

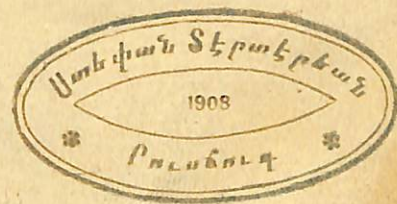
831.85

U-40

Dr

Մ Ր Ո Վ, ՈՒ Հ Ր Ո Վ

Դ.

821.85
U-40

ՀԵՆՐԻԿՈՍ ՍԻԷՆՔԻԵՎԻԶ

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

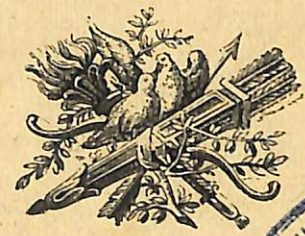
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԷՊ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԱՆԱՆԻԱ ԳՈՒՆՏԱՔՃԵԱՆ

ՄԻԹԹԱՐԵԱՆ ՈՒԹՏԵՆ

Դ. ՀԱՏՈՐ

ՎԵՆԵՏԻԿ Ս. ՂԱԶԱՐ
1907

30 JUL 2013

16191

ՍՐՈՎ ՈՒ ՀՐՈՎ

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

Ա.

Իրացնէ իշխանը քանի մի օր ստաջ
Զամոսդ գնացեր էր, նոր զինուորագրու-
թեան մը համար, երբ դառնալը ոչ ոք
գիտէր: Անոր համար վոլոտիէսը, Զակ-
լոպա ու Կենսան առանց հրաման ընդու-
նելու և գաղտնեաց կնքոյ տակ՝ զոր միայն
Լոնկինոս գիտէր և որ չէր մատներ ինչ
ալ ըլլալու ըլլար, մեկնեցան: Վերջիու-
և միւս սպայները, իմացած ըլլալով իշ-
խանուհւոյն մահը, չէին կրնար մտքերնէն
անցնել որ Զակլոպայի և վոլոտիէսը
մեկնիլը կապ մ'ունենայ թշուառ տեղա-
կալին նշանածին խնդրոյն հետ: Մանա-
ւանդ համարեցան որ երկու բարեկամները

326-74

տեղակալին քով գնացեր են, քանի որ
Կենսան ալ անոնց հետն էր՝ զոր ամէնքը
կը ճանչնային թէ Սքշեղուցքիի հաւատա-
րիմ ծառայն է: Իսկ երկու բարեկամները
ուղղակի գնացին Քլէպանովքա, ուր եր-
կայն և դժուար ճամբորդութեան պատ-
րաստուեցան:

Նախ Զակլոպա Բոտպիրիէնդայէն առած
զրամով Բոդոլիայի հինգ հուժկու ձիեր
գնեց՝ որոնք երկայն ճամբորդութեան մը
կարող էին դիմանալ և անոր համար ալ
Լեհ հեծելազունդը և Ղազար գլխաւորնե-
րը կը գործածէին: Վազուկ ձիեր՝ որոնք
կարող էին ամբողջ օր մը թաթար մտրուկ
մը հալածել, արագութեամբ կը գերա-
զանցէին քան զտաճիկ ձիերը, դիմաց-
կուն ամէն տեսակ գէշ օդերու: Բաց աս-
տի, Զակլոպա գնեց իրեն, միւսներուն և
նոյն իսկ իշխանուհւոյն համար զազարի
զգեստներ: Կենսան բեռները կապեց ու
երբ ամէն բան պատրաստ էր, իրենք զի-
րենք Սատուծոյ ու Ս. Նիկողայոսի՝ որ
պաշտպան էր աղջիկներու, պաշտպանու-
թեան յանձնելով, ճամբայ ինկան:

Այսպէս ծպտեալ՝ զազարի Աթաման-
ներու կը նմանէին: Ղազարի պարեկապան-

ներ շատ անգամ կեցուցին զիրենք. բայց
Զակլոպա դիւրութեամբ կը հեռացնէր զա-
նոնք: Քալեցին երկայն ժամանակ՝ ան-
դորը ու խաղաղ երկրի մը մէջէն՝ զոր
կը պահէին Լանցքորոնսքիի զինուորները՝
որոնք դէպ ի Պար առաջ կը խաղային հոն
հաւաքուող զազարի ուժերը լրտեսելու
համար: Ամէնքը գիտէին բանակցութեանց
ի դերեւ ելած ըլլալը և պատերազմին մօ-
տալուտ ըլլալը, թէպէտ ստուար զօրա-
բաժիններու շարժումն չկար դեռ: Հոգե-
գալստեան օրը լնացեր էր զինադադարի
ժամանակը, և երկու կողմէն ալ նշանի
մը կը սպասուէր:

Փարունը բաւական առաջ գնացեր էր:
Դաշտերու ոտնակոխ եղած և ապականած
հողը ծաղկեայ կանանչ գորգով մը ծած-
կուեր էր. մեռած զինուորաց գերեզման-
ներու վրայ բուսեր էին ծաղիկներ: Պա-
տերազմի դաշտերու վրայ, ջինջ կապոյ-
տին տակ կը շրջէին և կը կարկաչէին ար-
տոյտները. միւս թռչունները՝ զուարթ
ճոռուղիւնով, կը պատռէին օդը. ջերմին
հովիկներ վէտ վէտ կը ծածանէին հալած
ձիւներէ կազմուած լճակներու երեսը, և
իրիկուն Գէմ ճախճախուտի եզերքները

գորտերը կը կռկռային: Կարծես բնութիւնն իսկ կը փափաքէր վէրքերը սպիացնել, ցաւէրը սփոփել, գերեզմանները ծաղկազարդել: Երկնքի և երկրիս վրայ կը փայլէր պայծառութիւնը. զով էր օդը և քաղցրաբոյր, ամբողջ դաշտը՝ կարծես նկարչի մը վրձինով նկարուած, կը շողշողար օդինի մարգագետնի մը նման, գոյնզգոյն՝ նման երկնային աղեղան կամ նման լեհ գօտիի մը՝ որուն վրայ փորձ ասեղնագործը ճաշակով խառնած ըլլայ զանազան գոյները: Այս ընդարձակ և հիանալի պատկերին դիմաց սրտերը ուրախութեամբ կը տրոփէին:

Վոլոտիէսքոյ կը սուլէր ու կ'երգէր. Զակլոպա, ասպանդակներու վրայ կանգնելով, արևու բարերար ճառագայթներու դէմ ուսերը կը տաքցնէր:

— Ահ, որչափ ախորժելի է, — ըսաւ յանկարծ — օդիէն և հունգարական գինիէն վերջ ծեր ոսկորներու համար լաւագոյն բանն է արեւ:

— Արեւ ամենուն համար աղէկ է, — նկատեց Վոլոտիէսքոյ. — չկայ կենդանի մը որ չախորժի անոր տաքութենէն:

— Եղանակն ալ մեզի կ'օգնէ, ըսելիք չկայ: Զմեռ ժամանակ, սառույցով, գործը քիչ մը դժուար պիտի ըլլար:

— Թող մէյ մը իշխանուհին ձեռքս անցնի, այնուհետեւ տեսնենք ով կարող է յափշտակել ձեռքէս:

— Ստուգիւ, ես միայն մէկ բանէ վախ ունիմ, — ըսաւ Զակլոպա, — այս ինքն, պատերազմի ժամանակ ըլլալով, Թաթարները մեզի շատ նեղութիւն պիտի տան: Ղազախներու հետ դիրին է գլուխ ելլել: Գիւղացւոց հետ արարողութեանց պէտք չկայ, զմեզ Աթաման պիտի կարծեն, մեծ յարգ կու տան գաւազանին, և կը սարսափին Պոկունին անունէն:

— Ոհ, Թաթարները կը ճանչնամ. Լուպլինի մէջ ես ու Վերշիուլ միշտ անոնց հետ կը կռուէինք:

— Իսկ ես կարծես չեմ ճանչնար զանոնք, — գոչեց Զակլոպա: — Հարիւր անգամ պատմեր եմ քեզի որ տարիներով անոնց երկրին մէջ գտնուեր եմ, մանաւանդ ինծի, չեմ գիտեր, ինչ աստիճան կ'ուզէին տալ եթէ մսլիման ըլլայի: Իսկ ես, ոհ, անոր համար քիչ քիչ քիչ մնաց զիս մորթազերծ ընէին, վասն զի իրենց միջոցով ներքէն մէկը ճշմարիտ հաւատքին դարձնել յաջողեցայ:

— Այդ դէպքը, կարծեմ, ըսիր թէ Ղալաթիա հանդիպեր է քեզի:

— Ղալաթիայինը ուրիշ է . խրիմու վրայ կը խօսիմ ես : Եթէ դուն կը կարծես որ աշխարհք ի Ղալաթիա կը լմննայ, ըսել է և ոչ իսկ գիտես թէ ուր կ'աճի պղպեղը : Աշխարհիս վրայ աւելի Բելիարի որդիք կան քան քրիստոնեայններ :

— Միայն թաթարները չեն որ մեզի կրնան մնասել, — ըսաւ Կենսան : — Ես դեռ ամէն բան ձեզի չըսի : Պոկուն ինծի պատմեց : Այն ծործորը՝ որ ըսի ձեզի, դժոխային ոգիներու պաշտպանութեան տակ է : Վհուկը՝ որ հոն տեղի իշխանուհին է, շատ դեւեր կը ճանչնայ՝ որոնք թերեւս մեր գալուստը իրեն իմացուցեր են : Իրաւ է, քովս օրհնած գնդակ մը կայ, վասն զի ուրիշ գնդակ անոր մնաս չիկըրնար հասցնել, բայց այս ալ ստոյգ է որ իրմէ զատ, դեւերու լէզէն մը կայ ծործորին պաշտպանութիւն ընող : Դուք ինծմէ աւելի խելացի և խոհեմ էք, անշուշտ կը մտածէք որ մնաս մը չհասնի ինծի ապա թէ ոչ աշխատութիւններս բոլոր օդը կ'ելլեն :

— Ահ, ծոյլ անպիտան, — բացագանչեց Զակլոպա : — Դուն կը կարծես որ միայն քու վրա՞ պէտք է մտածել : Ա-

պահով եղիր, սատանան զքեզ չի տանիր, Աստուած չընդունիր : Իրաւցնէ, պէտք է գլուխդ բան մը գայ, որ քաւես որ կրամոլութիւնդ : Ես, սիրելիս, ծեր աղուէս եմ : Լաւ միտքդ պահէ այս բանս : Եթէ քու Օրբինադ ահաւոր վհուկ մըն է, գիտցիր որ ես իրմէ աւելի ահաւոր եմ, վասն զի ապրեր եմ Պարսկաստանի մէջ, ուր սորվեցայ սպիտակ և սև մոգութիւնը : Նա դեւերուն կը ծառայէ, բայց դեւերը ինծի կը ծառայեն . մինչև անգամ կարող եմ զանոնք հողերս արօրադրելու գործածել, եթէ հոգւոյս փրկութիւնը չմտածեմ :

— Այդ ամէնը լաւ, բայց այս անգամ դուն պէտք ես բոլոր ուժերդ ի գործ դնել, ապահովութիւնը միշտ ադէկ է :

— Իսկ ես, — ըսաւ Վոլոտիէսըոյ, — իմ յոյսս Բարձրելոյն պաշտպանութեան վրայ դրեր եմ : Եթէ չար ոգիները կը պաշտպանեն Օրբինան և Պոկունը, մենք մեր կողմը ունինք երկնային զօրութիւններ, որոնց դէմ չկայ դժոխային ոյժ մը որ կարենայ կոռել : Ինչ և իցէ, ես ուխտ կ'ընեմ առ Ս. Միքայէլ Հրեշտակապետն եօթը անարատ իմ նուիրել :

— Ես ալ ութերորդը կը գնեմ, — ը-

սաւ Կենսան, — որպէս զի Զակլոպա ինծի չսպառնայ յաւիտենական դատապարտութիւն:

— Ես գրեզ ուղղակի կը զրկեմ զժողովրդ, — սպառնացաւ Զակլոպա, — եթէ անդրադառնամ որ իշխանութեան ուր ըլլալը չես գիտեր:

— Ինչպէս չեմ գիտեր...: Բաւական է որ Վալատինքա հասնինք, կ'ըսեմ ձեզի, աչքերս գոց վհուկին որը կը գտնեմ: Տնիհսդէրի աջ եզերքէն պիտի երթանք, ծործորը միւս կողմը կը գտնուի և անմիջապէս պիտի ճանչնանք զայն, վասն զի ահագին ժայռ մը անոր բերանը կը գոցէ: Նախ պիտի կարծենք թէ անկարելի է անցնիլ, սակայն ժայռը կողմնակի ձեղքուածք մ'ունի ուսկից երկու ձի քովէ քով կարող են անցնիլ: Ներս մտնելէս վերջ ոչ ոք մեր ձեռքէն կրնայ ազատիլ, վասն զի միակ ճամբան է մտնելու և ելլելու. ծործորին չորս կողմը այնպիսի բարձր ժայռեր կան՝ ուր և ոչ թռչունները կը մօտենան: Վհուկը կը սպաննէ ով որ առանց իրեն հրամանին ներս կը մտնէ, ինչպէս պիտի տեսնենք գետինը ցրուած մարդկային ոսկրոտիքներէն. բայց

Պոկուն ինծի ըսաւ որ անոնց ուշ դնելու չէ...: Ներս մտնելէն վերջ պէտք է պռաւ. Պոկուն, Պոկուն, Պոկուն. այն առտեն դուրս կու գայ վհուկը ու զմեզ թեւը բացած կ'ընդունի: Օրբինայէն զատ, Չէրէմիսն ալ կայ, որ հրացանով լաւ նշան առնել գիտէ: Պէտք է երկուքն ալ անմիջապէս անդիի աշխարհը զրկել:

— Չէրէմիսը, այո՛, բայց կինը բաւական է կապել:

— Կապել...: Երկաթեայ զրահը շապիկի մը պէս կը պատռէ և մատերովը ձիու պայտ մը կը կտորէ: Եթէ Բոտպիբիէնդա հոս ըլլար, թերեւ անոր հետ կարենար կռուիլ, բայց մենք, ո՛չ: Միակ յոյսս օրհնուած գնդակն է... միայն թէ յաջողիմ...: Ապա թէ ոչ ջղջիկի պէս ետենէս կը վազէ և բոլոր Ղազախները ոտք կը հանէ իրեն ճիչերովը. ու այն առտեն ոչ միայն չենք կրնար ազատել զիշխանուհին, այլ մեր զուխներն ալ հոն կը թողունք:

Այսպէս խօսելով ժամանակ կ'անցնէին: Մեր ճամբորդները աղէկ կը քալէին, ետեւ կը թողուին քաղաքներ, գիւղաքաղաքներ, ագարակներ, խրճիթներ: Դէպ ի Եւրամուլին

ցի ու Պար կ'երթային, ուսկից դիտաւորութիւն ունէին ուղիղ անկիւնով դառնալ Եւսեպիոսի վրայէն դէպ ի Տնիեսդէր: Հիմա այն գիւղին մէջէն կ'անցնէին՝ ուր Վոլոտիէսքոյ զԶակլոպա ազատեր էր Պոկունին ձեռքէն. հոն կեցան և միեւնոյն ազարակատան մէջ գիշերեցին: Երբեմն դաշտին մէջ բացօդեայ քնանալու կը ստիպուէին, և Զակլոպա ընկերներուն կը պատմէր ամենատարօրինակ և մտացածին արկածներ: Սակայն շատ անգամ խօսակցութիւնը իշխանուհւոյն և անոր ազատման վրայ կը դառնար:

Վերջապէս Լանցեդրոնսքիի զինուորներու գրաւած երկրէն դուրս ելլելով մտան դազարս երկիրը՝ ուր Լեհի և ռչ ստուերը կը գտնուէր. որոնք որ ժամանակին չէին կրցած փախչիլ սրով ու հրով ջնջուեր էին: Մայիսի վերջն էր, խղճով օրունիսը անոր կը յաջորդէր, և ղեռ իրենց անտանելի ճամբորդութեան երրորդ մասը չէին ըրած: Բարեբաղդաբար Ղազարներու կողմանէ վտանգ մը չէր սպառնար իրենց: Երբեմն երբեմն իրենց ով ըլլալը կը հարցնէին, այն ատեն Զակլոպա՝ եթէ հարցնողը աստիճանաւոր մէկն էր, Պոկունի գաւազանը

կը ցուցնէր, եթէ պարզ գիւղացի մըն էր, կուրծքին աքացի մը կը զարնէր ու գետին կը տապալէր: Այն ատեն անմիջապէս ճամբայ կու տային, ենթադրելով որ իրենց ամենէն նշանաւոր Աթամաններէն պիտի ըլլան, վասն զի հարուած չէին խնայեր, զԶակլոպա՝ Գրիվոնսք, Պուրլային, և կամ նոյն իսկ խմիկներէն կը կարծէին ըլլալ: Քիչ անէձք չկարգաց Զակլոպա Պոկունի համբաւոյն, վասն զի միշտ Ղազարներու հարցմունքներուն պատասխանելու ստիպուած էր և այսպէս ժամանակ կորսնցնելու: Կենդանի՞ է. մեզի՞ր է. ի՞նչ կ'ընէ. ե՞րբ կու գայ . . . : Այն կողմերն ալ տարածուեր էր մահուան լուրը, և երբ ճամբորդները կը պատասխանէին որ Պոկուն հանգիստ էր և զիրենք զրկողը նա է, թեաքաց ընդունելութիւն զրկողը նա է, թեաքաց ընդունելութիւն զրկողը նա է, անունը, պաշար և նոյն իսկ կը գտնէին, սնունդ, պաշար և նոյն իսկ զրամ՝ ուսկից յօժարութեամբ կ'օգտուէր կենսան: Եւսեպիոսի մէջ զիրենք ընդունեցաւ Պուրլայի՝ ծեր և նշանաւոր զնդապետ՝ որ հոն իրեն գունդերով Պուտիայի թաթարներուն կը սպասէր: Ինքն էր սորվեցուցեր Պոկունի պատերազմի արուեստը, անոր հետ Սև ծովու վրայ արշա-

ւանաց մասնակցեր էր, մէկ տեղ Սինոպ
քաղաքը կողոպտեր էին: Եւ որովհետեւ
Պուրլայի զինքը որդւոյն պէս կը սիրէր,
անոր դեսպաններուն սիրով ընդունելու
թիւն ըրաւ, ընաւ տարակոյս մը չու-
նեցաւ, մանաւանդ որ Կենսան հետերնին
էր զոր անցեալ տարի Պոկունին քով տե-
սեր էր: Պոկունի ողջ ըլլալը և դէպ ի վո-
լինիա ճամբորդելը լսելէն վերջ, Պուրլայի
զիրենք կերակուրի հրամցուց ու միասին
ուրախ զուարթ կերաւ խմեց: Զակլոպա
կը վախէր որ Կենսան չատ խմելով, վը-
տանգաւոր խօսք մը չփախցնէ բերնէն,
սակայն պատանին՝ աղուէսի պէս խորա-
մանկ, ոչ միայն գործը չաւրեց, այլ Պուր-
լայիի վստահութիւնը աւելցուց: Տարօրի-
նակ բան մը կը թուէր մեր ասպետներուն
ներկայ գտնուիլ այն երկուքին համարձակ
և անկեղծ խօսակցութեան՝ որուն մէջ յա-
ճախ իրենց անունը կը լսէին:

— Լսուեցաւ, — ըսաւ Պուրլայի, — որ
Պոկուն մենամարտի մը մէջ վիրաւորուե-
ր է: Դիտե՛ս վիրաւորողին անունը:

— Վոլոտիէսքոյ, Երեմիա իշխանին
մէկ սպայն, — պատասխանեց Կենսան ան-
խռով:

— Ա՛խ, եթէ ձեռքս անցնէր, ես իմ
ձեռքովս ողջ ողջ կը քերթէի զանիկա:

Վոլոտիէսքոյ շէկ պիտեւրը խածաւ և
խիստ նախաձեռն մը նետեց Պուրլայիի վը-
րայ, նման բարակ շան՝ որ գայլին վրայ
կը նայի երբ չի կրնար անոր կոկորդէն
բռնել:

— Ես ալ անոր համար անունը քեզի
կ'ըսեմ, զնդապետ:

— Սատանան, — ըսաւ Զակլոպա, —
բաւական գործ պիտի ունենայ երբ այս
պատանին ձեռքը անցնի:

— Սակայն, — առաջ տարաւ Կենսան,
— սպայն յանցանք չունի, վասն զի Պո-
կուն հրաւիրեց է զինքը մենամարտելու՝
որ անշուշտ չէր գիտեր թէ ինչպիսի սուր
մըն է դէմը ելլողը: Բուն յանցանքը ու-
րիշ ազնուականի մըն է, որ Պոկունի եր-
դուեալ թշնամին է, և որ անգամ մը ձեռ-
քէն յափշտակեց զիշխանուհին:

— Ո՛վ է, ի՞նչ է անունը:

— Ծեր գինեմոլ մը, որ Պոկունի բա-
րեկամ ըլլալ կը ձեռացնէր, և զոր Զիկ-
րինի մէջ կախաղան պիտի հանէին:

— Եթէ ձեռքս անցնի ես կը կախեմ
զինքը, — պոռաց Պուրլայի:

Սրով ու չորով Գ.

— Անբան կենդանի ըլլամ, — ըսաւ ցած ձայնով Զակլոպա, — եթէ այս նենգամիտ պատանւոյն ականջները չկտրեմ:

— Ու գիտե՞ս թէ ինչպէս գէշ կերպով վիրաւորեր էին զինքը: Ուրիշ մը կերակուր եղեր էր հիմա ագռաւներուն...: Բայց մեր Աթամանը եղջիւրի պէս կարծր է, ու առողջացաւ, թէպէտ շատ նեղութեամբ ինքզինքը Վլոտարա ձգեց...: Նորէն չէց ազատեր եթէ ես չըլլայի: Իրեն վոլինիս երթալը դիւրացուցինք՝ ուր կը գտնուին մերինները, և իրեն հրամանաւ կ'երթանք իշխանուհին տանելու:

— Ահ, կիները անոր կործանումը պիտի ըլլան. — ըսաւ Պուրլայի. — այնչափ անգամ ըսի իրեն: Լաւագոյն չէ՞ր դազախօրէն վարուեր այդ աղջկան հետ... նախ վայելել, ապա քար մը վիզը կախած նետել ջուրը, ինչպէս անգամ մ'ըրինք Սև ծովու վրայ:

— Յայտնի է թէ լաւագոյնն այդ էր:

— Իսկ դուք, հաւատարիմ բարեկամներ, թշուառութեան մէջ զինքը մինակ չէք թողուցեր... մանաւանդ դուն, պատանի, վասն զի Չիկրին ճանչցայ զքեզ և տեսայ թէ ինչպէս կը խնամէիր զին-

քը: Ուրեմն գիտցէք որ ես ալ ձեր բարեկամն եմ...: Ինչ բանի պէտք ունիք, ըսէք. մարդ, ձի, ամէն բան կու տամ ձեզի, որպէս զի ի դարձին նեղութիւն չկրէք:

— Մարդու պէտք չունինք, գնդապետ, — պատասխանեց Զակլոպա: — Վասն զի բարեկամ երկրի մէջ կը ճամբորդենք և բնակիչները մերիններն են, իսկ եթէ ձախորդ հանդիպում մ'ունենանք, ուսկից Աստուած պահէ, շատուոր ըլլալը աւելի գէշ է: Բայց քանի մը լաւ քալող ձի առէկ կ'ըլլայ եթէ շնորհես:

— Այն ձիերէն կու տամ որոնց և ոչ խանին մտրուկները կը հասնին:

Կենսան յարմար ժամանակը գտաւ:

— Աթամանը մեզի քիչ դրամ տուաւ վասն զի քովը քիչ ունէր, իսկ Պրասլաւէ անդին չափ մը գարին մէկ դալեր կ'աժէ:

— Հետս խուցս եկուր, — ըսաւ Պուրլայի:

Կենսան խօսքը կրկնել չտուաւ, ու ծեր գնդապետին հետ աներևոյթ եղաւ: Երբ դարձաւ դէմքը ուրախութեամբ կը փայլէր ու բաճկոնակին կուրծքերը ուռեր էին:

— Հիմա, երթա՛ք բարով, Աստուած հետերնիդ ըլլայ, — ըսաւ ծեր դագախը, — ի դարձին հոս պիտի հանդիպիք, ես ալ կ'ուզեմ Պոկունի նշանածը տեսնել:

— Այդ անկարելի է, գնդապետ, — պատասխանեց խիզախ Կենսանը. — վասն զի այդ լեն աղջիկը դժուարաբարոյ մէկն է, անգամ մը դանակով ինքզինքը վիրաւորեց: Միշտ կը վախնամ որ բան մը չհանդիպի անոր: Երբ գինքը Աթամանին ձեռքը հասցնենք, ինչ կ'ուզէ թող ընէ այն ատեն:

— Այդպէս թող ըլլայ: Նա թող չվախնայ, ոչ. մահ այդ լեն ազնուական աղջիկներուն, — ըսաւ քթին տակէն Պուրլայի: — Երթա՛ք բարով, երթա՛ք բարով, երկայն ճամբայ չունիք ընելիք:

Իրաւցնէ Եամպուլէն Վալատենքա երկայն չէր ճամբան. սակայն ճամբան, եթէ ճամբայ կրնար ըսուիլ, բնաւ գնալի չէր, վասն զի բոլոր այդ կողմերը անապատ երկիր էր: Ուստի դէպի արեւմուտք դարձան, Տնիեսդէրէն հեռացան, որպէս զի վերջը Վալատենքայի ճամբուն վրայ ելլեն մինչև Ռասքով, վասն զի ծործորին մէջ մտնելու միակ ճամբան այդ էր: Երբ կերա-

կուրնին լմնցուցին արդէն արշալոյսը ծագեր էր, և Զակլոպա կը հաշուէր որ արեւմուտքէն առաջ պիտի չկարենան հասնիլ հոն, և այս իրեն գործին կու գար, վասն զի զՀեղինէ վհուկին ձեռքէն առնելէն վիշ, ամբողջ գիշերը կ'ունենային հանգչելու: Ճամբան կը խօսէին թէ ինչպէս ցարդ բաղդը օգնեց իրենց, իսկ Զակլոպա հաճոյքով կը յիշէր Պուրլայի ընդունելութիւնը:

— Տեսէք թէ ինչպէս միացեր են սա Ղազախները: Խօսքս խառնիճաղանձին վերայ չէ՝ զոր կ'արհամարհեն մեծերը. մանաւանդ թէ, Աստուած մի՛ արասցէ, եթէ մեր իշխանութեան տակէն յաջողին ելլել, մեզմէ աւելի չարագոյն կերպով պիտի վարուին ռամկին հետ...: Բայց սա ստոյգ է որ պատրաստ են մէկմէկու համար կրակը նետուիլ, մինչ դեռ մենք...:

— Էհ, ոչ. — պատասխանեց Կենսան: — Ես բաւական ժամանակ կեցայ մէջերուն և գիտեմ թէ ինչպէս մէկգմէկ կը գիշատեն գայլերու պէս: Եթէ չըլլայ խմիելնիցքի որ ուժով և խորամանկութեամբ կը կառավարէ զիրենք, կատղած շուներու պէս մէկգմէկ պիտի խածատեն: Սակայն

Պուրլայի քաջ զօրավար է, խմբելնիցքի իսկ մեծ համարմունք ունի վրան:

— Կ'ենթադրուի, անոր զրպանները քամելէն վերջ զինքը երկինք պիտի բարձրացնես: Ո՛հ, Կենսան, Կենսան, կ'ըսեմ քեզի գլուխդ ուսերուդ վրայ ծանր կու գայ, և թէ դուն բնական մահով պիտի չմեռնիս:

— Ճակատագրէն փախչիլ չէ կարելի. Թշնամին խաբելը արժանաւոր և Աստուծոյ հաճոյ գործ մըն է:

— Ադոր համար բան մը չեմ ըսեր: Բայց ազահուլթիւնը գիւղացիի ախտ մըն է և ուղղակի դժոխք կը տանի զքեզ:

— Անոր համար է որ ես երբ բան մը ձեռք կը ձգեմ, անմիջապէս մոմ վառել կու տամ, որպէս զի Աստուած ալ իրեն մասը ունենայ ու զիս պաշտպանէ. . . . Մեղք է ըրածս եթէ աստիէն անդիէն կը հաւաքեմ ծնողացս օգնելու համար:

— Բայց ի՞նչ չուանէ փախած մըն է սա Կենսանը, — բացազանչեց Զակլոպա, Վոլոտիէսքոյի դառնալով: — Ես կը կարծէի թէ ունեցած բոլոր խորամանկութիւններովս գերեզման պիտի իջնեմ, սակայն կը տեսնեմ որ սա զիս կը գերազանցէ:

Անոր շնորհիւ պիտի ազատենք զիշխանուհին Պոկունի ձեռքէն, Պոկունի հրամանաւ ու Պուրլայի ձիերով. . . . Այսպիսի բան մը տեսնուե՞ր է երբէք: Եւ սակայն երեսը նայողը երեք փարա չի տար:

Կենսան գոհ ժպտեցաւ:

— Կարծես թէ փոյթ կ'ընեմ այդ բանին համար. — հարցուց:

— Աչքս մտար, և եթէ անյագութիւնդ չըլլար զքեզ ծառայութեան կ'առնէի: Սակայն այնպիսի խորամանկութեամբ Պոկունը և Պուրլային խաբեցիր որ կը ներեմ քեզի զիս գինեմով անուանելուդ համար:

— Ես ի՞նչ յանցանք ունիմ: Պուրլայի հարցուց, ես ալ ձեր գովասանքը ընելու համար. . . .

— Ուրիշ անգամ այդ գովասանքը չընես. . . .

— Ինչ որ Պոկուն միշտ քեզի համար կ'ըսէր, ես կրկնեցի:

— Անոր համար Աստուած զինքը պատժեց, — վերջացուց Զակլոպա:

Այս խօսակցութիւններով անցան առաւօտեան ժամերը: Արեւ բարձրացեր էր ու մեր բարեկամները միշտ առաջ կ'եր-

Թային, մտածելով ու ներհեղով: Վլա-
տինքա հասնելու քանի մի ժամ մնացեր
էր դեռ: Նպատակին մօտենալով բնական
մտատանջութիւն մը կը պատէր զիրենք:
Ո՞ղջ էր Հեղինէ. պիտի գտնէի՞ն զինքը.
արդեօք Օրբինա զանիկա ուրիշ տեղ մը փո-
խադրած չէ՞ր, կամ անմերձենալի անձաւ-
ներու մէջ պահած, կամ, որ չարագոյնն
է, սպաննած: Միշտ կային դիմացնին ար-
գելքները ինչպէս նաև վտանգը: Այո՛, ու-
նէին Պոկոնին բոլոր նշանները իրենք
զիրենք վհուկին ճանչցնել տալու և հնա-
զանդութիւն պահանջելու համար...: Սա-
կայն եթէ դեկըր անոր իմացուցած ըլլա՞ն:
Այս կէտէս մանաւանդ կը կասկածէր Զակ-
լոպա՛ որ սաստիկ յուզուած էր, թէ-
պէտ Պարսկաստանի մէջ սորվեր էր սպի-
տակ և սև մոգութիւնը: Եթէ այս ենթադ-
րութիւնը ստոյգ ըլլար, ծործորը պարապ
պիտի գտնէին, կամ որ չարագոյն է, Ռասքո-
վի Ղազարներու մէկ ծուղակին պիտի հան-
դիպէին: Սրտերնին երթալով աւելի ուժով
կը տրոփէին, և երբ քիչ վերջ, հեռուէն
նշմարեցին արծաթափայլ ջուրին երկայն
գիծը, Կենսան բոլորովին գունաթափե-
ցաւ:

— Ահաւասիկ Վալատինքա, — ըսաւ
մեղմ ձայնով:

— Կարելի բան է. — բացագանչեց
Զակլոպա: — Այսչափ մօտ:

— Տէր Աստուած, օգնէ մեզի, — ըսաւ
Կենսան: — Աղօթքով դեկըր հալածելու
ժամանակն է, ես սաստիկ կը վախնամ:

— Է՛հ, լռէ, ի՞նչ աղօթք: Խաչակներենք
գետին և ծործորին վրայ և այս ամենէն
աւելի զօրաւոր աղօթքն է:

Միւսներէն աւելի անխոռով էր Վոլո-
տիէսքոյ, բայց կը լռէր: Միայն աչքէ
անցուց ատրճանակները և վառօդը նորո՞-
գեց. ապա փորձեց թէ դիւրաւ կ'ելլէ սուրը
պատեանէն:

— Ես, — ըսաւ Կենսան, — ատրճա-
նակիս մէջ օրհնուած գնդակ մ'ունիմ, ուս-
տի վախնալու բան չկայ...: Յանուն Հօր
և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. յառա՛ջ:

— Յառա՛ջ, յառա՛ջ, սիրտ տուաւ Վո-
լոտիէսքոյ:

Քիչ մը վերջ գետեզերքը հասան ու
սկսան երկայնութեամբը առաջ երթալ:
Վոլոտիէսքոյ կանկ առաւ ու ըսաւ.

— Կենսան թող առնէ զաւագանք ձեռ-
քը, վասն զի վհուկը զինքը կը ճանչնայ,

և անոր հետ թող ինքը խօսի նախ, որպէս զի նա զմեզ տեսնելով չվախնայ ու զիշխանուհին ուրիշ որջի մը մէջ չփախցընէ:

— Ինչ որ կ'ուզէք ըրէք, — պատասխանեց Կենսան, — ես առաջ չեմ նետուիր:

— Այն ատեն ետև անցիր և վերջինը եղիր, ծոյլ անպիտան:

Այս ըսաւ ու ձին մտրակեց Վոլոտիէսը, իրեն ետևէն Զակլոպա. անոնց կը հետևէր պարապ ձիերով Կենսան անհանգիստ չորս կողմը դիտելով: Միայնութեան մէջ ձիերու պայտերը խուլ ձայն մը կը հանէին. խոր լուսթիւն մը կը տիրէր՝ զոր կը վրդովէին ծղրիթներու և ճպուռներու երգերը: Օրը տաք էր, թէպէտ արևը միջօրէն անցեր էր: Ճամբորդները հասան բլրակի մը մօտ որ գլխիվայր դարձած վահանի մը նմանութիւնը ունէր, որուն վրայի ջախջախուած ու արևէն այրած ժայռերը, տուներու, դղեակներու, եկեղեցիներու աւերակներու կը նմանէին:

— Ասիկա Սատանայի լեռն է, — ըսաւ Կենսան, — Պոկոնին նկարագրութեան ճանչցայ: Գիշեր փամանակ ոչ ոք կարող է անցնիլ ասկէց:

— Եթէ մարդ չանցնիր, ըսել չէ թէ կարելի չէ անցնիլը, նկատեց Զակլոպա: — Ինչ անիծեալ երկիր...: Սակայն ճամբանիս շիտակ է:

— Մօտ ալ ենք, — ըսաւ Կենսան:

— Գոհութիւն Աստուծոյ:

Զակլոպա, երբ տեսաւ վալատենքայի վայրենի եզերքները, չէր կրնար հաւատալ որ իշխանուհին այնչափ մօտ ըլլայ...: Այն վայրկենին՝ յորում թերևս խեղճ աղջիկը վերջին յոյսը կորսնցնելու վրայ էր, անակնկալ օգնութիւնը կը հասնէր իրեն:

— Հիմա պիտի լմնան վշտերդ, — կը մտածէր Զակլոպա, — ու ուրախութիւնը և երջանկութիւնը կը մնան քեզի: Ո՛հ, ինչպէս երախտագէտ պիտի ըլլաս մեզի: Զանկա կենդանի աչքին դիմացը կը տեսնէր. յուզուած էր մտածելով թէ քիչ մը վերջ ինչ պիտի ըլլայ:

Կենսան զգեստին թևէն քաշեց:

— Ինծի նայէ՛, — ըսաւ:

— Ինչ կայ:

— Տեսա՞ր, ... գայլ մը:

— Է՛յ, ինչ փոյթ:

— Բայց արդեօք գայլ էր:

— Գնա՛ իրեն հարցուր:

Վոլոտիէսըոյ ձին կեցուց:

— Համբան շփոթեցանք արդեօք: Հիմա պէտք էր...:

— Ո՛չ, ո՛չ, — պատասխանեց Կենսան:

— Ճիշտ այսպէս ըսաւ ինծի Պոկուն: Այսպէս շուտ կը լինայ:

— Միայն թէ չմոլորինք ուղիղ ճամբէն:

— Ուրիշ բան մ'ալ ունիմ ըսելիք, — ըսաւ Կենսան: — Երբ ես վհուկին հետ խօսիմ, աչքերնիդ Ձեքէմիսի վրայ ըլլայ: Վայրենի գազան մըն է, ըսաւ ինծի Պոկուն, ու լաւ նշան կ'առնէ հրացանով:

— Յառաջ, մի՛ վախնաք:

Հազիւ քանի մը քայլ առեր էին ձիերը ականջնին տնկելով խրխնջացին: Կենսան բոլոր մարմնովը դողաց: Ամէն վայրկեան վամպիրի մը կամ սոսկալի գէմքի մը երենալուն կը սպասէր: Սակայն կը տեսնուի որ ձիերը պատանւոյն քիչ մ'առաջ տեսած գայլին որջին դիմացէն կ'անցնէին: Երթալով խոր լոռւթիւն մը կը տիրէր: Արեւ մարը մտնելու մօտ էր: Կենսան երեսը խաչակնքեց ու հանդարտեցաւ: Յանկարծ նորէն կեցուց ձին Վոլոտիէսըոյ:

— Կը տեսնեմ, — ըսաւ, — ծործորը ժայռով մը գոցուած, և ժայռին քով ձեղքուածք մը:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, — թոթովեց Կենսան: — Հոս է:

— Ետեէս եկէ՛ք — հրամայեց Վոլոտիէսըոյ, — ու ձին մտրակեց:

Վայրկեան մը վերջ հասեր էին մուտքին դիմաց ու ժայռերէ ձեացեալ կամարի մը տակէն կ'անցնէին: Խոր ծործոր մը կը բացուէր դիմացնին, առջևի մասը ծռած, երկու կողմերը խիտ խոտով ծածկուած, խոշոր ժայռերով շրջապատեալ: Կենսան բարձրաձայն սկսաւ պոռալ.

— Պոկո՛ւն, Պոկո՛ւն:

Հեռուէն շուներու հաջիւնը լսուեցաւ:

— Պոկո՛ւն, Պոկո՛ւն:

Ծործորին ձախ կողմը, որ արեւմտեան ոսկեղինիկ ճառագայթներէն լուսաւորուած էր, վայրենի սպիտակ փուշերու ճիւղերը շարժեցան, անմիջապէս վերջը՝ գրեթէ եզերքը, երեցաւ մարդկային դէմք մը, որ ձեռքը հովանի բռնած աչքերուն վրայ, ուշադրութեամբ երեք ճամբորդները դիտեց:

— Օրբինա է, — ըսաւ Կենսան, և ձեռքը բերնին դնելով, նորէն պոռաց:

— Պոկոն, Պոկոն:

Օրբինա սկսաւ իջնել, հաւասարակշռու-
թիւնը չկորսնցնելու համար դէպի ետե-
կը ծռէր: Արագ ու աշխոյժ առաջ կու գար,
ետեէն կու գար մարմնեղ մէկը ձեռքը տա-
ծիկ հրացան մը: Վհուկին զօրաւոր քայ-
լերուն տակ կը խորտակուէին մացառները
ու ժայռերու կտորներ շառաչմամբ կը գլո-
րէին մինչև հեղեղատին յատակը: Արեւմ-
տեան ճառագայթներէն լուսաւորուած ի-
րաւցնէ անդիի աշխարհի արարածի մը կը
նմանէր վհուկը:

— Ո՛վ էք, - պոռաց, - երբ վար ի-
ջաւ:

— Ի՞նչպէս ես, պառաւ, - հարցուց
կենսան, սիրտ առնելով՝ դիմացը՝ փոխա-
նակ ոգիներու, մարդկային կերպարանք-
ներ տեսնելով:

— Ա՛հ, դո՛ւն ես, Պոկոնի ծառան:
Ճանչցայ զքեզ...: Իսկ ասոնք ո՞վ են:

— Պոկոնի բարեկամները:

— Գէշ չէ վհուկը, - ըսաւ քթին տա-
կէն Զակոպա:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, ինչո՞ւ համար եկեր
էք:

— Ահաւասիկ գաւազանը, մատանին,

դաշոյնը. գիտես թէ ի՞նչ կը նշանակեն,
հէ՞:

Հսկայ վհուկը առաւ երեք առարկայ-
ներն ու ուշի ուշով սկսաւ զննել:

— Այո՛, նոյներն են, - ըսաւ: - Իշ-
խանուհին տանելո՞ւ համար եկեր էք:

— Այո՛: Ի՞նչպէս է, աղէ՞կ է:

— Աղէկ է: Բայց Պոկոն ինքը ինչո՞ւ
չեկաւ:

— Պոկոն վիրաւորուած է:

— Վիրաւորուած... արդէն տեսայ ջա-
դացքի ջուրին մէջ:

— Եթէ տեսար, ինչո՞ւ կը հարցնես,
սուտ մի՛ խօսիր, եղջիւրաւոր գազան, -
ըսաւ կենսան մտերմաբար:

Վհուկը ժպտեցաւ ցուցնելով գայլու սպի-
տակ ակռաները ու կենսանին կողին զար-
կաւ բռնցի:

— Դուն լաւ պատանի մըն ես:

— Գնա՛, կորսուէ՛:

— Համբոյր մը, հէ՞...: Ե՛րբ պիտի տա-
նիք զիշխանուհին:

— Անմիջապէս, ձիերը քիչ մը թող
հանգիստ ընեն:

— Լաւ, տարէք, ես ալ ձեզի հետ պի-
տի գամ:

— Ինչո՞ւ համար:

— Եղբայրս պիտի մեռնի: Լեհերը զինքը ցից պիտի հանեն: Չեզի հետ կու գամ: Կենսան ձիուն վրայ ծոցեալ, իբր թէ աւելի մօտէն ուզէր խօսիլ վհուկին հետ, ծածուկ ատրճանակին արագադը բարձրացուց:

— Չերէմիս, Չերէմիս, — կանչեց ու ժով, ընկերներուն ուշադրութիւնը անոր վրայ դարձնել ուզելով:

— Ինչո՞ւ կը կանչես Չերէմիսը ...: Գիտես որ լեզուն կտրուած է:

— Չեմ կանչեր. գեղեցկութեանը վրայ կը հիանամ: Չինքը հոս չես թողուր, այնպէս չէ. քու ամուսինդ է նա:

— Իմ շունս է:

— Հեղեղատին մէջ երկուքնի՞դ միայն էք:

— Մենք երկուքս և իշխանուհին որ կ'ընէ երեք:

— Ապրի՛ս: Սակայն դուն առանց ասոր տեղ չես երթար:

— Ըսի թէ պիտի գամ, ու պիտի գամ:

— Եւ ես քեզի կ'ըսեմ որ պիտի չըգաս:

Կենսանին ձայնին մէջ այնպիսի տար-

օրինակ շեշտ մը կար որ հսկայ կրնը կասկածանօք չորս կողմը նայեցաւ:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, — հարցուց զայրացած:

— Ահա թէ ի՞նչ ըսել կ'ուզեմ, — պատասխանեց Կենսան, ու մօտէն պարպեց վրան ատրճանակը:

Ծուխի ամպ մը պատեց զվհուկը: Սա ետ ետ քաշուեցաւ ու երկայնութեամբը փռուեցաւ գետին. աչքերը ակնակապիճներէն դուրս կը պոռթկային ու կուրծքէն գազանային ճիչ մը կ'արձրէր:

Միւսնոյն վայրկենին Զակլուպա սրոյ այնպիսի հարուած մը իջեցուց Չերէմիսի գլխուն որ թզուկին զանկը նուռի մը նման երկու ձեղքուեցաւ: Չերէմիս, և ոչ ճիչ մը հանել կրցաւ, որդի մը պէս գալարեցաւ ինքիւ վրայ ու ջղային ցնցումներ ունեցաւ: Վայրենի կատուի ձիրաններուն նման ձեռքերուն մատուրները կը բացուէին, ու կը գոցուէին:

Զակլուպա զգեստին քղանցքով սրբեց արիւնոտ սուրը. Կենսան ձիէն վար ցատքեց, խոշոր քար մը յափշտակեց ու նետեց Օրբինայի լայն կուրծքին վրայ ու սկսաւ գրպանները խուզարկել:

Հսկայ կնոջ մարմինը կը ցնցուէր, երեսը կը գալարուէր, կը ճտող ափսոսանքները փրփուրով կը ծածկուէին, կոկորդէն այլանդակ խորդին մը կ'ելլէր:

Այն ատեն կենսան գրպանէն օրհնուած կաւիճ մը հանեց, անով խաչ մը քաշեց քարին վրայ ու ըսաւ.

— Հիմա ա՛լ չի ցնցուիր:

Ու շուտով ձին հեծաւ:

— Յառա՛ջ, — հրամայեց Վոլոտիէսը:

Հեղեղատին խորը վազող գետակին երկայնութեամբ քշեցին ձիերը սրարշաւ, ցատքեցին գետին ցրուած մատաղատունկ կաղնի ծառերուն վրայէն, դիմացին տեսան խրճիթ մը: Խրճիթին ետեւ բարձր ջաղացք մը՝ որուն ջուրը ցայտեցնող անիւը արեւուն ճառագայթներէն կը փայլէր կարմիր աստղի մը նման: Խրճիթին մօտ, շղթայուած երկու սև գամբռները կատաղաբար սկսան հաջել: Վոլոտիէսը առջևէն կ'երթար: Չիէն իջաւ, աքացիով մը դուռը բացաւ, նախասենեակը մտաւ շառաչմամբ:

Աջակողմը բաց դռնէ մը կը տեսնուէր ընդարձակ սենեակ մը տաշեղներով և փայտե յրցակներով լեցուն և որուն մէջ

տեղը կար ծխացող վառարան մը: Չախ կողմը՝ գոց դուռ մը:

— Հոս պէտք է ըլլայ, — ըսաւ Վոլոտիէսը, ու մօտեցաւ: Բռնեց բանալին, դարձուց, հրեց, ու դրան մէջ կեցաւ:

Սենեակին խորը, բարձի մը վրայ կոթնած, նստեր էր իշխանուհին Հեղինէ Գուրցեվիչ, տփոյն, մազերու հիւսուածքը քակուած: Երբ զՎոլոտիէսը տեսաւ, սարսափահար աչքերը բացած նայեցաւ, իբրև թէ հարցնէր. «Ո՞վ ես, ի՞նչ կ'ուզես»: Իշխանուհին չէր տեսած երբէք պզտիկ ասպետը, իսկ սա անոր գեղեցկութենէն և սենեակին ճոխ զարդարանքներէն ապշած անշարժ կեցեր էր:

Վերջապէս սթափելով, ըսաւ.

— Մի վախնար, իշխանուհիդ, Սքշեղուցքի բարեկամներն ենք:

Իշխանուհին նստած տեղէն ցատքեց:

— Ազատեցէք զիս, — պոռաց ձեռքերը աղերսաւոր միացնելով:

Նոյն վայրկենին ներս մտաւ Զակլոպա հեւալով, խեչափառի մը պէս կարմրած, տերևի մը նման դողդոջուն:

— Մենք ենք, — պոռաց: — Մենք զքեզ ազատելու եկանք:

Իշխանուհին ծանօթ ձայն մը լսելուն և զԶակլոպա տեսնելուն պէս ծունկ չուգեցաւ ու բունէն բաժնուած ծաղիկի մը նման դէպ ի վար խոնարհեցաւ, թևերը թոյլցած ինկան, աչքերը մետաքսեայ երկայն արտեւանունքներուն տակ ծածկուեցան: Նուաղեր էր:

Բ.

Հազիւ հանգչեր էին ձիերը, փախստականները ճամբայ ինկան, և երբ լուսինը դաշտին վրայ բարձրացաւ, արդէն Վալաւտինքայէ անդին՝ Սդուտէնքայի մօտ հասեր էին: Առջևէն կ'երթար Վոլոտիէսքոյ, արթնութեամբ և զգուշութեամբ չորս կողմը կը դիտէր. անոր ետէն կ'երթար Զակլոպա Հեղինէի հետ, իսկ Կենսան ամենէն վերջը կու գար ձիերը քաշելով որոնց թիւը աւելցուցեր էր Օրբինայի ախոռէն առած երկու ձիերովը: Զակլոպայի բերանը չէր գոցուեր, իշխանուհւոյն շատ բաներ կը պատմէր, վասն զի սա՝ փակուած այն ծործորին խորը, արտաքին աշխարհէն

լուր չունէր բնաւ: Անդադար խուզարկութիւնները, Պոկունի մենամարտը, Աքշեդուցքի Բէրէսլաւ ճամբորդութիւնը, Կենսանին յայտնուած գաղտնիքը, վերջին դէպքերը, Հեղինէի հին ընկերին և ազատարարին ճարտասանութեան առատ և ընդարձակ նիւթ կը հայթայթէին:

— Ողորմած Աստուած, — բացագանչեց աղջիկը սպիտակ գեղեցիկ դէմքը լուսնին դարձնելով, — ուրեմն Սքշեդուցքի զիս փնտռելու համար Տնիեսդէ՛րն ալ անցաւ:

— Մինչև Բէրէսլաւ, կ'ըսեմ քեզի, և անշուշտ մեզի հետ կու գար հոս ալ, եթէ իմացնէինք իրեն: Սակայն այսպիսի անգին ժամանակ մը չուգեցինք կորսընցնել ու մէկէն ճամբայ ելանք օգնութեան հասնելու: Նա բոլորովին կ'անգիտանայ յարութիւն առնելդ, զքեզ մեռած կը կարծէ ու հոգւոյդ համար աղօթք կ'ընէ...: Բայց դուն անհանգիստ մի՛ ըլլար, փաստ չունի թող քանի մ'օր ալ տանջուի, վասն զի վարձքը պիտի ընդունի քիչ ատենէն:

— Էս կը մտածէի որ ամենքն ալ զիս մոռցեր և երեսէ ձգեր են, անոր համար աղօթք կ'ընէի Աստուծոյ որ առնէ հոգիս:

— Զքեզ մոռնալ, միշտ զքեզ մեր թրջ-

նամուսնային ձեռքէն ազատելու միջոցները կը փնտռէինք: Ինչպիսի մտատանջութիւններ, որչափ տանջանք: Սքշեղուցքի և ես զըլուխնիս կը ճաթեցնէինք մտածելով...: Սակայն սա դիմացէն զնացող ասպետն ալ չխնայեց ոչ աշխատութիւն և ոչ վտանգ:

— Աստուած զինքը վարձատրէ:

— Դուք երկուքնիդ, կը տեսնուի, ձգիչ բան մը ունիք, ինչպէս մեղրը որ իրեն կը քաշէ ճանճերը: Բայց մանաւանդ Վոլոտիէսըդոյին պէտք ես երախտագէտ ըլլալ, վասն զի, ինչպէս ըսի, այնպիսի հարուած մը տուաւ Պոկունին որ կոճղի մը պէս գետինը փռուեցաւ:

— Սքշեղուցքի, իբրեւ մտերիմ բարեկամի մը, իրեն վրայ շատ կը խօսէր ինծի:

— Իրաւունք ալ ունէր: Ո՛հ, այն պըզտիկ մարմնոյն մէջ մեծ հոգի մը կը բընակի: Հիմա քիչ մը թմրած կը տեսնուի, վասն զի կը տեսնուի որ քու գեղեցկութիւնդ վրան տպաւորութիւն ըրեր է...: Սակայն համբերէ թող սթափի ու ընտանեանայ, այն ատեն կը տեսնես...: Եթէ գիտնաս թէ ինչե՛ր ըրինք անոր հետ ընտրութեանց ժամանակ, անպատմելի գործեր:

— Ուրեմն հիմա ուրիշ թագաւոր մը նստեր է:

— Չէ՞ր գիտեր...: Է՛հ, կ'ենթադրուի, այն անիծեալ անապատին մէջ...: Այո՛, նոր թագաւոր: Ութը ամիս առաջ՝ աշնան ընտրուեցաւ Յովհան Քաղեմիր: Ո՛հ, հիմա այս աւագակներու հետ լաւ պատերազմ մը պիտի ունենանք. սարսափելի պատերազմ մը: Աստուած տայ որ յաղթել յաջողինք, վասն զի հրամանատարութիւնը Երեմիայէն առին ու աննշան մարդիկներու տուին:

— Սքշեղուցքին ալ պատերազմի մէջ պիտի մտնէ՞:

— Իրեն պէս զինուոր մը ձեռք ձեռքի կապած չի կենար: Մենք երկուքնիս ալ այսպէս ենք: Երբ վառօդի հոտը քթերնուս կը հասնի, զմեզ բռնող մարդկային զօրութիւն չկայ: Այս նախորդները երկայն ժամանակ զմեզ պիտի յիշեն ինչպէս նաև անցեալ տարուան կերած ձեծերին...: Ամէն բան մէկ գիշերուան մէջ կարելի չէ պատմել...: Անշուշտ նա ալ պիտի մտնէ պատերազմի մէջ...: Մեծ բաղդ է որ վերջապէս գտանք զքեզ, վասն զի առանց քեզի ձանձրանալի էր մեզի կեանքը:

Իշխանուհին սիրուն դէմքը Զակլոպայի դարձուց:

— Ես չեմ գիտեր, — ըսաւ, — ինչո՞ւ համար այսչափ կը սիրես զիս, և ես դեռ աւելի կը սիրեմ զքեզ:

Զակլոպա գոհութեան հառաչ մ'արձըկեց:

— Իրաւ է որ կը սիրես զիս:

— Ո՛հ, այո՛, շատ:

— Աստուած զքեզ օրհնէ, աղջիկս: Գէթ լաւ ծերութիւն մը կ'ունենամ: Բայց դեռ ինծի ալ սիրահարուողներ կան, ինչպէս պատահեցաւ Վարշաւոյ մէջ ընտրութեանց ժամանակը. . . . Վոլոտիէսքոյ վկայ է: Բայց ես հիմա կը նախընտրեմ ազնուական հօր դերը:

Խոր լուծիւն մը տիրեց՝ զոր կը խանգարէր միայն ձիերու փոնգալը, որ յաջող ճամբորդութեան մը նշան էր:

— Յաջողութիւն, — կը պատասխանէին ձիաւորները:

Գիշերը պայծառ էր: Լուսինը միշտ կը բարձրանար երկնից բիւրաւոր փայլիլուն աստղներով զարդարուած կապոյտ կամարին վրայ և կամաց կամաց կ'աղօտանար լոյսը:

Յոգնած ձիերը քայլերնին կամացցուցին ու ձիաւորները կը նիրհէին: Վոլոտիէսքոյ կեցուց ձին:

— Հանգիստ առնելու ժամանակն է — ըսաւ: — Քիչ ատենէն արշալոյս է:

— Այո՛, հանգչինք, — պատասխանեց Զակլոպա: — Ինծի այնպէս կը տեսնուի որ իմ ձիս երկու գլուխ ունի մէկին տեղ:

Սակայն, քնանալէն առաջ, Կենսան ընթրիք պատրաստեց: Աղէկ կրակ մը վառեց. ձիու մը վրայէն վար առաւ Եամպոլ՝ Պուրլայի տունէն առած պաշարները. հաց, պախ միս և վալահք գինի: Զակլոպա երբ տեսաւ կրկին փորով տիկերը՝ որոնց մէջ կը շարժէր հեղուկը, ալ քունը չտարաւ: Սմենքն ալ ախորժով սկսան ուտել առատ ընթրիքը: Երբ կշտացան, Զակլոպա զգեստին քղացքով շքրթունքները սրբեց ու ըսաւ.

— Մինչև մահ պիտի չդադրիմ կրկնել. Աստուած իմ, հիանալի են քու գործերդ: Ահա դուն ազատ ես, աղջիկս, մենք՝ քու բարեկամներդ, քովդ նստած կը խմենք ծեր գնդապետին գինին: Չեմ կրնար չըսել թէ հունգարացի գինին շատ աւելի գերազանց է, վասն զի ասկէց քիչ մը

կաշիի հոտ կու գայ.... բայց սովի ժամանակ խեչափառն ալ ձուկի տեղ կ'անցընի:

— Բան մը միայն, — ըսաւ Հեղինէ, — անհասկանալի է ինծի, այսինքն, թէ ի՞նչ պէս Օրբինա շուտով համոզուեցաւ ու զիս ձեզի յանձնեց:

Զակլոպա Վոլոտիէսքոյի և Կենսանին զարծաւ ու ողջ աչքը գոցեց:

— Ուզէր չուզէր պիտի յանձնէր զքեզ: Բայց ի՞նչ պէտք է կեղծել, թէ իրեն և թէ իրեն Չէրէմիսին գործը լրջացուցինք մենք:

— Ի՞նչ ըսել կ'ուզես, — հարցուց իշխանուհին սարսափահար:

— Հարուածներուն ձայնը լսեցիր:

— Այո՛, բայց կարծեցի որ Չէրէմիս հրացան կը պարպէ:

— Ո՛չ: Ընդհակառակն այս պատանին էր որ վհուկին վրայ պարպեց: Ասոր մարմնոյն մէջ սատանայ կայ....: Սակայն ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ընել, վասն զի վհուկը կասկածիլ սկսաւ ու բացարձակապէս մեզի հետ կ'ուզէր գալ: Ի՞նչ պէս կարելի էր զինքը հետեւնիս առնել... անմիջապէս պիտի հասկընար որ Քիէ-

չենք երթար ու պիտի իմանար որ զինքը խաբեր ենք: Ուստի սպաննեց զինքը, ես ալ Չէրէմիսի գլուխը ջախջախեցի, իրաւցընէ ամերիկացի ճիւղ մը, և կը յուսամ որ Աստուած մեղք չի համարիր զայն ինծի: Ծործորէն դուրս ելլելնէս առաջ, առաջ անցայ ու դիակները մէկդի քաշեցի, որպէս զի չտեսնես ու չարագուշակ բան մը չհամարիս:

— Ո՛հ, այս ահաւոր ժամանակներու մէջ որչափ դիակներ տեսայ...: Սակայն, ստոյգ է որ պիտի չուզէի ետեսարեան հետք թողուլ, որպէս զի օր մը Աստուած համար չպահանջէ մեզմէ:

— Այո՛, — ըսաւ Վոլոտիէսքոյ, — գործը ասպետական գործ չէր, անոր համար ես ձեռք չի վերցուցի:

— Աւելորդ է խօսիլը, — ըսաւ Կենսան, — քանի որ ուրիշ կերպ չէինք կրնար ընել: — Երկիրը Աստուծոյ երկու թշնամիներէն մաքրեցինք...: Ես իմ աչքովս տեսեր եմ այն վհուկին սատանային հետ խօսիլը: Ա՛հ, ո՛չ, այդ չէ իմ ցաւս:

— Հապա ի՞նչ. — հարցուց իշխանուհին:

— Գետնի տակ թաղուած դրամներուն

վրայ կը ցաւիմ, ինչպէս յայտներ էր ինծի Պոկուն: Բայց այնչափ աճապարեցինք որ ժամանակ չեղաւ զանոնք առնելու, տեղը գիտէի, ճիշտ ջաղացքին քով: Սիրտս կտոր կտոր կ'ըլլայ երբ կը յիշեմ այն քու սենեակդ, այնչափ ճոխութիւն, այնչափ հարստութիւն, սակայն ամէն բան հոն թողուլ բռնադատուած էինք . . . :

— Կը տեսնեմ ինչպիսի՛ ծառայ մը պիտի ունենաս, — ըսաւ Զակլոպա Հեղինէին: — Իրեն տիրոջմէ՛ զատ, միշտ պատւաւորաւ է մինչեւ անգամ սատանային մորթը վրայէն առնելու զգեստին օձիք շինելու համար:

— Եթէ Աստուած ուզէ, կը յուսամ թէ Կենսան երախտագիտութենէն զանգատելու բան մը պիտի չունենայ:

— Խոնարհ շնորհակալութիւններս, — բացազանչեց Կենսան ձեռքը համբուրելով:

Այս խօսակցութեան ժամանակ Վոլոտիէսը լուռ և մտախոհ կը խմէր:

— Ինչ լուռ կեցեր ես, — հարցուց Զակլոպա: — Բա՛ի արդէն իմ աղջկանս գեղեցկութիւնը լեզուդ փակեց:

— Լաւ կ'ըլլայ որ քիչ մը հանգչիս, — ըսաւ պզտիկ ասպետը իշխանուհոյն, քիչ մը վրդովեալ: Շէկ պեխերը կը դողդողային, ինչպէս հով շնչող աղուէսինը:

Սակայն Զակլոպա ալ իրաւունք ունէր: Իշխանուհոյն հիւանալի գեղեցկութիւնը ապշեցուցեր էր գրեթէ երիտասարդ սպային: Անոր նայելով ինքիրեն կը հարցնէր, կա՞րելի՞ բան է որ այսպիսի եթերական աւարած մը երկրի վրայ շրջի: Կենաց մէջ շատ գեղեցկութիւններ տեսեր էր, սակայն ոչ մէկը կրնար բաղդատուիլ այդ դաշտի շքեղ ծաղիկին հետ: Կանանց քով միշտ խօսուէն և համարձակ գտնուեր էր, բայց արդ, տեսնելով այն թաւշեայ աչքերը, այն մետաքսեայ արտեանունքը որ շուք կը ձգէին աչքերուն ըրեքուն վրայ, այն ուսերուն վրայ տարածուած սև մագերը, այն գողտրիկ և ուղղաբերձ իրանը, այն ուռուցիկ կուրծքը, այն կարմրաւար շորթոնքները, այն սպիտակ մորթը, իրաւցընէ՛ Վոլոտիէսըոյ մոռցեր էր թէ բերանը լեզու մ'ունի, ապուշ, անմիտ, և ծաղրելի ըլլալու չափ պզտիկ կը զգար ինքզինքը:

— Իրաւցնէ՛ իշխանուհի՛ մըն է, — կը

մտածէր դառնութեամբ, — իսկ ես անոր
դիմաց տղայ մըն եմ: Եւ ինչէն չէր տար
արդեօք եթէ կարենար նոր շահատակու-
թեամբ մը ցուցնել այն շնորհաշուք գե-
ղանուոյն թէ ինքը այնչափ պզտիկ չէ ինչ-
պէս կ'երեւի արտաքսապէս: Այս մտած-
մունքը աւելի զինքը կը զայրացնէր քան
Չակլոպայի շարունակ իրեն « աղջկան »
գովասանքները ընելը, որով զինքը խայ-
թել կ'ուզէր: Իսկ իշխանուհին, կրակին
ըով նստած, բոցին կարմիր և լուսնի
սպիտակ լուսով լուսաւորուած, անխռով,
պարկեշտ, շատ աւելի գեղեցիկ կ'երեւ-
նար....:

— Խոստովանէ, բարեկամ, — ըսաւ
Չակլոպա երբ երկրորդ օրը մինակ էին,
— որ ամբողջ Հասարակապետութեան մէջ
ասոր նման աղջիկ մը չի գտնուեր: Եթէ
կրնաս գտնել, զիս անմիտ անուանէ ու
սպաննէ:

— Չեմ ուրանար, — պատասխանեց
Վոլոտիէսը: — Ստուգիւ ակունք մըն է,
որուն նմանը չեմ տեսած: — Եւ ոչ իսկ
մարմարեայ չաստուածուհիները՝ զորոնք
տեսանք Արքունեաց մէջ և որոնք կարծես
կենդանի էին, ասոր հետ չեն կարող բաղ-

դատուիլ: Հիմա չեմ զարմանար որ իրեն
համար ամենէն քաջ ասպետները կը զար-
նուին մէկմէկու հետ ու մէկմէկու ձեռքէ կը
յափշտակեն զինքը:

— Հրաշալիք մը, սքանչելիք մը, —
բացագանչեց Չակլոպա: — Եւ չես կրնար
ըսել թէ ե՞րբ աւելի գեղեցիկ է, առաւօ-
տը թէ իրիկունը Վարդ մը՝ միշտ
թարմ.... Արդէն քեզի ըսեր եմ որ երբեմն
իմ գեղեցկութիւնս ալ հասարակ բան մը
չէր.... Լաւ ուրեմն, ասոր հետ չէի կրնար
բաղդատուիլ.... Թէպէտ շատերը կ'ըսեն
թէ բոլորովին ինծի կը նմանի:

— Գնա՛, կորսուէ՛, — պոռաց պզտիկ
ասպետը:

— Մի բարկանար, է՛յ: Արդէն կաղամ-
բի մը դիմաց կեցող այծի կը նմանիս,
յօնքերդ կը պոստես ու պեխերդ կ'ուլորես
....: Կ'երդնում որ դուն առնել կ'ուզես
զինքը: Է՛հ, է՛հ, խաղողը տհաս է
սակայն և ակառներդ կ'առնէ:

— Լո՛ւ, օ՛ն, այդ հասակիդ չնս ամըչ-
նար այդպէս կը խօսիս:

— Իսկ դո՛ւն, ինչո՞ւ ճակատդ կը կնճը-
ռես:

— Թերես կը կարծես թէ ամէն վտանգ

անցուցինք ու թռչուններու պէս ազատ ենք..... Ո՛հ, դեռ շատ խոհեմութեան և արիութեան պէտք կայ մինչև որ անցնինք նախատեսեալ և ոչ նախատեսեալ վտանգներէն : Ճամբանիս երկայն է և Աստուած գիտէ թէ ի՞նչ կրնայ հանդիպիլ մեզի. դիմացնիս եղող երկիրը բոլոր բոցերու մէջ է արդէն :

— Երբ զիշխանուհին Ռազլոկէն Պոկուսին ձեռքէն փախցուցի աւելի գէշ էր ժամանակը : Կոնակնիս՝ հետապնդումն, դիմացնիս՝ ապստամբութիւն, և սակայն ես ողջ առողջ անցայ բոլոր Ուզրանիա մինչև Պար : Ասոր համար Աստուած մեր ուսերուն վրայ գլուխ մը դրեր է Եթէ շատ նեղը իյնանք, Գամենէց հեռու չէ :

— Տաճիկներու և Թաթարներու համար ալ հեռու չէ :

— Ի՞նչ կ'ըսես :

— Կ'ըսեմ որ պէտք է մտածել Լաւագոյն է թողուլ Գամենէց ուր որ է ու դիմել Պար, վասն զի Ղազախները կը յարգեն հրամանատարի գաւազանը.... Եթէ հանդիպինք ռամկին կամ Թաթարներուն, ամէն բան կորսուած է : Զանոնք ես լաւ կը ճանչնամ. պէտք է անոնց հոտը

հեռուէն առնել և թռչուններու ու գայլերու հետ փախչիլ.... : Բայց եթէ յանապընկալս անոնց մէջ իյնանք, ես իսկ բան մը չեմ կարող ընել :

— Եթէ այդպէս է, երթանք Պար կամ անոր մօտերը, ու զրո՞ղ տանի թող Գամենէցն ալ իրեն մէջ եղողներն ալ.... : Գիտես որ Կենսան Պուրլայիի գաւազանն ալ ձեռք ձգեր է, անոր համար Ղազախներուն մէջէն սուլելով ու երգելով կրնանք անցնիլ : Աւելի վտանգաւոր անապատ տեղերը անցանք, հիմա բնակուած երկիրներու մէջ ենք : Գիշերն ալ պէտք է հանգիստ առնել ագարակի տան մը մէջ՝ ուր մեր իշխանուհին կարենայ աւելի հանգիստ ըլլալ : Սակայն ես կարծեմ որ դուն ամէն բան սև կը տեսնես.... : Ի՞նչ եղաւ քեզի : Կարելի բան է որ մեզի պէս երեք մարդիկ չկարենան դաշտէն դուրս ելլել անվտանգ : Իմ հնարագիտութիւններովս ու քու սուրովդ աշխարհիս միւս ծայրը կրնանք երթալ.... : Բաց աստի, կ'ըսեմ քեզի նորէն, Կենսան Պուրլայիի գաւազանը ունի, և այս գաւազանը ամբողջ Բողդլիայի կը հրամայէ.... : Բաւական է որ Պար անցնինք՝ ուր են Լանցքորոնսքիի զինուորները, ան-

կէ վերջ ապահով ենք : Արիացիր, երթանք, այս անգին ժամանակը չկորսնցնենք :

Եւ չկորսնցուցին իրաւցնէ, սանձարձակ արշաւեցին դէպ ի արեւմուտք : Երբ Մոկեւլէվ հասան նորէն խաղաղ երկրի մը մէջ էին՝ ուր կային շատ կալուածներ և ագարակատուններ : Արշալոյս էր՝ դեռ ձիու վրայ էին : Բարեբաղդաբար օդը չոր էր, տաքը՝ տանելի, գիշերը՝ զով, առաւօտը բոլոր դաշտը կը ծածկուէր արծաթեայ փոշիի նման ցօղով : Գետերը իջած էին և դիւրութեամբ կարելի էր անցնիլ : Ժամանակ մը Լոցովայէն դէպ ի վար գնացին, ու Շարկորոտ կանգ առին : հոս կար Ղազախ զօրագունդ մը Պուրլայի հրամանին տակ : Հոն կային նաև Պուրլայի թղթատարները և ասոնց մէջ Քունա հարիւրապետը՝ զոր ճանչցեր էին Եամպուլ ծեր գնդապետի սեղանին վրայ : Քունա զամացաւ որ Քիէւ փոխանակ Պրասաւի, Ռայիկորոտի և Աքվիրայի վրայէն երթալու, կ'ուզեն երթալ Շարկորոտէն, բայց Զակլոպա իրեն բացատրեց որ ուզեցին խոյս տալ թաթարներէն, որոնք Տնիբերէն շարժելու վրայ են : Քունայէն լսեցին

որ Պուրլայի զինքը դրկեր է իմացնելու թշնամութեանց մօտալուտ ըլլալը և թէ ինքն ալ Եամպուլի զօրագունդներու և Պուտժաքի թաթարներուն գլուխը անցած շուտով պիտի հասնի որպէս զի միասին աւելի առաջ արշաւեն : Խմբիկներէ թողթատարները հրաման բերեր էին Պուրլայի որ բոլոր ուժերովը Վոլինիա երթայ : Միւս կողմանէ ալ Պուրլայի ինքը կ'ուզէր երթալ Պար, թաթար օգնական գիւնտերներուն կը սպասէր, վասն զի լսեր էր որ այն կողմերը ապստամբութեան վիճակը լաւ չէ :

Լանցքորոնսքի՝ լեհ հրամանատարը, շատ խումբեր խորտակեր էր, յարձակմամբ առեր էր քաղաքը ու պահակ զօրք դրեր էր բերդին մէջ : Հազարաւոր Ղազախներ կը պառկէին պատերազմին դաշտին վրայ, Պուրլայի կ'ուզէր անոնց վրէժը լուծել և կամ գեթ նորէն տիրել քաղաքին :

Սակայն Խմբիկներէ վերջին հրամանները այս ծրագիրները օդ հաներ էին . Պար պիտի չպաշարուէր եթէ թաթարները չստիպէին :

— Ուրեմն, — ըսաւ երկրորդ օրը Զակ-

լոպա Վոլոտիէսքոյի. — Պար զիմացնիս է, կարելի է երկրորդ անգամ մ'ալ հոն պահել զիշխանութիւն..... Բայց ոչ. ոչ Պարի և ոչ իրեն բերդին վրայ վստահութիւն ունիմ, քանի որ այս վայրենիները թագաւորին գունդերէն աւելի թնդանօթ ունին.... Ինծի աւելի մտածութիւն տուողը սա է որ ամպերը կը խտանան և հորիզոնը կը մթնէ....:

— Ոչ միայն կը մթնէ, — պատասխանեց Վոլոտիէսքոյ, — այլ նաև փոթորիկ մը կը սպառնայ կոնականերնէս թաթարներով ու Պուրլայիով՝ որ շատ պիտի զարմանայ տեսնելով որ մենք բոլորովին հակառակ ճամբով ֆիէլ կ'ուզենք երթալ:

— Ու մեզի ուրիշ ճամբայ մը պիտի սորվեցնէ, անշուշտ.... եթէ նախ սատանայն իրեն չսորվեցնէ դժոխքին ճամբան.... Սակայն միշտ լաւ է որ գործերնիս բաժնենք, այս գազաններուն հետ ես զլուխ կ'ելլեմ կըցածիս չափ, բայց թաթարները քու գործդ են:

— Ղազախներու հետ գործը դիւրին է, վասն զի զմեզ իրենց մարդիկը կը կարծեն: Ընդհակառակն թաթարներէն պէտք է փախչիլ և կարելի եղածին չափ

շուտ, որպէս զի ծուղակի մէջ չիյնանք: Չիերնիս սքանչելի են, սակայն առաջին առթին պէտք է փոխել զանոնք, միշտ թարմ ուժերով ձիեր ունենալու համար:

— Լոնկինոսի քսակը միշտ մեր տրամադրութեան տակն է և դեռ լեցուն է. իսկ եթէ հարկ ըլլայ Պուրլայիի քսակն ալ կը բանանք, այն ալ կ'ենսանին քովն է. ուրեմն յառաջ:

Փախստականները սանձարձակ սկսան երթալ նորէն, այնպէս որ ձիերուն կողերը փրփուրը պատեց և կը թափէր դաշտի կանանչ գորգին վրայ: Տերլա և Լովատա անցնելնէն վերջ, Վոլոտիէսքոյ ձիերը փոխեց, սակայն Պուրլայիի տուած ձիերն ալ չթողուցին, վասն զի լաւ տեսակ էին:

Կարելի եղածին չափ զգուշացան երկայն հանգիստ ընելէն: Ամենքն ալ առողջ վիճակի մէջ էին, նոյն իսկ Հեղինէ՝ թէպէտ յոգնած, սակայն արի էր և զօրաւոր: Ծործորին մէջ գտնուած ժամանակ քիչ անգամ սենեակէն դուրս կ'ելլէր, աներես Օրբինային չհանդիպելու համար, բայց հիմա դաշտին զով օդը կորսնցուցած ուժը վերստին կը դարձնէր իրեն: Այտերը կը կարմրէին, մորթը արեւ

ւէն ոսկի գոյն մը կ'առնէր, մազերը ճակատին և ուսերուն վրայ փռուած կը ծածանէին հովէն. գնչու թագուհւոյ մը կը նմանէր որ կը ճամբորդէր ընդարձակ դաշտերու մէջէն, և որուն կ'ընկերէին իրեն ասպետները, և զոր կ'ողջունէին չորս կողմը բուսած ծաղիկները:

Վոլոտիէսքոյ կամաց կամաց ընտանեցաւ. սովորական զուարթութիւնը սկսաւ և յաճախ ձին իշխանուհւոյն քովէն քալցընելով, Լուպլինի վրայ, և մանաւանդ իրեն Սքշեղուցքիի հետ ունեցած բարեկամութեան վրայ կը խօսէր: Իշխանուհին յօժարութեամբ մտիկ կ'ընէր, իսկ նա, երբեմն, կատակով զինքը վախցնել ուզելով, կ'ըսէր.

— Ես Պոկունի բարեկամն եմ ու զքեզ անոր կը տանիմ:

Իշխանուհին ձեռքերը կը սեղմէր վախցած, և քաղցը ձայնով կ'աղաչէր.

— Ո՛հ, անգութ ասպետ, այդ բանը մի՛ ըներ...: Սպաննէ զիս մանաւանդ:

— Ահ, չէ, անոր պիտի տանիմ, և անոր կը տանիմ, — կը պատասխանէր ասպետը անողորբելի:

— Զարկ, — կը բացագանչէր աղջի-

կը գեղեցիկ աչքերը գոցելով և շքեղ վիզը ծռելով իբր դահճի սուրին տակ:

Վոլոտիէսքոյ երբ կը տեսնէր այն սպիտակ վիզը սարսուռ մը կ'անցնէր բոլոր ոսկորներուն մէջէն:

— Տղայ է, — կը մտածէր, — բայց զինի պէս գլուխս կը դարձնէ. սակայն զինին, ափսո՛ս, ուրիշի մը կը պատկանի:

Ու Վոլոտիէսքոյ ձին առաջ կը բռնէր: Բարձր խոտերու մէջ ընկղմելով, ամէն մտածմունք կը փարատէր մտքէն, ճամբորդութեան վրայ միայն կը մտածէր ու, արթուն և զգոյշ, չորս կողմը կը լրտեսէր: Ասպանդակներու վրայ կանգուն կը կենար, գլուխը դուրս կը հանէր մացառներէն, հովը կը հոտորտար:

Զակլոպա լաւ տրամադրութեան մէջ էր:

— Հիմա, — կ'ըսէր, — մահուան կը դիմագրաւեմ, գէթ ձիու վրայ եմք: Տարի մը առաջ, Պակամլիքի վրայ, հետիոտն կը փախչէինք, լեզունիս դուրս ձգած շուներու պէս: Լեզուս այնպէս չորցեր էր որ ծառերու կեղեւները ծամել կը փափաքէի...: Իսկ հիմա, փառք Աստուծոյ, կրնանք հանգչիլ ու ուտելու և խմելու բան մ'ունինք:

— Կը յիշե՞ս երբ զիս զրկելով գետը անցուցիր, — հարցուց Հեղինէ:

— Դուն ալ ուրիշ մը պիտի զրկես, եթէ Աստուած ուզէ. այդ Սքշեդուցքի մտածելու բանն է:

— Ա՛հ, ա՛հ, ա՛հ, — բարձրաձայն ծիծաղեցաւ Կենսան:

— Լո՛ւէ՛, — ըսաւ իշխանուհին շիկնելով:

Այսպէս, ուրախ զուարթ, խօսակցելով երկայն ճամբան կը կարճըցնէին: Վերջապէս Պարէն և Էլլուսքովէն անդին երկիր մը մտան՝ ուր կ'եռար ապստամբութիւնը և ուր Լանցքորոնքի այրեր և աւրըշտկեր էր քանի մ'օր առաջ դէպ ի Սպարայի նահանջելով: Ճամբան լսեցին որ խմբիկացի և խանը բոլոր իրենց ուժերովը կ'երթային Լեհերու դէմ, կամ լաւ ևս, հրամանատարներու դէմ՝ որոնց զինուորները միայն Երեմիա իշխանին հրամանին տակ կ'ուզէին պատերազմիլ: Ամէն մարդ կը գուշակէր որ երբ իշխանը և խմբիկացի ճակատին մէկմէկու դէմ, կամ Լեհերը և կամ Ղազախները պիտի ջընջուէին բոլորովին: Բոլոր երկիրը բոցերու մէջ էր: Ամէն մարդ կը զինուէր ու կը

դիմէր դէպ ի հիւսիս խմբիկացիի հետ միանալու համար: Ստորին Տնիեստէրէն առաջ կու գար Պուրլայի. ճամբուն բոլոր երկայնութեան վրայ կը տեսնուէին զօրագունդեր, աստին անդին ցրուած երկրախոյզ զինուորներ, կենդանեաց համար ու տելիք, պահականոցներու փոփոխութիւններ: Հարկւրաւոր դրօշակներ կը ծածանէին անոնց հետ, ծովու ալիքներու նման կը խուժէր ռամիկ ժողովուրդը՝ զինեալ նիզակներով, գերանդիններով, երկժանիներով, դանակներով: Նախորդները կը լքանէին իրենց նախիրները, գործակալները՝ ազարակատունները, մեղուաբոյծները՝ փեթակները, ձկնորսները՝ եղեգնուտները, որսորդները՝ անտառները: Խրճիթ, գիւղ, քաղաք, անապատ դարձեր էին: Երեք զաւառներու մէջ միայն տղաք և պառանները տուններին մնացեր էին, երիտասարդները Լեհերու դէմ պատերազմի գնացեր էին: Մի և նոյն ժամանակ խմբիկացի ամբողջ բանակով առաջ կու գար արեւելքէն, փոթորկի մը պէս ամէն դիմացը հանդիպածը տապալելով: Փախստականները՝ Պարը անցնելէն վերջ, Դարնոպոլ և Լվով տանող մայր ճամբան բռնեցին: Կը հան-

դիպէին յաճախ սայլերու, վրաններու, Ղազախ հետեակ և ձիաւոր զինուորներու, գիւղացիի խումբերու, եզներու փոշոտ նախիրներու: Ճամբան կը դժուարնար, անխոհեմ հարցումները կը յաճախէին. ո՞վ են, ո՞ւսկից կու գան, ո՞ւր կ'երթան:

— Զմեզ զրկողը Պուրլային է, — կը պատասխանէր Զակլոպա, ու գաւազանը կը ցուցնէր. — Պոկունի տիկնոջ կ'ընկերենք:

Ահաւոր գնդապետին գաւազանը երբ կը տեսնէին Ղազախները անմիջապէս ճամբայ կու տային, խորհրդածելով որ եթէ Պոկուն ողջ է Սպարայի կամ Կոստանդինովի մօտերը զօրագուններու գլուխը պիտի ըլլայ: Աւելի դժուարին եղաւ գինով և սգէտ խառնիճաղանձին մէջէն անցնիլը: Եթէ Հեղինէն չըլլար, այն վայրենիները զԶակլոպա, Կենսան և Վոլոտիէսըյ իրենցներէն պիտի կարծէին, ինչպէս հանդիպեցաւ ուրիշ տեղ, բայց Հեղինէն՝ իրեն արտաքոյ կարգի գեղեցկութեամբ, ամենուն ուշադրութիւնը իրեն վրայ կը դարձնէր, և այս բանս վտանգները կը շատցնէր, ու հարկ կ'ըլլար արթնութիւն և արիութիւն ձեռք առնել:

Շատ անգամ Զակլոպա գաւազանը կը ցուցնէր, բայց աւելի յաճախ Վոլոտիէսըյ՝ անօթի գայլի պէս, ալոսները ցուցնելով, կը խածնէր, դիակներ փռելով գետինը: Յաճախ անխուսափելի կորուստէ մը ազատեցին զիրենք Պուրլայի սրարշաւ ձիերը: Ճամբան, որ երբեմն ապահով էր, օրէ օր աւելի վտանգաւոր կ'ըլլար: Հեղինէ, թէպէտ զօրաւոր, սկսաւ նեղուիլ մտատանջութենէ և անքուն մնալէն, կարծես գերի մըն էր՝ զոր բռնութեամբ թըշնամի վրաններու տակ կը տանէին: Զակլոպա կը քրտնէր, կը միտիթարէր, սիրտ կու տար, կը բազմապատկուէր:

— Խնդիրը, — կ'ըսէր Վոլոտիէսըյ, — սա մըջնոցէն ազատիլ և Սպարայի հասնելուն վրայ է քանի որ Խմիելնիցքի և Թաթարները ճամբանները չեն բռնած:

Ճամբան լսեցին որ բոլոր Լեհ զօրագունները Սպարայի կը կենդրոնանան՝ ուր յուսահատ պաշտպանութեան մը պատրաստութիւնները կը տեսնուէին, իրենց ալ դէպ ի հոն ուղղեցին իրենց քայլերը, յուսալով որ Երեմիա իշխանն ալ շուտով հոն կը հասնի, վասն զի արդէն իրեն զօրաց մեծ մասը հոն զինուորանոցներու

մէջ էին: Վերջապէս Բլոսքերի հասան: Հոս այնչափ ուսմիկ բազմութիւն չկար, վասն զի Սպարայիի և Բլոսքերի մէջ արքունի զինուորները կը շրջէին ու հեռու կը բռնէին ապստամբ խումբերը՝ որոնք Պուրլայիի և Խմիելնիցքիի գալստեան կը սպասէին փորձ մը փորձելու համար:

— Միայն տասը մղոն, միայն տասը, — կը կրկնէր Զակլոպա ձեռքերը շփելով: Բաւական է առաջի Լեհ զօրաց կայանը հասնիլ, ձեռքդ երկնցնես Սպարայի կը հասնի:

Թէպէտ մօտ էին, սակայն Վոլոտիէսքոյ ուղեց ձիերը փոխել, վասն զի Պարզնած ձիերը յոգնած էին ու բանի չէին գար, իսկ Պուրլայիէն առած ձիերը աւելի տագնապալից վայրկենի մը կ'ուզէր պահել: Եւ այս խոհեմութիւնը աւելորդ չէր, քանի որ ստոյգ լսեր էին թէ Խմիելնիցքի Կոստանդինով հասեր է և Խանն ալ ամբողջ Թաթար խումբերով մեկներ է Բիւլավցէէն:

— Լաւ կ'ըլլայ, — ըսաւ պզտիկ ասպետը Զակլոպայի երբ լքեալ տնակի մը մէջ մտան՝ որ քաղաքին միայն երկու մղոն հեռու էր, — Լաւ կ'ըլլայ որ իշխանուհին

հոս մնայ մեզի հետ ու դուն երթաս շուկայն հարցնես թէ կը գտնուին արդեօր գնելու կամ փոխանակելու ձիեր: Արդէն իրիկուն է, բայց թարմ ձիերով, ամբողջ զիշերը կրնանք ճամբորդել:

— Լաւ, շուտով կը դառնամ, — պատասխանեց Զակլոպա ու դէպ ի քաղաք ճամբայ ելաւ:

Վոլոտիէսքոյ հրամայեց Կենսանին որ ձիերուն թամբի փոկերը թուլցնէ, իսկ ինքը զիշխանուհին ներս տարաւ քիչ մը հանգչելու և կազդուրուելու համար:

— Այս մնացած տասը մղոնը կտրելու համար կ'ուզեմ որ արշալուսին մեկնինք, — ըսաւ քիչ մը լուռ կենալէն վերջ: — Վերջը ալ ինչպէս որ պէտք է կը հանգչինք այս նեղութիւններէն:

Հազիւ թէ Կենսան թուլցուցեր էր փոկերը և քիչ մը ուտելու բան տարեր էր ներսը, ձիու ոտնաձայն մը լսուեցաւ: Վոլոտիէսքոյ պատուհանէն դուրս նայեցաւ:

— Իհէ, Զակլոպա: Կը տեսնուի թէ ձի չէ գտեր:

Նոյն վայրկենին դուռը բացուեցաւ, ներս մտաւ Զակլոպա տոգոյն և հատկըլեալ:

— Հեծէ՛ք — պողաց:

Վոլոտիէսքոյ՝ փորձ գինուոր, երբէք հարցմունքներով ժամանակ չէր կորսնցընել: Նոյն իսկ գինիի տիկն անգամ միասին առնել չուզեց, զոր սակայն վերցուց Զակլոպա: Բռնեց իշխանուհւոյն թեւէն, դուրս հանեց, ձին հեծցուց, աչք մը տուաւ փոկերուն ու հրամայեց.

— Յառա՛ջ:

Ձիերը քառամբակ մեկնեցան և փախըստականները ստուերներու պէս անեքեղոյթ եղան իրիկուան մթութեան մէջ: Առանց շունչ առնելու վազեցին սրարշաւ, և երբ մղոնէն աւելի հեռացան Բլոսքիբիէն և մթութեան պատճառաւ հետապնդումը անկարելի էր, Վոլոտիէսքոյ մէկ կողմը կանչեց զԶակլոպա:

— Ի՞նչ եղաւ, — հարցուց:

— Համբերէ՛, համբերէ՛: Այնպիսի վախ մ'ունեցայ որ չեմ կրնար պատմել: Քիչ մնաց կը նուաղէի:

— Սակայն ի՞նչ եղաւ:

— Պէտք է որ սատանան ինքն ըլլայ, կամ այն հռչակաւոր վիշապը՝ որուն եթէ գլուխը կտրես, ուրիշ մը կը բուսնի տեղը:

— Պարզ խօսէ՛, ի՞նչ եղաւ:

— Շուկային մէջ Պոկունը տեսայ:

— Յիմա՛ր ես, ի՞նչ ես:

— Տեսայ, կ'ըսեմ քեզի, զինքը շուկային մէջ, տեսայ այս աչքերովս, ինչպէս կը տեսնեմ զքեզ: Հետը կային հինգ կամ վեց Ղազախ, և եթէ աւելի չեմ գիտեր, վասն զի ա՛լ չկրցայ տեսնել....: Ուրեմն այդ զազանը իրեն մարմնոյն մէջ եօթը հոգի՞ ունի ու միշտ մեր դիմացը պիտի ելլէ....: Աստուծոյ սիրոյն, զՀեղինէն ջուրի պէս պիտի խմէ: Ա՛հ, Աստուած իմ....: Դուն գլուխը ջախջախեցիր. կենսան մատնեց զինքը Ռէկովսքիի, իսկ նա, պինդ: Ո՛վ Աստուած իմ, Աստուած իմ: Աւելի կ'ուզէի գերեզմանատան մէջ մեռելի մը հանդիպիլ քան անոր՝ շուկային մէջ: Իմ անիծեալ բաղդն է. միշտ ես կը հանդիպիմ նախ այդ մարդուն... իբրեւ թէ աշխարհիս վրայ ուրիշ մարդ չըլլար. ես, միշտ ես:

— Իսկ ինքը տեսա՛ւ զքեզ:

— Եթէ զիս տեսնէր հաւանական է որ այլ ևս պիտի չտեսնէիր Զակլոպա բարեկամը....: Այդ կը պակսէր:

— Բայց ո՛ւր պիտի երթար արդեօք

... կամ մեր ետեւէն է, կամ Վալատինքա Օրբինայի քով կ'երթայ, յուսալով կէս ճամբան հանդիպիլ անոր:

— Ես կ'ըսեմ Օրբինայի քով կ'երթայ:

— Ես ալ այդպէս կը մտածեմ: Այն ատեն մենք այս կողմը, ինքը՝ այն կողմը. երկու մղոն մէկմէկէ հեռու ենք, ժամէ մը հինգ մղոն կ'ըլլայ: Երբ մեր վրայօք տեղեկութիւն ունենայ, մենք հասած կ'ըլլանք ոչ թէ Սպարայի, հապա ժիողքի:

— Դուն զիս կը մխիթարես, Վոլոտիէսքոյ բարեկամս, ...: Սակայն կրնամ ինծի ըսել, ինչպէս ազատ կը շրջի, երբ Կենսան կ'ըսէ թէ զինքը Վլադավոյի հըրամանատարին մատնեք է:

— Փախած պիտի ըլլայ:

— Անմիտ հրամանատար. կախաղանի արժանի է: — Ըսաւ Զակլոպա: — Է՛յ, Կենսան:

— Ի՞նչ հրաման ունիս, — հարցուց պատանին թամբին վրայ դառնալով:

— Որո՞ն մատնեցիք Պոկունը:

— Ռէկովսքի:

— Ո՞վ է այդ մարդը:

— Արքունի զրահաւորներու տեղակալ ... համբաւաւոր ասպետ մը:

— Ահ, անպիտան, — բացազանչեց Վոլոտիէսքոյ ձեռքով ծոնկին զարնելով, — հիմա կը հասկնամ: Կը յիշես ինչ որ մեզի պատմեց Լոնկինոս այս Ռէկովսքիի և Սքշեդուցքի մէջ եղած թշնամութեան վրայօք: Այն Լասքին՝ որուն հախէն եկաւ Սքշեդուցքի և բանակէն արսորել տուաւ, ազգականն է:

— Հասկցայ, հասկցայ, — բացազանչեց Զակլոպա: — Կը տեսնուի որ դիտմամբ ազատ ձգեր է զՊոկունը...: Սակայն ոճիւր է գործածը, որուն պատուհասը կախաղանն է: Ամենէն առաջ ես պիտի մատնեմ զինքը:

— Կրնամ դիմացս հանել զինքը — Ըսաւ Վոլոտիէսքոյ, — և ես քեզի ցուցնեմ թէ դատաւորի դիմաց պէտք է զրկել զինքը:

Կենսան խնդիրը չհասկցաւ, Զակլոպայի հարցմունքներուն պատասխան տալէն վերջ իշխանուհւոյն քով դարձաւ: Կամաց կը քալէին: Լուսինը բարձրացեր էր, մշուշը փարատեր: Վոլոտիէսքոյ իրեն մտածմանց մէջ ընկղմեր էր. Զակլոպա դեռ վախի մէջ էր:

— Վայ Կենսանին գլխուն, — ըսաւ Սրով ու Հրով Դ.

վերջապէս, — եթէ Պոկոունին ձեռքն իյնայ:

— Դուն զինքը քիչ մը վախցուր, — ըսաւ Վոլոտիէսըոյ, — ես իշխանուհւոյն կ'ընկերեմ:

— Լաւ: Ի՛յ, Կենսան:

— Ի՞նչ կայ, — հարցուց պատանին ձիով ետ դառնալով:

Չակլոպա լուռ սպասեց որ Վոլոտիէսըոյ մօտենայ իշխանուհւոյն:

— Գիտե՞ս թէ ի՞նչ եղաւ, — հարցուց:

— Ո՛չ:

— Ռէկովսքի գՊոկունը ազատ արձակեց է...: Բլոսքիւրի մէջ տեսայ զինքը:

— Բլոսքիւրի մէջ, այսօր, անկարեւր է:

— Այսօր, այո՛: Ախորժեցա՞ր, հէ՞:

Լուսնոյ ճառագայթները շեշտակի Կենսանին երեսին վրայ ինկեր էին, և Չակլոպա՝ փոխանակ սարսափ տեսնելու հոն, մի և նոյն խիստ, և գրեթէ վայրագ արտայայտութիւնը տեսաւ՝ զոր Կենսան ցուցեցեր էր զՕրբինա սպաննելու ժամանակը:

— Միթէ Պոկունէն չե՞ս վախնար, — հարցուց:

— Եթէ Ռէկովսքի զինքը ազատ թողուցեր է, ըսել է թէ ինծի կ'իյնայ անոր Չիկրինի մէջ ինծի ըրածին փոխարէնը հատուցանելը: Ներել չեմ կրնար, վասն զի երգում ըրեր եմ, և եթէ իշխանուհւոյն չընկերէինք, անմիջապէս կը դառնայի որպէս զի ինչ որ իմս է չկորսնցընեմ:

— Թշուառութեանս. լաւ որ այս պատանին չեմ ցաւցուցած երբէք, — մտածեց Չակլոպա, ու ձին մտրակելով մօտեցաւ իշխանուհւոյն և Վոլոտիէսըոյի:

Մէկ ժամ վերջ Մէտվեդովքայէն կ'անցնէին և կը մտնէին անտառ մը որ գետեզերքէն սկսեալ երկու պարիսպներու պէս ճամբուն երկու կողմը կը տարածուէր:

— Այս տեղերը լաւ կը ճանչնամ, — ըսաւ Չակլոպա: — Անտառէն վերջ՝ դաշտ, ապա նորէն անտառ մինչև Մազին: Հոն, հաւանական է որ լեհ զինուորներու հանդիպինք:

— Հիմա հասած պէտք էինք ըլլալ, — ըսաւ քթին տակէն Վոլոտիէսըոյ:

Ճամբան լուսաւորուած էր լուսնոյ լուսով, քիչ մը ժամանակ լուռ առաջ գնացին:

— Նայեցէ՛ք, — ըսաւ յանկարծ Հեղի-
նէ, — երկու գայլեր անցան:

— Տեսայ, — պատասխանեց Վոլո-
տիէսը: — Ահաւասիկ երրորդ մ'ալ:

Իրաւցնէ հարիւր քայլ հեռաւորութեամբ
սեւ ստուեր մը ճամբուն վրայէն անցաւ:

— Եւ ահա չորրորդ մը, — գոչեց իշ-
խանուհին:

— Ոչ, եղջերու մըն է. նայեցէ՛ք, նա-
յեցէ՛ք. երկու... երեք...:

— Այս ի՞նչ տարօրինակ բան է, —
պոռաց Չակլոպա: — Եղջերուները զգայ-
լիքը կը հալածեն. աշխարհ վեր ի վայր ե-
ղեր է...:

— Աւելի արագ, աւելի արագ, — ը-
սաւ Վոլոտիէսը տազնապալից: — Յա-
ռաջ կենսան:

Սանճարձակ սկսաւ առաջ երթալ, բայց
Չակլոպա՝ անհամբեր, դարձաւ Վոլոտիէս-
ըոյի և հարցուց.

— Ի՞նչ նորութիւն կայ:

— Գէշ նշան, — պատասխանեց պզտի
ասպետը: — Չտեսա՞ր, գազանները որջերէն
կ'ելլեն ու գիշեր ժամանակ կը փախչին:

— Ահ, ի՞նչ կը նշանակէ:

— Ըսել է թէ մէկը կը վախցնէ գի-
րենք:

— Ո՞վ:

— Զինուորներ, թերեւս Ղազախ կամ
Թաթար, անկէ՛ց, ա՛ջ կողմէն:

— Կամ թերեւս մերինները:

— Ո՛չ. կարելի չէ: Կենդանիները ա-
րեւելքի կողմէն կու գան...: Հաւանական
է թէ Թաթար բանակը Բիւլավցէի կողմէն
առաջ կու գայ:

— Եթէ այդպէս է, թուչինք:

— Ուրիշ միջոց չկայ...: Ահ, եթէ իշ-
խանուհին հետերնիս չըլլար, կը կտրէինք
կ'անցնէինք նոյն իսկ թշնամի բանակը,
բայց իրեն հետ...: չար ժամ մը պիտի
անցնենք եթէ տեսնեն զմեզ:

— Եթէ գայլերու ետեւէն անտառը
մտնե՞նք:

— Անկարելի է...: Առ ժամանակեայ
ազատ կ'ըլլանք...: Միշտ կը հասնին
մեր ետեւէն:

— Անիծեալ աշխարհ, այս կը պակ-
սէր մեզի...: Սակայն թերեւս կը խա-
բուիս...: Գայլերը միշտ զինուորներու
ետեւէն կ'երթան, երբէք առջեւէն:

— Այո՛, անոնք որ քովընտի կը զբո-
նուին՝ ետեւ կ'անցնին, իսկ անոնք որ
դիմացը կը գտնուին՝ կը փախչին: Նայէ

հոն, աջ կողմը...: Կը տեսնեմ...: Կարձեա երկրորդ լուսին մըն ալ կը ծագի...:

— Յիսո՛ւա Նոգովրեցի:

— Լո՛ւռ, լո՛ւռ...: Դեռ շատ կայ անտառը անցնելու:

— Հիմա կը լինայ:

— Վերջը դա՛շտը կու գայ:

— Այո՛: Ո՛վ Աստուած իմ:

— Աւելի ցած խօսէ ... ու դաշտէն վերջ ուրի՛շ անտառ մը:

— Մինչև Մագին:

— Լաւ...: Եթէ դաշտէն անցնելու ժամանակ չտեսնեն զմեզ...: Եթէ յաջողինք միւս անտառին մէջ մտնել, ազատե՛ր ենք: Յառա՛ջ ամենքնիս միասին: Բարեաղդաբար իշխանուհւոյն և Կենսանին հեծած ձիերը Պուրլայի ձիերն էին:

Մտրակեցին ու հասան անոնց:

— Ի՛նչ լոյս է հոն աջակողմը, — հարցուց իշխանուհին:

— Մի ալլալիր, մի՛ վախնար, — պատասխանեց վոլոտիէսը, — կարծեմ թաւթարներն են:

— Աստուած իմ, — գոչեց Հեղինէ:

— Հանդարտէ՛, կ'աղաչեմ, պիտի յաջողինք անոնց ձեռքէն ազատիլ...: Մազինի մէջ մեր զինուորները կը գտնենք:

— Աստուած իմ, շնորհակալ եմ քեզմէ: Փախչինք, — ըսաւ Կենսան:

Լռեցին և ստուերի պէս սրարշաւ առաջ գնացին: Մտերը սկսան քիչնալ, անտառը կը լինար, աջակողմը երեցած լոյսը աղօտացաւ...: Հեղինէ դարձաւ վոլոտիէսը:

— Երգուի՛ր, — ըսաւ, — որ զիս ողջ թաթարներուն ձեռքը պիտի չտաս:

— Կ'երգնում. քանի որ կ'ապրիմ մազ մը գլխէդ գետին պիտի չիյնայ:

Հագիւ ըսեր էր այս խօսքերը դաշտը ելան: Չորս մղոն երկայնութիւն ունէր: Դիմացի եզերքին վրայ կը տեսնուէր սև անտառը, որ տկար կերպով լուսաւորուած էր լուսնէն:

— Գործոյն վերջը աւելի դժուարութեանց կը հանդիպինք, — ըսաւ վոլոտիէսը Չաղլուպայի: — Եթէ Չորնիադրով են, անշուշտ անտառին ճամբան կը բռնեն:

Չաղլուպա, առանց բառ մ'ըսելու՝ մըտաւեց ձին: Դաշտին կէսը հասեր էին. անտառին ձառերը աւելի մօտ և աւելի որոշ կը տեսնուէին...: Յանկարծ պզտի ասպետը ձեռքը դէպ ի արեւելք երկնցուց:

— Նայէ՛, — ըսաւ Զակլոպայի, — կը տեսնե՞ս:

— Կը տեսնեմ, այո՛, մացառներ, ճիւղեր....:

— Որոնք կը շարժին սակայն....: Յառա՛ջ, սանձարձակ....: Հիմա կը տեսնեն զմեզ....:

Հովը փախչողներուն ականջին սուլեց ու ազատարար անտառը արագ մօտեցաւ....: Հեռուն նաեւ կոյտ մը երեցաւ յանկարծ, խուլ շառաչ մը լսուեցաւ, աղաղակ մը արձագանգ տուաւ օդոյ մէջ:

— Տեսան զմեզ, — ըսաւ Զակլոպա: — Ա՛հ, շուներ, անիծեալներ, դեհեր, չուանէ փախածներ, Պերսեպոնայի զաւակներ....:

Այլ ևս այնչափ մօտ էր անտառը որ գրեթէ անոր զով հովը երեսնին կը փչէր: Սակայն թաթարաց ամբոխն ալ աւելի տեսանելի կ'ըլլար, անոնց երկայն ստուերները, ճիւղի մը եղջերովներու նման, անգթօրէն դէպի առաջ կ'երկնային: Վոլոտիէսը ուրոշ լսեց.

— Արրահ, Արրահ, — աղաղակը:

— Զիս սայթաքեցաւ. — պոռաց Զակլոպա:

— Վնաս չունի, վնաս չունի, յառա՛ջ միշտ. — հրամայեց Վոլոտիէսը ոյ, որուն ականջին հնչեցին այն աղաղակները ուրոտման սպառնալից բոմբիւնի պէս:

— Եւ եթէ իրաւցնէ ձիերը այլ ևս առաջ չկարենան երթալ, — մտածեց նա սարսափահար: — Եթէ մէկը իյնայ: Իրաւէ որ, երկաթեայ կազմուածք ունեցող թաթար սքանչելի նժոյզներ էին, բայց մէկ շունչով վազեր էին Բլոսքիրիէն: Կարելի էր փոխել միւսներու հետ, բայց անոնք ալ յոգնած էին:

— Ի՞նչ պիտի ըլլայ, ի՞նչ պիտի ըլլայ, — կը մտածէր Վոլոտիէսը և սիրտը կը տրոփէր սարսափէն, և այս առաջին անգամն էր կենաց մէջ: Նա իրեն անձին համար չէր վախեր, այլ կը վախնար Հեղինէի համար, զոր ըրոջ պէս սիրել սկսեր էր: Լաւ գիտէր որ երբ սկսին հալածել զիրենք պիտի չդադրին՝ մինչև հասնին:

— Թող գան, — ըսաւ ինքիրեն, — զիջխանուհին պիտի չկարենան առնել:

— Զիս սայթաքեցաւ, — պոռաց երկրորդ անգամ Զակլոպա:

— Փոյթ չէ, յառա՛ջ, — պատասխանեց Վոլոտիէսը:

Վերջապէս հասան անտառն ու մէջը մտան: Սակայն քանի մը թաթար ձիաւորներ միայն երկու կամ երեք հարիւր քայլ հեռու էին իրենցմէ:

Պզտի ասպետը որոշեց ընելիքը:

— Կենսան, — կանչեց: — Առաջին բովընտի ճամբէն դարձիր իշխանուհին հետդ առած, ու փախիր: Ապա Զակլուպայի դառնալով:

— Ատրճանակդ ձեռքդ առ:

Եւ այս ըսելով Զակլուպայի ձիուն սանձը բռնեց ու կեցուց:

— Ի՛նչ կ'ընես, — գոռաց Զակլուպա:

— Ոչինչ, կը կեցնեմ:

Զիրենք և իշխանուհւոյն հետ փախչող Կենսանը բաժնող հեռաւորութիւնը երկընչաւ:

Վերջապէս այն երկուքը հասնելով այն ճամբան՝ որ ուղղակի դէպ ի Սպարայի կը տանէր, աներևոյթ եղան խիտ մացառնեքու մէջ: Վոլոտիէսքոյ միշտ հաստատուն բռներ էր ընկերոջը ձին:

— Ողորմած Աստուած, ի՛նչ կ'ընես, — կը պոռար Զակլուպա:

— Ուրիշ միջոց չկայ: Գէթ հետապնդումը կ'ուշացնենք:

— Բայց մենք կորսուած ենք:

— Վնաս չունի: Հոս կեցիր, ճամբուն մէկ կողմը...: Հո՛ս, կ'ըսեմ, հո՛ս:

Ծառերու ճիւղերու մէջ պահուրտեցան ...: Թաթար ձիերու ահաւոր ոտնաձայնը կը մօտենար, մրրկի մը պէս արձագանգ տալով անտառին մէջ:

— Կենացդ — ըսաւ Զակլուպա, ու օղիի տիկը շրթունքներուն մօտեցուց ու խմեց: Ապա ցնցուեցաւ, երեսը խաչակընքեց. — Յանուս Հօր և Որդոյ և Հոգւոյն Սրբոյ....: Հիմա պատրաստ եմ նոյն իսկ մեռնելու:

— Ահաւասիկ, ահաւասիկ, — զգուշացուց Վոլոտիէսքոյ: — Երեք հոգի են վըրանիս եկողները...: Լաւ է: Երեք ձիաւորներ՝ սքանչելի թաթար ձիերու վրայ նստած, որոնց գայրոյս անունը կու տան Ուզբանիոյ մէջ, երեցան. անոնց ետեէն կու գային ուրիշներ ու ուրիշներ, և աւելի հեռուն ամբողջ խումբը:

Հագիւ հասեր էին պահուրտած տեղերնուն մօտ, երկու հրազինու հարուած շառաչեցին: Միեւնոյն ժամանակ Վոլոտիէսքոյ եղջերուի մը պէս ճամբուն վրայ ցատքեց ու մանրերկրող մը վերջ երեք

Թաթարները աներեւոյթ եղան: Զակլոպա դեռ չէր սթափած ապշութենէն, երբ արդէն Վոլոտիէսըոյ թշնամիները լմնցուցած,
— առաջ. — պոռաց:

Զակլոպա կրկնել չտուաւ և երկուքը միասին՝ բարակ շուններու վոհմակէ մը հալածուող գայլերու պէս, սլացան: Միւս թաթարները կեցան երեք դիակներու քով, հասկցան որ այն գայլերու խածուածքը մահացու է: Կեցուցին ձիերը և իրենց միւս ընկերներուն սպասեցին:

— Տեսա՞ր, — բացագանչեց Վոլոտիէսըոյ: — Ես լաւ գիտեմ զանոնք կասեցնելու կերպը:

Սակայն թաթարաց քիչ մը ժամանակ կանգ առնելը փախուստը չէր ապահովեր: Թաթարները սկսան նորէն հետապնդումը, բայց այս անգամ ոչ բաժնուած, այլ խմբովին: Փախստականներու ձիերը յոգնած, կը դանդաղեցնէին քայլերը: Զակլոպայի ձին ամէն վայրկեան կը զթէր, վասն զի վրայինը շատ ծանր էր: Զակլոպայի գլխուն վրայ գտնուած քանի մի մագերը տնկուեր էին:

— Զիս մի՛ թողուր, բարեկամ, զիս մի՛ թողուր, — կը պոռար Զակլոպա յուսահատ:

— Ապահով եղիր, — կը պատասխանէր միւսը, — չեմ լքաներ զքեզ:

— Ահ: Կար...:

Անէծքը շրթանց վրայ էր նետ մը սուլեց, երկրորդ մը, երրորդ մը, տասներորդ մը, ականջէն մեղուններու և մեղդներու երամի պէս կը բզզային: Նետ մը գրեթէ երեսին քսուելով անցաւ: Վոլոտիէսըոյ թամբին վրայ դարձաւ և երկու ատրճանակ շեշտակի պարպեց զիրենք հալածողներուն վրայ: Նոյն վայրկենին Զակլոպայի ձին այնպէս մը սայթաքեցաւ որ քիչ մնաց քիթը գետին պիտի զարնէր:

— Երկնքի սուրբեր, ձին կ'իյնայ, — պոռաց Զակլոպա սրտածմլիկ ձայնով:

— Վար իջնանք, ու անտառին մէջ մտնենք, — հրամայեց Վոլոտիէսըոյ:

Կեցուցին ձիերը, վար ցատքեցին, խիտ ծառերու մէջ մտան: Այս արագ շարժումը տեսան թաթարները՝ որոնցմէ ոմանք ձիերնէն իջնալով խոյացան փախստականներու ետեւէն: Ծառերու ճիւղերը յափշտակեցին Զակլոպայի գլխարկը, անգթօրէն երեսին կը զարնէին, զգեստէն կը բռնէին, ձեռքերը կը պատռուէին: Սակայն Զակլո-

պա կարծես թե ունէր ոտքերուն վրայ, պատանիի մը նման կը սահէր, կը ցատքէր: Կ'իյնար, կ'ելլէր, աւելի՛ ուժով կը վազէր, փուքսի պէս կը շնչէր: Վերջապէս, առանց գիտնալու, խոր փոսի մը մէջ ցատքեց, ուակից կարելի չէր դուրս ելլել: Ուժասպառ ինկաւ:

— Ո՞ւր ես, — հարցուց Վոլոտիէսը:

— Հոս, փոսին մէջ...: Լնցաւ... դու գրեզ ազատէ:

Սակայն Վոլոտիէսը ինքն ալ ցատքեց փոսին մէջ ու ձեռքով ընկերոջ բերանը գոցեց:

— Լուռ կեցիր, կարելի է անցնին երթան...: Այսուհանդերձ պիտի պաշտպանենք մենք զմեզ:

Նոյն միջոցին կը հասնէին Թաթարները: Ոմանք վազելով անցան, ուրիշները կամաց առաջ կ'երթային ամէն տեղ փնտռելով:

Երկու բարեկամները շունչերնին բռնեցին:

— Եթէ մէկը հոս իյնայ, — կը մտածէր Զակլոպա, — շուտով կը լռեցնեմ զինքը...:

Յանկարծ ամէն կողմէ կայծեր սկսան փայլիլ. Թաթարները կայծքար կը զարնէին: Կայծքարի փայլակի լուսով կը տեսնուէին մութին մէջ անոնց վայրենի դէմքերը, ջղուտ, ուռած ալտերը, մաուտ շրթունքները: Քիչ մը ժամանակ մօտերը քալեցին, սակայն միշտ աւելի կը մօտենային փոսին:

Վերջին վայրկենին, մայր ճամբուն կողմէն, շառաչին մը լսուեցաւ. խառն աղաղակներ կը վրդովէին գիշերային անդորրութիւնը: Թաթարները շունչերնին բռնած գետնի վրայ զամուսածի պէս կենցան: Վոլոտիէսը ուժով կը սեղմէր Զակլոպայի ուսերը: Աղաղակները կը շատնային: Կարմիր յանկարծական լոյս մը՝ որուն յաջորդեց հրացանաձգութիւն մը, անտառին մթութիւնը լուսաւորեց:

Առաջին հրացանաձգութեան յաջորդեցին ուրիշներ ալ: Ապա նոր աղաղակներ. Ալլահ, Ալլահ, երկաթներու ընդհարում, սուրերու շկահիւն, ձիերու զրնդիւն և խրխինջ...: Կռիւ մը տեղի ունէր:

— Մերինքը, մերինքը, — պոռաց Վոլոտիէսը:

— Սպաննէ, ջախջախէ՛, զա՛րկ, մի՛

խնայեր, — կը պոռար Զակլոպա դիւահարի մը պէս:

Դեռ վայրկեան մ'ալ: Փոսին զիմացէն անցան, խառնի խուռն և աճարապարահոց շատ թաթարներ որոնք իրենց ընկերներուն կ'ուզէին հասնիլ: Վոլոտիէսը՝ անհամբեր, դուրս ցատքեց, հասաւ փախստականներու ու կուրօրէն սկսաւ հարուածել: Զակլոպա տեղէն չշարժեցաւ. չէր կրնար. շատ անգամ փորձեց, բայց ոսկորները կը ցաւէին ու հագիւ ոտքի վըրայ կրնար կենալ:

— Այ, շուներ, — ըսաւ ինքիւրեն չորս կողմը նայելով: — Կը փախչին: Ափսոս որ մէկը չմնաց հոս ինծի ընկերութիւն ըներ, անոր ցուցնէի լուսինը ջրհորին մէջ....: Ահ, պիղծ սողուններ, հիմա կ'ուտէք ծեծը, հիմա կը ջարդեն զձեզ պէտք եղածին պէս....: Սակայն աղմուկը կը շատնայ....: Արդեօք Երեմիա իշխանն է. սա միայն ձեր կողերը շիտկել գիտէ....: Ալլահ, Ալլահ, համբերեցէք Ալլահ պիտի գոգոան ագոռները ձեր դիակներուն վըրայ....: Բայց ի՞նչ կ'ընէ Վոլոտիէսըոյն. զիս թողնուց այսպէս....: Կ'ենթադրուի, եւ ըրտասարդ է, արիւնը կ'եռայ: Այս

դիպուածէն վերջ, կ'իջնեմ հետը մինչև դժոխք ալ....: Բայց ոչ, անիկա իրեն բարեկամը ժանտախտի մէջ թողնող մարդը չէ....: Սակայն ինչպիսի ահաւոր պիծակ, երեքը միանգամայն խայթեց: Ափսոս որ օդի տիկը քովս չէ, կը խմէի իրեն կենացը....: Անշուշտ ձիերու ոտնակոխ եղաւ տիկը....: Եթէ թունաւոր կենդանի մը խաճնէ՛ զիս, այդ պիտի պակսէր....: Սակայն ինչ կայ. ի՞նչ եղաւ:

Աղաղակները և հրացանաձգութեան շառաչը կը հեռանային առաջին անտառին ուղղութեամբ:

— Ահ, ահ, — բացազանչեց Զակլոպա, — դատապարտեալները կը փախչին, զանոնք մօտէն կը հալածեն: Փա՛ռք քեզ Աստուած իմ Տէր:

Աղմուկն երթալով կը նուազէր:

— Ինչպէս ալ կը վազեն, — շարունակեց Զակլոպա մենախօսութիւնը: — Իսկ ես ստիպեալ եմ այս ծակին խորը մնալ....: Անշուշտ գայլի մը բերանին մէջ պիտի լինեմ կեանքս: Նախ Պոկուն, ապա թաթարները, վերջապէս գայլերը....: Տէր Աստուած, ցից հանէ զՊոկուն, իրեն դիակը տուր գայլերուն: Թա-

Թարները մենք կը հոգանք...: Կը տեսնուի թէ մերինները աղէկ գործ կը տեսնեն...: Հէ՛, հէ՛, Վոլոտիէսքոյ, Վոլոտիէսքոյ, քեզի հետ եմ:

Խոր լուծիւն մը իրեն պատասխան եղաւ: Մտերը կը սօսափէին, հեռուն թաթարներու տկար ձայնը կը լսուէր:

— Ի՞նչ, հո՞ս պիտի քնանամ. անհանգիստ պիտի ըլլամ: Հէ՛յ, Վոլոտիէսքոյ:

Զակլոպայի համբերութիւնը վերջին կէտին հասեր էր: Կը լուսանար, ձիու մը ոտքին ձայնը լսուեցաւ ու ծառերուն մէջ լոյս մը տեսնուեցաւ:

— Հոս, հոս, — պոռաց խեղճ մարդը:
— Հոս եմ, Վոլոտիէսքոյ:

— Լաւ, դուքս ելիր ուրեմն:

— Բայց չեմ կրնար:

Վոլոտիէսքոյ՝ ջահ մը ձեռքը, փոսին եզերքը ծունկ չորեցաւ, ձեռքը բարեկամին երկնցուց:

— Ահաւասիկ լմնցաւ. ալ թաթար չը կայ...: Մինչև միւս անտառը հալածեցինք զիրենք:

— Ի՞նչ գունդեր էին:

— Քուշէլ և Ռաազվորովսքի երկու հալար մարդով: Իմ յռակոններս ալ կային:

— Իսկ թաթարները բազմաթիւ էին:

— Ոչ, կային մէկ երկու հազար:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած. ինծի խմելու բան մը տուր, ալ չեմ կրնար ոտքի կենալ տկարութենէս:

Երկու ժամ վերջ Զակլոպա՝ աղէկ կազդուրուած և լաւ խմած, Վոլոտիէսքոյի յռակոններու մէջ էր ձիով, պզտիկ ասպետն ալ քովը:

— Մի՛ ցաւիր, — ըսաւ, — եթէ իշխանուհւոյն հետ չենք հասնիր. չարագոյն պիտի ըլլար եթէ թշնամիներուն ձեռքը իյնար:

— Կարելի է թէ կենսան Սպարայի գայ:

— Ոչ, վասն զի ճամբան թաթարները բռնած կ'ըլլան, որոնք պիտի դառնան անշուշտ...: Դարձեալ վայրկենէ վայրկեան Պուրլայի ալ կրնայ հասնիլ, — ուստի կենսան չի կրնար քաղաք մտնել: Միւս կողմանէ ալ, Կոստանդինովէն առջ կու գան խմիելիցքի և խանը:

— Ի՞նչ կ'ըսես: Այն ատեն կարելի է իշխանուհւոյն հետ անոնց ճիրաններուն մէջ իյնայ:

— Կենսան այնչափ ապուշ չէ, ժա-

մանակին կ'անցնի կ'երթայ Սպարայիի և Կոստանդնուպոլի մէջէն: Ապահով եմ որ չի բռնուիր:

— Աստուած տայ:

— Աղուէսէ մը աւելի խորամանկ է, ... քեզմէ ալ: Ո՛րչափ մտածեցինք մենք զիշխանուհին ազատելու համար և ի՞նչ ըրինք. ոչ ինչ: Կենսան ամէն բան դիւրացուց: Իսկ հիմա, կաշին ազատելու համար, մոլեգլի մը պէս պիտի սահի...: Ապահով եղիր որ Աստուած պիտի պաշտպանէ զիշխանուհին, ինչպէս պաշտպանեց մինչև հիմա:

Այս խօսքերը կենդանութիւն տուին Զակլոպայի ու սկսաւ մտածել:

— Տեղեկացա՛ր, — հարցուց քիչ մը վերջ, — ի՞նչպէս է Սքշեդուցքի:

— Սպարայի է, և, գոհութիւն Աստուծոյ, աղէկ է: Սասկիլիքովսքիի հետ եւ կեր է:

— Ի՞նչ պիտի ըսենք անոր:

— Հոս է խնդիրը:

— Միշտ պիտի կարծէ որ խեղճ աղջիկը Քիէւ մեռեր է:

— Այո՛, շիտակ է ըսածդ:

— Քուշէլի կամ ուրիշի մը ըսիր թէ ուսկից կու գանք:

— Ո՛չ, վասն զի նախ քեզի խորհուրդ հարցնել կ'ուզէի:

— Ես կարծեմ, լաւ է լռել: Եթէ, Աստուած մի՛ արասցէ, աղջիկը նորէն թաթարներուն կամ Ղազախներուն ձեռքը իյնայ, Սքշեդուցքի կը մեռնի...: Նոր ցաւը անոր հին վէրքերն ալ պիտի բանայ:

— Ես ապահով եմ որ կենսան զանիկա կ'ազատէ:

— Ես ալ իմ գլուխս գրաւի կը դնէի յօժարութեամբ, բայց... դժբաղդութիւնը հիմա օդին մէջ կը քալէ ու ժանտախտի պէս վրադ կը կպչի...: Լաւ է լռել, ու ամէն բան Աստուծոյ կամացը թողուլ:

— Թող այդպէս ըլլայ: Կը վախեմ սակայն որ Բոտալիբիէնդա ամէն բան պատմած ըլլայ Սքշեդուցքի:

— Ըսել է դուն զինքը չես ճանչնար: Ասպետի պատուոյ խօսք տուեր է, բերանը չի բանար:

Իրենց մօտեցաւ Քուշէլ: Առաւօտեան արևու առաջին ճառագայթներու տակ առաջ գնացին միասին, կը խօսէին զինուորներու շարժումներու վրայ, անոնց Սպարայիի մէջ կեդրոնանալուն, Երեմիա իշ-

խանին հրամանատարութիւնը ընդունելուն,
անոր մօտալուդ գալստեան և խմբիկից-
քիի անհամար զօրաց հետ զարնուելուն
վրայ:

Գ.

Վոլոտիէսքոյ և Զակուպա Սպարայի մէջ
գտան արքունի բանակը՝ որ թշնամոյն
կը սպասէր: Հոն էր նաև Օսդրորոկ տա-
կառապետը, որ կոսդանդինովէն եկեր էր,
հոն էր Լանցքորոնսքի՝ Գամէնեցի բեր-
դակալը՝ որ արդէն զարնուել էր թշնամ-
ւոյն հետ ի Պար. հոն էին հրամանատար
Ֆիլըլէյ Տոմպրովիցա՝ Պէլսքի բերդակա-
լը, Անդրէաս Սէրաքովսքի՝ արքունի քար-
տուղարը, Գոնիեցքովսքի՝ դրօշակիրը, Բը-
րիէմսքի՝ Թնդանթաձիգ զօրավարը, որ
շատ կտրիճ էր թէ յարձրկելու և թէ բեր-
դերը պաշտպանելու, արագ պատնէշներ
շինելու և դիրքեր ընտրելու մէջ, և ա-
սոնց հետ տասը հազար ընտիր զօրք, թող
Երեմիա իշխանին զօրագունդերը՝ որոնք
արդէն Սպարայի կը գտնուէին:

Բրիէմսքի՝ Նետցէէն և երկու ճախճա-
խուտնէրէն անդին, քաղաքին և բերդին
հարաւային կողմը դրած էր բանակը, օ-
տար դրութեան համաձայն զօրացնելով
զայն. միայն ճակատէն կարելի էր յարձը-
կիլ անոր վրայ, վասն զի երեք կողմէն
պաշտպանուած էր ճախճախուտներէն,
բերդէն և գետէն: Այդ դրից մէջ կ'ուզէին
հրամանատարները դիմադրել խմբիկից-
քիի, մինչև հասնէր թագաւորը մեծ բա-
նակովը և ազգային զինուորութեամբ:
Բայց գիտնալով թշնամոյն ոյժը, գոր-
ծադրելի՞ էր արդեօք այս ծրագիրը:
Շատերը կը տարակուսէին, և ոչ ա-
ռանց պատճառի. բանակին մէջ ծածուկ
կը վիճէին այս խնդրոյն վրայ: Հրամա-
նատարները՝ ոչ յօժարութեամբ, այլ միայն
իշխան Երեմիայի փափաքանաց տեղի տա-
լով, եկեր էին Սպարայի: Իսկզբան կ'ու-
զէին կոսդանդինովը պաշտպանել, բայց
երբ լսուեցաւ թէ Երեմիա հրամանատա-
րութիւնը յանձն կ'առնէր միայն այս
պայմանաւ որ պաշտպանութեան կէտը
Սպարայի ըլլայ, այն ատեն զինուորները
յայտնեցին որ միայն Սպարայի մէջ կը
կուուին: Ընդունայն եղաւ ամէն համոզիչ

խօսք ու հրամանատարները հասկցան որ, եթէ պնդեն, բոլոր զինուորները, նուազանքէն սկսեալ մինչև օտար վերջին հետեակազօրը, զիրենք պիտի թողուն ու Վիսնիովիցքի զրօշակին տակ պիտի անցնին: Անաստուծեան այն ամենաղթբաղդ դէպքերէն մէկը պիտի ըլլար, որոնք յաճախ կը հանդիպէին այն ժամանակները և որոնց պատճառն էր զօրավարներու անկարողութիւնը, անհամաձայնութիւնը, անհուն սարսափն՝ զոր ունէին խմբիկացիներէն, անլուր պարտութիւնները, մանաւանդ Բիլավցէի պարտութիւնը:

Այսպէս հրամանատարները չուզելով Սպարայի եկան՝ ուր, դէպքերու բերմամբ, արքունի իշխանութիւնը Վիսնիովիցքի ձեռքը պիտի անցնէր, վասն զի զինուորները միայն անոր հրամանին տակ մահուանէ չէին վախնար, անոր միայն կը հնազանդէին, անոր դրօշակին տակ միայն կ'ուզէին պատերազմիլ: Սակայն մեծ զօրավարը բանակին մէջ չէր, անոր համար անկարգութիւնը տիրեր էր, տեղահեռութիւնները շատցեր և կարգապահութիւնը օր քստ օրէ կը թուլնար: Ամենքը գիտէին որ

խմբիկացի և խանր այնպիսի զինեալ բազմութեամբ կը քալէին Սպարայի վերայ որուն նմանը չէր տեսնուած երբէք Դիմուրլանտի ասպատակութենէն ի վեր: Ամէն վայրկեան ձախորդ լուրեր կը հասնէին բանակը՝ որոնք կը վհատեցնէին զինուորները: Երկուդ կար որ անակնկալ խուճապ մը չցրուէ Սպարայի մէջ հաւաքուած զօրագունդերը, վերջին պարսպ ընդ մէջ խմբիկացի և Հասարակապետութեան: Հրամանատարները՝ որոնց ձայնը չէր լսուեր և որոնց չէին հնազանդեր, գլուխին կը կորսնցնէին: Իրաւցնէ միայն Երեմիա իշխանը կարող էր աղէտքին դէմն առնել՝ որ կը սպառնար բանակին և բոլոր երկրին:

Զակուպա և Վոլոտիւքոյ Քուշէլի հետ հոն հասնելով, յորձանքին մէջ ինկան: Հազիւ հասեր էին հրապարակը բարեկամներ և ընկերներ հարցմունքներով վրանին յարձըկեցան: Հետաքրքիրները՝ տեսնելով թաթար գերիները, սիրտ առին:

— Ահ, ահ, ծեծը կերեր են, — կ'ըսէին զինուորները: — Վերջապէս յաղթութիւն մը վաստկեր ենք:

— Քիչ վերջ, — կը պատասխանէին

ուրիշներ, — Պուրլայի մնացածներովը կը հասնի:

— Պուրլայի կու գայ...: Ի զէն, պարսպներուն վրայ:

Քուշէլի յաղթութեան լուրը երթալով կը մեծնար: Ամբոխը թաթարներու չորս կողմը խոնեցաւ: «Ի մահ, ցից հանուին» կը պոռար: Սպառնալիք և հարցմունք մէկմէկու կը խառնուէին: Քուշէլ, առանց պատասխան մը տալու, ուղղակի Ֆիրէյի քով գնաց տեղեկութիւններ տալու: Վոլոտիէսքոյ և Զակլուպա իրենց հոռուէն զօրագուններու ընկերներուն հարցմանց կը զգուշանային պատասխան տալու, կը փութային Սքշեղուցքին տեսնել:

Բերդին մէջ գտան զինքը ծեր Սասվելիքովսքիի, երկու Բեռնարդեան կրօնաւորաց և Լոնկինոս Բոտալիբիէնդայի հետ: Տեղակալը երբ տեսաւ Վոլոտիէսքոյն և Զակլուպան այլայլեցաւ քիչ մը և աչքերը գոցեց, շատ յիշատակներ արթնցան մտքին մէջ յանկարծ: Սակայն անխռով ընդունեցաւ զիրենք, հարցուց թէ ուր էին վերջերս, և տրուած պատասխանէն գոհ մնաց...: Եւ որովհետեւ հաւատացեր էր իշխանուհւոյն մահուան, միտարութիւն

մը չէր սպասեր, և ոչ բարեկամներուն երկար բացակայութիւնը հեռաւոր իսկ կասկած մը կրնար յարուցանել մտքին մէջ: Վոլոտիէսքոյ և Զակլուպա ալ գաղտնիքը չյայտնեցին, թէպէտ Լոնկինոս աչքի տակէն անոնց կը նայէր, կը հառաչէր, ասդին կը դառնար, անդին կը դառնար, կերպով մը անոնց դէմքին վրայ կարդալ կ'ուզէր թէ ի՞նչ ելք ունեցեր է արշաւանքը: Սակայն երկու բարեկամները Սքշեղուցքիով զբաղած, Լոնկինոսի մտատանջութեան ուշ չէին կրնար դնել: Վոլոտիէսքոյ իրեն սիրելի ընկերը՝ որ այնչափ նեղութիւն կրեր էր, համբուրելէն չէր դադրեր:

— Նորէն մէկ տեղ եկանք ամենքնիս, — ըսաւ: — Մեզի հետ հանգիստ պիտի ըլլաս: Քիչ ատենէն մեծ պատերազմ մը պիտի ունենանք. ճշմարիտ զինուորի մը համար ուրախութիւն մըն է յուսով լի: Աստուած քեզի ոյժ տայ որ անգամ մ'ալ հռչարներուդ դէպ ի յաղթութիւն առաջնորդես:

— Գոհութիւն Աստուծոյ, աղէկ եմ, — պատասխանեց Սքշեղուցքի: — Իմ ուզածս ալ այդ է:

Իրաւցնէ առողջացեր էր: Երիտասարդութիւնը յաղթեր էր հիւանդութեան, միայն սև մօրուքին մէջ քանի մի սպիտակ թեւեր կը տեսնուէին: Քիչ կը խօսէր, բայց երբ պատերազմի վրայ խօսք կ'ըլլար յօժարութեամբ մտիկ կ'ընէր: Խիստ պարտուց մէջ, զանոնք կը կատարէր իբրև ճշմարիտ զինուոր. բերդին, քաղաքին, բանակին մէջ միայն պատերազմի վրայ կը խօսուէր: Եւ Սասկիլիքովսքի թաթարներու և Պուրլայիի վրայօք՝ որ իրեն հին ծանօթն էր, տեղեկութիւններ կը հարցնէր:

— Ո՛հ, կատարեալ պատերազմի մարդ մըն է, — ըսաւ, — ափսոս որ ռամկին հետ միացեր է իրեն հայրենեաց դէմ: Ի Քաղեմ միասին էինք... Այն ատեն դեռ երիտասարդ էր, և մեծ յոյսեր կու տար:

— Բայց ինչպէս նա Գամէնէցէն կու գայ, — հարցուց Սքզեդուցքի: — Ինքը Տնիքերէ անդիի երկրէն չէ՞ ու այն կողմի մարդիկը չեն որոնց կ'առաջնորդէ:

— Կը տեսնուի թէ Խմիելնիցքի իրեն Գամէնէց ձմերել հրամայեր է, վասն զի Թուկայի-պէյ Տնիքերի մօտերն էր և չէր կրնար տեսնել Պուրլային՝ որ այն շուն

թաթարներուն սարսափն եղած է միշտ:

— Իսկ հիմա դաշնակից են:

— Բարէ, — հառաչեց Սասկիլիքովսքի, — ահա թէ ինչ ժամանակներու հասանք: Սակայն, որպէս զի մէկգմէկ չխածնեն, Խմիելնիցքի կը սանձէ զիրենք:

— Դժուար կը հասնին, — հարցուց Վուտիէսքոյ:

— Օրէ օր կը սպասենք: Սակայն ոչ ոք գիտէ: Հրամանատարներու պարտքն է երկրախոյզներ հանել, ու բան մը չեն ըներ: Հազիւ յաջողեցայ զՔուշէլ հարաւային կողմը դրկել տալ, և Բիկլովսքին՝ ի Չեկլանսքի — Գամէն: Ես ալ կ'ուզէի երթալ, սակայն սա պատերազմի ժողովքները երբէք չեն լինար...: Աստուած տայ շուտով հասնի Երեմիա իշխանը, ապա թէ ոչ Բիլավցէի ամօթը պիտի կրկնուի:

— Տեսայ զինուորները, — ըսաւ Զակլուպա, — որոնք աւելի ապուշի դէմք ունին քան կտրիճ մարդու:

— Ինչ կ'ըսես, — պատասխանեց ծերը: — Քու քաջութեանդ վրայ չեմ տարակուսիր, թէպէտ երբեմն ուրիշ գաղափար ունէի, բայց գիտցիր որ Հասարա-

կապետութեան ամենէն կտրիճ ասպետները հաւաքուեր են հոս: Անոնց զօրավար մը կը պակսի: Լանցքորոնսքի կտրիճ է, բայց իրեն համար. Ֆիրլէյ ծեր է. տաւ կառապետը՝ Տոմինիկոս իշխանին հետ մեծ անուն վաստկեցաւ ի Բիլավցէ: Բընական է թէ զինուորները այսպիսի զօրավարներու չեն հնազանդիր: Ամէն զինուոր պատրաստ է մեռնելու, եթէ գիտնայ թէ պարապ տեղ չէ որ կը մեռնի...: Հիմա փոխանակ պաշարման վրայ մտածելու, կը վիճեն, կը կռուին թէ ինչ դիրք պիտի բռնէ իւրաքանչիւրը:

— Բաւական պաշար կայ, — հարցուց անհանգիստ Զակլոպա:

— Պէտք եղածին չափ չկայ: Եթէ պաշարումը մէկ ամիս տեւէ, ձիերուն՝ խոտի տեղ, քար պիտի կերցնենք:

— Ժամանակ կայ հոգալու, — նկատեց Վոլոտիէսքոյ:

— Ապրիս, բայց զնա հասկցուր սա շատախօսներուն...: Երանի՛ թէ իշխանը շուտով հասնէր:

— Դուն միայն չես անոր գալստեան փափաքող, — ըսաւ Լոնկինոս:

— Գիտեմ...: Հոն, բերդին վրայ նա

յեցէք: Ամենքը պարիսպներու վրայ խռնուած անձկութեամբ դէպ ի Հին Սպարայի կը նային. ոմանք մագլցելով աշտարակներու վրայ կ'ելլեն աւելի հեռուն տեսնելու համար, և եթէ մէկը պոռայ կատակով. « Ահա՛, ահա՛ » զինուորները ուրախութենէ կը խենթնան: Ինչպէս եղջերուն ջուրի, նոյնպէս մենք անոր տեսութեան ծարաւի ենք: Ո՛հ, երանի՛ թէ Խմիելնիցքիէն առաջ հասնի... սակայն վախեմ թէ զինքը արգիլեն և ուշացնեն:

— Իսկ մենք ամէն օր Աստուծոյ աղօթք կ'ընենք որ զինքը շուտով դրկէ մեզի, — ըսաւ կրօնաւորներէն մին:

Հասարակաց աղօթքը և խնդրուածքը պէտք էր որ շուտով լսելի ըլլային, թէ պէտ երկրորդ օրն ալ տխուր լուրեր հասան: Յուլիս 8, Հինգշաբթի օրը, անեղ փոթորիկ մը փրթաւ քաղաքին վրայ: Տեղատարափ անձրևեց, հողաբլուրներէն մաս մը փլաւ: Նետցէ և ճախճախուտները յորդեցին: Երեկոյեան՝ կայծակը Ֆիրլէյի դրօշակը խորտակեց և շատ մարդիկ սպաննեց: Այս՝ չարագուշակ բան մը նըկատուեցաւ, մանաւանդ որ Ֆիրլէյ կալվինական էր: Զակլոպա առաջարկեց որ

պատգամաւորութիւն մը զրկուի իրեն որ զինքը համոզէ կաթոլիկութեան դառնալ, որպէս զի ամբողջ բանակը աստուածային պատուհասէն ազատի: Շատերը իրեն կարծիքէն եղան, բայց պատգամաւորութիւնը չզրկուեցաւ: Պարիսպները հոս հոն թնդանթներու ծանրութեան տակ տեղիք տուին, հարկ եղաւ գերաններով վեր բռնել հաստոցները: Խոր ջրանցքներու մէջէն հեղեղօրէն կը վազէր ջուրը: Արեւելեան կողմը ամպերը մէկմէկու վրայ կը դիզուէին: Ամէն մարդ քաղաք ապաստանեցաւ, դուրս մնացին միայն վրաններու տակ բնակող զինուորները: Եթէ նոյն ատեն վրայ հասնէր խմիչիցքի, առանց հարուած մ'արձրկելու, կրնար տիրել բերդին:

Երկրորդ օրը, իրիկուան դէմ, արեւմտեան հարաւային զօրաւոր հով մը ամպերը փարատեց, երկնքի կապոյտ կամարին վրայ փայլեցաւ ծիածանը: Հրամանատարները բանակը դարձան, ելան պարիսպներուն վրայ այն պարզութեան սքանչելի տեսարանը դիտելու: Վոլոտիէսքոյ ուրիշներու հետ խրամատին եզերքը կեցեր էր, և ձեռքը հովանի բռնած աչքին վրայ, կը դիտէր հեռուն այն կէտը ուր ծիածանին

մէկ ծայրը իջեր էր Հին Սպարայի վրայ: Յանկարծ հիշ մ'արձակեց:

— Զինուորներ, զինուորներ՝ որոնք առաջ կու գան:

Շփոթութիւն մը տեղի ունեցաւ, ամբոխը՝ բռն հովէ մղուած ալիքներու նման, խմբովին վազեց: « Զինուորներ՝ որոնք առաջ կու գան » խօսքերը կայծակի աւրագութեամբ տարածուեցան պարիսպներու երկայնութեամբ: Կը վազէին զինուորները, կը խռնէին մէկմէկու վրայ, կը մագլցէին, ամենքը ձեռքերնին հովանի բռնած աչքերնուն վրայ, կը դիտէին շունչերնին բռնած: Իրաւցնէ, ծիածանին գունաւոր ահագին աղեղին տակէն բան մը դէպ ի առաջ կը շարժէր, քիչ մը վերջ ալ կասկածի տեղի չմնաց, երկնքի կապոյտ կամարին տակը որոշ կը տեսնուէին դրօշակներ՝ մեծ և պզտիկ, նիզակներ: Միակ բարձր, ուրախ աղաղակ մը արձագանգ տուաւ:

— Երեմիա՛, Երեմիա՛, Երեմիա՛:

Ամէն մարդ ուրախութենէն կու լար, կը ծիծաղէր: Ոմանք հետիոտն, այլք ձիաւոր, գունդերը զիմաւորելու վազեցին:

— Մեր ազատարարը, մեր հայրը

Սրով ու Հրով Դ.

մեծ զօրավարը. — կը գոռային յուզեալ զինուորները:

Կարծես խմիելնիցքի խորտակուեր էր ու պաշարուամբ վերցուեր: Սքշեգուցքի՝ որ Լոնկինոսին քովը կեցեր էր, հեռուէն ճանչըցաւ իրեն զօրագունդը՝ որ Զամոսդ մնացեր էր, տժգոյն երեսները շառագունեցան: Գունդերը հազար քայլ միայն հեռու էին: Քաղաքին սպայներն ալ պարիսպներու վրայ եկան, Երեմիա իշխանին շքեղ մուտքը դիտելու: Հոն էին արդէն հրամանատարները և բոլոր լեհ և օտար աստիճանաւոր անձնաւորութիւնները: Ամենքը առհասարակ ուրախութեան կը մասնակցէին, ամենէն աւելի զուարթ էր Լանցքորոնսքի՝ որ աւելի քաջ զինուոր մըն էր քան զօրավար. հրամանատարութեան գաւազանը ուղղելով դէպ ի առաջ եկող գունդերը բարձրաձայն ըսաւ.

— Ահաւասիկ մեր մեծ զօրավարը և նախ ես կը յանձնեմ իրեն իմ հրամանատարութեան գաւազանս: — Զօրագունդերը սկսան բանակը մտնել: Ընդ ամէնը երեք հազար հոգի էին, սակայն տասը հազարէն աւելի կ'արժէին, վասն զի Բոկրեպիչիայի, Նէմիրովի, Մաքնովքայի և Կոս-

դանդինովի համրաւաւոր յաղթականներն էին: Ասոնց հտեհէն կու գար Վուրցէլի ստուարագէն թնդանօթածիգ գունդը, չորս լորտուահրեա, երկու հրասանդ և վեց թնդանօթ: Իշխանը միայն արեւմուտքէն վերջ հասաւ: Դիմաւորելու ելան իրեն ջահերով, ճրագներով, կանթեղներով, և այնպէս խոնեցան անոր սպիտակ ձիուն չորս կողմը որ քայլ մ'առնել կարելի չէր: Ամէն մէկը կ'ուզէր նախ ինքը համբուրել անոր զգեստին քղանցքը: Լեհ կամ ոչ զինուորները ուրախութեամբ գինովցած երգում կ'ընէին անվճար ծառայել անոր հրամանին տակ տարւոյն մէկ երրորդ մասը: Կեցցէներու վերջը չէր գար: Պայծառ երկնքի կամարին վրայ շողշողուն աստղները կը ծագէին հեռզհետէ: Այն վայրկենին՝ յորում Լանցքորոնսքի իշխանին կը մօտենար գաւազանը անոր յանձնելու համար, աստղ մը երկնքի կապոյտ կամարէն սահելով ու լուսաւոր հետք մը թողլով աներևոյթ եղաւ Կոսդանդինովի ուղղութեամբ՝ ուսկից պիտի գար խմիելնիցքի:

— Խմիելնիցքի աստղն է, — պոռացին զինուորները: — Հրաշք, հրաշք: Կեցցէ Երեմիա:

Հագարաւոր ձայներ կրկնեցին նոյն աղաղակը: Դամէնէցի բերդակալը ձեռքը շարժեց. լուսթիւնը տիրեց:

— Թագաւորը, — ըսաւ իշխանին մօտենալով, — տուաւ ինծի այս գաւազանը, սակայն ես զայն քու ձեռքդ կը յանձնեմ՝ որ աւելի արժանաւոր է, ո՛ր յաղթականդ, և ամենէն առաջ ես կը սպասեմ քու հրամաններուդ:

— Մենք ալ իրեն պէս, — կրկնեցին ուրիշ երկու հրամանատարներ ալ, և երեք գաւազան դէպ ի իշխանն երկնցան:

Բայց նա հեռացնելով զանոնք, ըսաւ.

— Ես չյանձնեցի ձեզի այդ գաւազանները, հետեւաբար ես չեմ կրնար առնել ձեր ձեռքէն:

— Այն ատեն քու գաւազանդ թող հրամայէ մեր երեքին:

— Կեցցէ՛ Վիսնիովիեցքի. կեցցէ՛ զըլխաւոր հրամանատարը, — պոռացին զինուորները: — Ապրիլ և մեռնիլ քեզի հետ:

Նոյն վայրկենին իշխանին ձին գլուխը վեր վերցուց, թօթուեց կարմիր ներկուած բաշերը և այնպէս բարձր խրխնջաց որ բոլոր ձիերը կարծես մոգական գաւազանի մը հրամանին հնազանդելով, միաբերան պա-

տասխանեցին: Այս ալ յաջողութեան նշան էր: Ռազմիկներու խանդավառ սրտերը տրոփեցին. հարիւրաւոր սուրեր շողացին օդին մէջ, հագարաւոր կռուիներ սպառնալից երկնեցան դէպ ի թշնամին:

— Եկէ՛ք հիմա, շան զաւակներ, — կը պոռային: — Եկէ՛ք որ զձեզ կտոր կտոր ընենք:

Գիշերը ոչ ոք քնացաւ, և մինչև լոյս աղաղակներով և ջահերով ասդին անդին վազելով անցուցին:

Առաւօտը դարձաւ Մէրաքովսքի Քալկանսքի-Քամէի կողմերը քննութիւններ ընելէն վերջ և լուր բերաւ որ թշնամին քսան մղոն միայն հեռու էր բանակէն: Չոկատը ընդահարում մը ունեցեր էր թաթար խումբերու հետ և կորսնցուցեր էր երկու Մանքովսքիները, Օլէքսի և ուրիշ քանի մի սպայներ: Տեղեկութիւններ տուող գերիներու խօսքին համեմատ այն խումբերուն ետեւէն կու գային խանը և խմիելնիցքի: Ամբողջ օրը պատերազմական պատրաստութիւններով անցաւ: Իշխանը՝ հրամանատարութիւնը ստանձնելով, սկսաւ բանակը պատերազմական կարգաւ շարել: Շփոթութեան և անհամաձայնութեանց

յաջորդեց կարգապահութիւնը: Կէս օրին ամէն ոք իրեն զիրքերուն վրայ էր: Դուրս ղրկուած մկնդաւորք շուտ շուտ կը դառնային և շրջակայից մէջ հանդիպածներու լուրերը կը բերէին: Բանակի ծառայները շրջակայ գիւղերէն պաշար և խոտ կը բերէին բանակը: Պարխապներու վրայ, պատերազմելու պատրաստ զինուորները կը շաղակրատէին: Գիշերը խաղաղ անցաւ: Արշալուսին, Վիանեվեցի ուղղութեամբ, սև բան մը երևցաւ: Զանգակները հնչեցին և փողերը ի գէն կանչեցին: Հետեակազօր գունդը պարխապներու վրայ ելաւ, հեծելազօրը պարապ միջոցները գրաւեց, պատրաստ յարձակման. խրամատին երկայնութեամբ հրետանիներու պատրոյգները կը միային ծուխի նուրբ սիւներ բարձրացնելով դէպ ի վեր: Իշխանը ինքնին՝ իրեն մպիտակ ձիուն վրայ նստած, երեցաւ պարխապներուն վրայ, արծաթապատ զրբահով, գլխիբաց և անխռով գէմքով:

— Տեարք, — ըսաւ պարխապին երկայնութեամբ ձիավարելով, — հիւրեր կը հասնին մեզի:

Զինուորներու մէջ խոր լուսթիւն մը կը տիրէր: Թշնամին երկու հազար քայլ հեռաւորութեամբ մօտեցաւ:

Չէին տեսնուեր դեռ ոչ խմիելնիցքի և ոչ խանը. աղեղներով, լայնբերան հրացաններով ու սուրերով զինուած թաթար յառաջապահ գունդ մըն էր: Խմբովին մեկներ էին Վիանեվեցէն, գերի բռներ էին հազար հինգ հարիւր մարդ որոնք դուրս ղրկուած էին դարման հաւաքելու համար: Կէս լուսինի ձևով շարուած հակառակ կողմէն դէպ ի Հին Սպարապի կը շարժէին:

Իշխանը՝ երբ ճանչցաւ խմիելնիցքի դաշնակիցները, հրամայեց հեծելազօր գունդին դուրս յարձակիլ: Զօրագունդները սկսան դուրս ելլել փեթակներէն դուրս խուժող մեղուներու նման: Դաշտը ձիաւոր և հետեակ զօրքով ծածկուեցաւ: Հեռուէն կը տեսնուէին սպայները որոնք գումարտակներու դիմացէն քառասմբակ կ'անցնէին և կարգի կը դնէին զանոնք: Թաթարխուժէն բաժնուեցան երկու գումարտակներ, ասոնց դէմ թեթև վազքով շարժեցաւ հեծելազօրը առաջնորդութեամբ կարմրժեռ Վերշիուլի՝ որուն ձին առաջի ոտքերը վեր կը բարձրացնէր անհամբեր խոյանալու խառնուրդին մէջ: Երկինք պայծառ էր և անամպ:

Նոյն վայրկենին Հին Սպարապի կողմէն երեցաւ պզտիկ բեռնակառք մը որ նա-

խընթաց օրը իշխանին միւս գունդերուն հետ չէք կրցած հասնիլ, ու հիմա սրաւշաւ կ'ընթանար ձեռք չիյնալու համար: Թաթարներու կէս լուսինը Սյրսն պոռաւ լով խոյացաւ անոր վրայ: Վերջիուլի զինուորները մըրկի պէս յարձրկեցան զանոնք ետ մղելու համար: Սակայն թաթարները՝ աւելի արագ, արդէն սև ժապաւնի մը պէս շրջապատեց սայլը, ու միևնոյն ժամանակ բազմութիւնը ոռնաւ լով զիմեց Վերջիուլի վրայ ջանալով շրջապատել զինքն ալ: Հոս տեսնուեցաւ Վերջիուլի հմտութիւնը և իրեն զինուորներուն կտրիճութիւնը: Տեսնելով որ թաթարները իրեն վրայ կը յարձրկին աջէն և ձախէն, իրեն ուժերը երեքի բաժնեց ու թևերուն վրայ յարձրկիլ հրամայեց. ապա չորսի բաժնեց, ապա երկուքի, և ամէն անգամ ստիպեց զթշնամին որ ճակատ փոխէ: Չորրորդ շարժման ճակատ առ ճակատ զարնուեցան թշնամւոյն դէմ, սակայն Վերջիուլ այնպիսի թափով թշնամւոյն տկար կողին վրայ յարձրկեցաւ որ խորտակեց զայն, թշնամւոյն ետևը անցաւ, գահափոխարար խոյացաւ բեռնակառքին պաշտպանութեան, բնաւ փոյթ չընելով

թէ կոնակը կը թողու թշնամւոյն: Պարսպներու վրայէն դիտող հին զինուորները բացագանչեցին. «Թշուառութեանս, միայն իշխանին զօրավարները կարող են այսպիսի հարուածներ տալ»: Իսկ Վերջիուլ սայլը պաշարող թաթարներու շրջաթայն խորտակեց ու մէջը մտաւ. այն առն փոխանակ երկու կէտի վրայ, մէկ կէտի վրայ տեղի ունեցաւ կռիւ: Շքեղ էր տեսարանը: Կռուոյ ասպարէզին մէջ տեղը բեռնակառքը՝ շարժական բերդի մը պէս, ծխոյ երկայն սիւններ կ'արձրկէր ու բոցեր դուրս կու տար, չորս կողմը՝ սև մըջիւններու պէս, կը դառնային թաթար ձիաւորները. ճիշդ, շառաչ, սուրերու փայլ:

Պզտի բեռնակառքը յուսահատօրէն կը պաշտպանէր ինքզինքը: Եւ ահա դաշտ ելան Գուշէլի և Վոլոտիէսքոյի դասկոնները, կարծես կարմիր տերևներ էին հովէն մղուած: Թաթարներու բազմութեան վրայ խոյացան և աներևոյթ եղան անոր մէջ, իբր անտառի մը մէջ: Օգնական զինուորութիւնը կը զարմանար, բայց իշխանը դիտմամբ այսպէս կ'ընէր որպէս զի տեսնէր նա իրեն գործածած ոյժը և սիրտ

առնէր աւելի մեծագոյն ընդհարմանց բախելու: Բեռնակառքին շուրջը հրացանաձրգութիւնը կը նուազէր, կամ ժամանակ չկար նորէն լեցնելու հրացանները կամ հրացանի փողերը չափազանց տաքցեր էին: Իշխանը ուրիշ նշան մըն ալ տուաւ. հռչակներու երեք գումարտակներ, որոնց կը հրամայէին Սքշեգուցքի, Բիկլովսքի և Քրասնովսդավի գահերէցը, յարձըկեցան թաթարներու վրայ, խորտակեցին զանոնք, մղեցին դէպ ի անտառը, մեծ կոտորած տուին: Ուրախութեան ազադակներով բեռնակառքը մտաւ բանակը:

Սակայն թաթարները, գիտնալով որ խմբիւնիցքի և խանը ետենէն կու գան, չցրուեցան, նորէն երեցան, զբաւեցին ճամբաները, բլուրները, խրճիթները, չորս կողմ ծխոյ սև սիւնակներ դէպ ի երկինք կը բարձրանային: Խիզախագոյններէն շատերը մինչեւ պատնէշները առաջ եկան՝ որոնց վրայ կամ խմբովին կամ զատ զատ կը յարձըկէին իշխանին զինուորները: Վերջիւ չէր կրնար մասնակցիլ, վասն զի զլիսէն վեց տեղով փրաւորուեք էր ու զգայագիրկ կը պառկէր: Անոր տեղը անցաւ Վոլոտիէսքոյ: Այս պատիկ պատե-

րագմները՝ զորոնք իբր տեսարան, պարբարս պին վրայէն կը դիտէին, մինչև իրիկուն տեւեցին, ու լմնցան թաթարներու փախբարտամբ՝ որոնք ոչ սակաւ գերիններ ալ թողուցին: Վոլոտիէսքոյի կարմիր համազգեստը ամէն կողմ կը տեսնուէր, և անոր սուրին փորձ հարուածներուն տակ թաթարները ճանձի պէս կը թափէին վար: Սքշեգուցքի՝ իբրև սքանչելիք, կը ցուցնէր զանիկա իրեն զինուորներուն, իսկ Զակլովսկա, թէպէտ շատ հեռուէն, կը խրախուսէր:

— Տեսէք, — կ'ըսէր, — ես սորվեցուցի իրեն սուր գործածելու արուեստը...: Ինչպիսի՜ աշակերտ. քիչ վերջ իրեն վարպետին ալ պիտի կարենայ յաղթել:

Արեւ մարը մտեր էր ու պատերազմողները կամաց կամաց կը քաշուէին ապարէզէն՝ ուր ցրուած էին մարդիկներու և ձիերու դիակները: Գիշերը կը յառաջէր, երկինք դեռ բոլորովին մութ չէր, հրդեհեալ ծառերու բոցը կարմիր կը ներկէր զայն: Թռչուններու երամներ անտառէն կը բարձրանային և երբ սարսափահար կարմիր ծուխին մէջէն կ'անցնէին կը նմանէին օդը կտրող բոցերու: Կենդանիները կը բառաչէին:

— Կարելի բան չէ, — կ'ըսէին փորձ զինուորները, — որ այդ թաթար պզտի ջոկատը այդպիսի հրդեհ մը բռնկցուցած ըլլայ: Անշուշտ խմբիկները իրեն Ղազախներու և թաթարներու մեծ բանակով առաջ կու գայ: Չէին սխալեր: Արդէն Սէրաքովսքի նախընթաց օրը ըսեր էր որ Զարբորժի Աթամանը շատ հեռու չէր յառաջապահ գտնուէն: Բոլոր զինուորները պարիսպներու վրայ վազեցին, քաղաքացիք աշտարակներու ու տանիքներու վրայ ելան. եկեղեցիներու մէջ կիները կու լային ու կ'աղօթէին: Ահաւոր անըստուգութիւնը ամենուն վրայ կապարի պէս կը ճնշէր:

Սակայն երկայն չտեց: Գիշերը դեռ իրեն սև վերարկուով չէր ծածկած բոլորովին բերդաքաղաքը, երբ արդէն հորիզոնին վրայ երևցան դազախ առաջին գիծերը և ասոնց ետեքն անհուն սև կոյտ մը, կարծես բոլոր անտառները միասին Սպարայի վրայ կու գային: Խմբիկները զինուորները պարիսպներէն գրեթէ մղոն մը հեռու կանգ առին ու կրակներ վառեցին:

— Տեսէք, ինչ բազմութիւն կրակնելու, — ցած ձայնով կ'ըսէին մէկմէկու

զինուորները, — մէկ օրուան ձիու ճամբայ դաշտին մէջ տեղ բռներ են:

— Յիսուս Մարիամ, — բացազանչեց Զակլոպա Սքեդուցքի դառնալով: — Վախ չունիմ, ո՛չ, միշտ առիւծ եմ, բայց կը փափաքէի որ սատանան այս գիշեր զամէնն ալ առնէր տանէր: Ո՛հ, ինչ բազմութիւն, գրաւ կը դնեմ որ Յովսափատու ձորին մէջ այսչափ բազմութիւն պիտի չըլլանք: Եւ ինչ է ասոնց ուզածը, խնդրեմ: Աւելի լաւ չէ՞ր կենային իրենց տունները ու իրենց երկիրները պարարտացնելու համար աղբ ժողովէին: Ինչ յանցանք ունինք մենք եթէ Աստուած զմեզ ազնուական ստեղծեր է ու զիրենք ուսմիկ: Հաւատացիր որ եթէ համբերութիւնս հատնի: Ա՛լ շատ եղաւ իրենց պահանջը. ա՛լ չափն անցաւ ատոնց համարձակութեան, շատ հաց գտան. մկներու պէս բազմացեր են և կատուններու վրայ կ'ուզեն յարձրկիլ....: Համբերեցէ՛ք, բարեկամներ, հոս է Երեմիա կատուն որ զձեզ պէտք եղածին պէս պիտի ընդունի, հոս է նաև ուրիշ մ'ալ որ Զակլոպա կ'ըսուի: Եւ ինչ կը կարծէք. ձեզի պայմաններ պիտի առաջարկեն, հէ՛: Եթէ հպա-

տակէիք թերևս կեանքերնիդ շնորհուէր...: Բան մը միայն զիս կը տագնապեցնէ, և է սա դարմանի և պաշարի խնդիրը...: Տէս, տէս, ուրիշ հրդեհ մ'ալ: Կրակ, կրակ, ու միշտ կրակ:

— Ի՞նչ տեսակ պայմանի վրայ է խօսքդ, — հարցուց Սքշեղուցքի: — Անոնք հիմա ապահով են որ պիտի տիրեն մեզի ու վաղը զմեզ գերի պիտի տանին:

— Զմեզ գերի՞ պիտի տանին: Հէ', հէ':

— Աստուած ինչպէս կ'ուզէ այնպէս կ'ըլլայ: Սակայն քանի որ իշխանը մեզի հետ է, սուղի պիտի նստի իրենց:

— Ո՛հ, քիչ մը սիրտ կու տաս ինծի: Սակայն ես կ'ուզէի որ սուղի և աժանի խնդիր չըլլար, և ոչ իսկ վճարման խօսք...:

— Եւ սակայն զինուոր մը յօժարու թեամբ դէմ կու տայ կուրծքը թշնամույն հարուածներուն երբ գիտէ որ պարապ տեղը չէ:

— Անշուշտ, անշուշտ...:

Բոտպիրիէնդա և Վոլոտիէսքոյ իրենց մօտեցան:

— Կը հաշուուի, — ըսաւ Լոնկինոս,

— որ թաթար և դազախ միասին, կէս միլիոնը կ'անցնի:

— Ա՛յ, քու լեզուդ չորնայ, — պոռաց Զակլոպա: — Աղուճր լուր մը կը բերես մեզի:

— Աւելի դիւրին է զիրենք սպաննել երբ յարձրկին քան կանոնաւոր պատերազմի մը մէջ, — ըսաւ հանդարտութեամբ Լիթուանիացին:

— Քանի որ խմիենիցքի և իշխանը դիմացէ դիմաց եկան, այլ ևս բանակցութեանց վրայ մտածելու ժամանակը չէ, — ըսաւ Վոլոտիէսքոյ: — Կամ ամէնը Ալի, կամ ամէնը Մուսղաֆա...: Վաղը դատաստանի օրն է: Ու պզտիկ ասպետը ուրախութենէն ձեռքերը կը շփէր:

Իրաւունք ունէր: Պատերազմի ժամանակ այն երկու առիւծները դէմ առ դէմ չէին հանդիպած մէկմէկու: Մէկը արքունի Աթամանները ջախջախեր էր, միւսը ամենէն աւելի ահաւոր դազախ գլուխները: Երկուքն յաղթականը ամենուն վրայ սարսափ կը սփռէին: Որո՞ւն պիտի ըլլար հիմա վերջնական յաջողութիւնը:

Այս տարակուսին լուծումը մօտ էր: Տարակոյս չկար որ ընդհարումը ահեղ, և

կոխը յամառ պիտի ըլլար: Իշխանին դրօշակին տակ տամնուհինգ հազար մարդ կար, ասոնց մէջ նաև բանակի ծառաները: Ապստամբութեան գլուխը իրեն հրամանին տակ ունէր անթիւ բազմութիւն մը խառնիճաղանճ ժողովրդեան զորոնք հաւաքեր էր Ազով ծովէն, Տոնէն, Դանուբէն, իրեն հետ էր խանը՝ գլուխ անցած խորիմու, Պելկորոտի, Նոկայի, Տոպրուշիայի թաթար խումբերուն: Իրեն հետ էին Տնիսեդէրի և Տնիբերի բնակիչները, դաշտեցիները, լեռնցիները, անտառներու մէջ բնակողները, քաղաքներու, գիւղաքաղաքներու, գիւղերու բնակիչները, և ամէն անոնք՝ որոնք ծառայեր էին կամ անհատական կամ արքունի զօրագունդներու մէջ, Չերքիսներ, Վալահներ, Սիլիոդիներ, Ռումէլիցիներ, Տաճիկներ, Սերպեր, Պուլղարներ: Կարծես ժողովուրդներու նոր գաղթականութիւն մըն էր որ դէպ ի արևմուտք կը շարժէր նոր երկիրներու տիրելու ու նոր թագաւորութիւններ հիմնելու համար:

Այսպիսի էր դիմացը կեցող ուժը. բոլոր մը մարդիկ լէզէոններու դէմ. կղզի մը՝ ովկիանոսի դէմ: Շատերու սիրտը կը տրո-

վէր. ոչ միայն քաղաքին մէջ, հապա նաև ամբողջ Հասարակապետութեան մէջ կը կարծէին որ այն պարիսպները համբաւաւոր ասպետներու և իրենց մեծ զօրավարին գերեզմանը պիտի ըլլան: Այսպէս, անշուշտ, կը մտածէր Խմիւնիցքին ալ:

Բանակին մէջ կրակները դեռ նոր վառուեր էին, պատգամաւոր մը՝ սպիտակ դրօշակը շարժելով, մօտեցաւ պարիսպներուն ու փող հնչեցուց, պոռաց որ վրան զէնք չպարպեն:

— Աթամանէն առ Երեմիա իշխանը, — ըսաւ երբ զինուորները զինքը շրջապատեցին:

Իշխանը՝ անվրդով և դեռ ձիուն վրայ, պարիսպներուն վրայ էր: Ղազախ պատգամաւորը երբ տեսաւ այն ազնուական և փափուկ դէմքը լեզուն փակուեցաւ, շփոթեցաւ, թէպէտ երկշոտ մէկը չէր և իբրև դեսպան կը ներկայանար:

— Ո՞վ ես, — հարցուց ոռւս Պալատինը անխռով անոր նայելով:

— Սոքոլ հարիւրապետը, Աթամանին կողմանէ:

— Ի՞նչ ունիս ըսելիք:

Սոքոլ ու Հոքոլ Գ.

Հարիւրապետը մինչեւ իշխանին ապանդակները ծոցէն գլուխը:

— Ներէ՛, տէր իշխան, հրաման մը կը կատարեմ....:

— Խօսէ՛:

— Աթամանը հրաման ըրաւ ինծի որ իմացնեմ քեզի թէ ինքը հիւր եկեր է ու վաղը կ'ուզէ այցելութիւն տալ:

— Ըսէ՛ իրեն, — պատասխանեց իշխանը, — որ ոչ վաղը, հապա այսօր ես բերդին մէջ խնջոյք մը կու տամ: — Ժամ մը վերջ թնդանօթները որոտացին. կեցցէներու աղաղակները բարձրացան, բերդին բոլոր պատուհանները ճրագներով լուսաւորուեցան: Թնդանօթներու բոմբիւնը, թմբուկներու դափիւնը, փողերու ձայնը լսելով խանը իրեն հետեորդներով դուրս ելաւ վրանէն, հետն էին իրեն հղբայրը՝ Նուրետտին, կալկայ սուլթանը, Թուկա՝ յիւսէյ և ուրիշ Մուրզաներ. մարդ զրկեց ու խմիելիցքին կանչեց:

Սա՛ թէպէտ խմելու զբաղած, մէկէն ներկայացաւ և յարգանօք ծոկելով խանին սպասեց հրամանին:

— Ի՞նչ կ'ընեն հոն, — հարցուց մօրուքը շոյելով և մատով բերդին լուսաւորուած պատուհանները ցուցնելով:

— Զօրաւոր վեհապետ, — պատասխանեց խմիելիցքի, — Երեմիա իշխանը խնջոյք մը կու տայ:

— Խնջոյք մը, — կրկնեց խանը զարմացած:

— Այո՛, կը կանխէ թաղմանական խնջոյքը, — ըսաւ Աթամանը:

Երկրորդ անգամ որոտացին թնդանօթները պարիսպներու վրայէն, որոնց արձագանգ եղան կեցցէներու աղաղակները:

— Աստուած մէկ է, — ըսաւ խանը, — այդ կեավուրին սրտին մէջ առիւծ մը կայ....:

Եւ վայրկեան մը լուռ կենալէն վերջ, յաւել.

— Ափսոս որ անոր դաշնակից չեմ: Խմիելիցքի սարսուեցաւ: Թաթար բարեկամութիւնը՝ որուն վրայ վստահութիւն չունէր, սուղի կը նստէր իրեն:

— Զօրաւոր վեհապետ, — ըսաւ. — Երեմիա իշխանը քու անձնական թշնամիդ է. նա յափշտակեց քեզմէ Տնիբերէ անդիի երկիրները, քու Մուրզաներդ ծառերէն կախեց, սուր և հուր ձեռքը կ'ուզէր խրիմու վրայ յարձրկիլ....:

— Իսկ դուն քի՛չ փնաս հասցուցիր մեր

վրանաբնակութեանց, — ընդմիջեց խանը:

— Ես քու գերիդ եմ:

Թուկայի-պէյի կարմիր շրթունքները սկսան դողդղալ: Սա Ղազարներու մէջ մահացու թշնամի մը ունէր՝ որ երբեք թաթար ամբողջ գիւղ մը ջնջեր էր. անոր ատելի անունը հիմա լեզուն կ'այրէր...

— Պուրլայի՛, Պուրլայի՛, — ըսաւ կատաճ բայց ցած ձայնով:

— Դուն և Պուրլայի, — պատասխանեց խմբիկիցքի, — խանին իմաստուն և բարձր հրամանաւր, ձեր սուրերուն վրայ ջուր թափեցիք ի նշան հաշտութեան: Յիշէ՛:

Թնդանութներու նոր բոժբիւն մը որոտաց երրորդ անգամ.....: Խանը ձեռքը վեր վերցուց շրջանակ մը գծեց որ կը պարունակէր բերդը, քաղաքը, պատնէշները, ու ըսաւ.

— Վաղը ասոնք ամէնը իմ պիտի ըլլան:

— Այո՛, վաղը ամենքը պիտի մեռնին, — պատասխանեց խմբիկիցքի ու յարգանք ծոցաւ կարծելով թէ խօսակցութիւնը լմնցաւ:

Խանը պլլուեցաւ իրեն սպիտակ աքի-

սենի լայն մուշտակին մէջ և վրանը դառնալով ըսաւ:

— Ժամանակը ուշ է...

Բոլոր թաթարները մինչև գետին խոնարհեցան և վեհապետը յամր և վսեմ քայլերով գնաց դէպ ի վրանը քթին տակէն ըսելով:

— Աստուած մեծ է:

Նոյն միջոցին խմբիկիցքի ալ իրեն բնակարանը դառնալով քթին տակէն կը մրմռար.

— Քեզի կու տամ քաղաքն ալ, բերդն ալ, աւարն ալ, գերիներն ալ, բայց Երեմիա իմա պիտի ըլլայ, եթէ հարկ ըլլայ գնել զինքը նոյն իսկ կենացս գնով:

Նոյն միջոցին սակայն բերդին մէջ ուրախութիւնը կը շարունակուէր: Ամենքը կը սպասէին որ երկրորդ օրը տեղի պիտի ունենայ յարձակումը: Եւ իրաւցնէ հագիւ արշալոյսը ծագեր էր թշնամւոյն անհամար գունդերուն մէջ մեծ շարժում մը սկսաւ: Զինուորները՝ որոնք ի զուր ջանացեր էին համրել բոցերու թիւը, հիմա այն գլուխներու ծովը տեսնելով կ'ալչէին: Եւ դեռ յարձակումը չէր, այլ քննութիւն մը պատնէշներու, խրամներու, լեճ բա-

նակին: Ինչպէս հովէն մղուած ահագին ալիք մը կը պտոյտքի, առաջ կու գայ, կ'ուռի, կ'ընդհարի, շառագմամբ կը խորտակի ու կը նահանջէ, այսպէս այն խուռն բազմութիւնը հոս հոն կը զարնուէր, կը նահանջէր, նորէն կը յարձըկէր, կարծես համոզուեր էր որ յարձըկողաց թիւը, գլխաւոր բանակին շարժելէն առաջ, պիտի յաջողի վհատեցնել թշնամին:

Թնդանօթներ ալ արձըկեցին և գրնդակները ինկան բանակին վրայ, բանակէն ալ ութ հրետասան և հրացանաձգու թիւններ պատասխանեցին անոնց: Միևնոյն ժամանակ թափօրով Սրբութիւն Սրբոցն պարիսպներուն վրայ բերին: Մուքովեղցի ոսկի մասնատուփը բարձր բռնած, ամպհովանի մը տակ, աչքերը գոց, դէմքը ամփոփ, անխռով և վսեմ առաջ կու գար ծանր քայլերով, քովէն կ'երթային երկու քահանայներ. ժասքուսքի՝ քահանայ Հռապրներու, ինքն ալ երբեմն հռչակաւոր զինուոր և հարիւրապետ, և ժապքովսքի, սա ալ երբեմն զինուոր, այժմ Բեռնարդեան կրօնաւոր, հսկայ և հուժկու հաւասար Լոնկինոսի: Ամպհովանւոյն չորս ձողերը բռներ էին չորս ազնուականներ,

որոնց մէկն էր Զակլուպա: Դիմացէն խուռն մը սպիտակազգեստ պզտիկ աղջիկներ ծաղիկ ցանկելով կ'երթային: Թափօրը պարիսպներուն ամբողջ շրջանը ըրաւ, ետէն կ'երթային բոլոր սպայները: Երբ կը տեսնէին այն լուսաճաճանչ ոսկի մասնատուփը, քահանային վեհ անդորրութիւնը, այն սպիտակազգեստ օրիորդները, ամենուն սրտերը ցնծութեամբ և արիւնքութեամբ կը լեցուէին: Զեփիւրը ամէն կողմ կը տարածէր խունկին անոյշ հոտը: Մուքովեղցի մերթ ընդ մերթ բարձրացնելով Սրբութիւն Սրբոցն կը սկսէր Մայր Հաշատոյ, երգը.: Ժասքուսքիի և ժապքովսքիի զօրաւոր ձայները կը շարունակէին. Սոչրո հարստնարան: Եւ բոլոր բանակը մէկ բերան. Ե: առագաստ գերադրական: Երգին կ'ընկերէր Թնդանօթի բոմբիւնը: Երբեմն գնդակները շջելով ամպհովանիին վրայէն կ'անցնէին կամ աւելի ցած հողին մէջ խրուելով մերձաւորներու վրայ սարսափ կը ձգէին: Զակլուպա ձեռքը բռնած ձողը ուժով սեղմելով մէկդի կը քաշուէր: Երբ թափօրը կեցաւ աղօթելու համար, խոր լռութիւն մը տիրեց, այն ատեն աւելի որոշ լսուեցաւ գնդակնե-

րու շաշիւնը՝ որոնք թոնչոց երամներու պէս օդը կը պատռէին։ Ժասքոլսքի յիշեց հին արուեստը ու քթին տակէն ըսաւ . «Ատոնք պէտք էին հաւաքուածութեամբ զբաղիլ փոխանակ թնդանօթ նետելու»։ Իրաւցնէ Ղազարներու թնդանօթածիգը շատ գէշ էին և անվարժ։ Թափօրը նորէն շարժեցաւ ու պարիսպներու միւս ծայրը հասաւ ուր թշնամին շատ չէր մօտեցեր։ Հոս հոն ընդունայն տեղ խուճապ ձգել փորձելէն վերջ, Թաթարները և Ղազարները իրենց դիրքերը դարձան ու անշարժ կեցեր էին։

Յայտնի կը տեսնուէր որ Խմիւքնիցքի իրեն աղխուհանդերձանաց կը սպասէր։ Այնչափ ապահով էր որ առաջին բռնոյ յարձակում մը բաւական պիտի ըլլայ, որ միայն քանի մը պատնէշներ բարձրացուց թնդանօթներու համար և պաշարում սպառնացող ուրիշ գործի ձեռք չզարկաւ։ Երկրորդ օրը հասան աղխուհանդերձանք և բանակին մէկ կողմը տեղաւորուեցան, տասը կարգ մէկ մղոն երկայնութեամբ տեղ զբրաւեցին, վերնիաքսիէն մինչև Տէմալինի։ Ուրիշ գոնդեր ալ հասան, այս է Զարուրոթի սքանչելի հետեակազօրը՝ որ շատ

վեր էր Ղազարներէն և գրեթէ յարձակում ընելու մէջ հաւասար տաճիկ ենիչէրիններու։

Յուլիս 13՝ յիշատակաց արժանի երեքշաբթի օրը, երկու կողմն տենդոտ պատրաստութեանց զբաղեցան։ Ապահով էր յարձակումը։ Ղազար բանակին մէջ փողերը, դափերը և թմբուկները ի գէն կը կանչէին արշալուսէն ի վեր. Թաթարները նուիրական մեծ թմբուկը կը դափէին՝ որ որոտումի պէս կ'որոտար։ Իրիկունը խաղաղ և պարզ էր, միայն երկու ճախճախուտներէն և Նետցէն մշուշ մը կը սկսէր բարձրանալ։ Երեցաւ երկնից կամարին վրայ առաջին աստղը։

Նոյն ժամանակ վաթսուն զազար թընդանօթներ միանգամայն որոտացին. անթիւ լէգէոնները խմբովին ահաւոր աղաղակով մարտկոցներուն վրայ վազեցին. յարձակումը սկսեւ էր։ Պարիսպներու վերայ կեցող զինուորները կարծեցին թէ երկիրը ոտքերնուն տակ կը դողայ. նոյն իսկ ամենէն հին զինուորները այսպիսի բան տեսած ըլլալ չէին յիշեր։

— Յիսուս Մարիամ. — բացագանչեց Զակլոպա որ հուսարներու մէջ Սքեղուց-

քիի քով կեցեր էր: — Բայց այն մեր վըրայ եկողները մարդիկ չեն:

— Ո՛չ. ինչպէս կը տեսնես եզներ են: Թշնամին զանոնք առաջ կը քշէ մեր առաջին հարուածներէն խոյս տալու համար:

Զակլուպա՝ կարմրած խեչափառի մը պէս, աչքերը դուրս ցցուած, խօսք մը միայն գոռաց, յորում կ'իմացուէր իրեն կատաղութիւնը, սարսափը, արհամարհանքը:

— Սինլըքորներ:

Նախորդները գաւազաններով և խանձող փայտերով կը գրգռէին եզները՝ որոնք սարսափահար բառաչելով առաջ կը նետուէին, կը ցրուէին, վանեալ՝ ետ կը դանային: Վերջապէս Վուրցէլի Թնդանօթնեը երկաթ և կրակ սկսան ժայթքել. ծուխը սեցուց ամէն բան, սև ծուխին մէջէն կ'անցնէին շողշողուն փայլակներ. կենդանիները շանթահար գետին թաւալեցան: Թշնամին խուժելով անցաւ անոնց վրայէն:

Սոջեէն կը վազէին խրամատին մէջ նետելու համար աւագի պարկերով բեռնաւորուած զերիններ՝ որոնք բռնադատուած էին առաջ երթալ սրածայր նիզակներէ և հրացանի հարուածներէ մղուած: Շըջա-

կայից զիւղացիներն էին՝ որոնք ժամանակին չէին կրցած ապաւինիլ բերդին մէջ. երիտասարդներ, ծերեր, կիներ: Առաջ կու գային ճշալով, ձեռքերնին երկինք վիրցնելով, զթութիւն խնդրելով: Անոնց յուսահատ գոռում գոչումը լսողին մազերը կը տնկուէին. սակայն այն ահաւոր ժամուն մեռեր էր զթութիւնը. կռնակնէն ունէին զազախ նիզակները, դիմացնէն՝ շանթահար լեհ հրետանին: Կը վազէին, գետին կը տապալէին, ոտքի կ'ելլէին, գահավիժաբար կը խոյանային...: Խրամատն շուտով լեցուեցաւ դիակներով, արիւնով, աւագի պարկերով, և Թշնամին ոռնալով անոնց վրայ նետուեցաւ:

Չորագունդ զօրագունդի ետեէն կը հասնէր. Թնդանօթածգութեան լուսով կը տեսնուէին սպայները որոնք նոր գունդերու առաջ նետուիլ կը հրամայէին: Ընտիր զինուորները մարտկոցներու և Նրեմիայի զօրաց դէմ կը յարձրկէին, վասն զի Խմիւնիւնիցքի լաւ զիտէր, որ հոն պիտի հանդիպի մեծագոյն դիմադրութեան: Նախ յարձրկեցան Սեչիայի զօրագունդերը, անմիջապէս յետոյ Բէրէսլաւի ահաւոր մարդիկը՝ որոնց գլուխ անցեր էր Լոպոտա: Վորո-

չէնքոյ կը զօրավարէր Զերքասսիի գունդին, Քուլաք, Նէշիայ, Սդերքա, Մրոցովեսքի կ'առաջնորդէին խարքովի, Պրասլաւի, Ումանի, Քորսունի զօրագունդերուն: Ասոնցմէ վերջ կու գային Քալնիքի մարդիկը և Պելոգէրքովի զօրաւոր գունդերը. ընդ ամէնը տասնուհինգ հազար հոգի, և ասոնց հետ խմբելնիցքի անձամբ կրակին մէջ՝ նման Սաղանի, լայն կուրծքը գնդակներու դէմ տալով, առիւծի դէմքով և արծուի աչքերով կը դիտէր, կը հրամայէր, կը վազէր անդուլ անդադար քաւոսի, ծուխի, կոտորածի, մրրկի կատաղութեան մէջ:

Զարորոթիներէն վերջ կու գային Տոնի վայրագ Ղազարները, ապա դանակներով զինուած Զերքինները, թուկայի-պէյ որ Նոկայի թաթարներուն գլուխ անցեր էր, ապա Սուպաւզի՝ Պելկորոտի թաթարներով, ապա Քուրտուք՝ Աստրախանի սեւադէմ մարդիկներով՝ զինուած ահագին ազդեղներով և նիզակի չափ երկայն նետերով:

Ասոնցմէ քանինքըր ինկան գերիներու դիակներով լեցուն խրամատին հասնելէն առաջ: Ոչ ոք գիտէ: Սակայն հասան,

անցան և սկսան սանդուխներ դնել պարիսպներու վրայ: Այն աստեղագարդ գիշերն վերջին Դատաստանի գիշերին կը նմանէր: Թնդանօթը՝ որովհետեւ մերձաւորներուն փնաս չէր կրնար հասցնել, ետ մնացող զիծերուն մէջ կրակի մրրիկ մը կը թափէր: Գնդակները՝ լուսաւոր աղեղներ գծելով օդոյ մէջ, վար կ'իյնային դժոխային բարձրաձայն քրքիջներու առիթ տալով և մթութեան մէջ լոյս սփռելով: Գերման հետեակագօրը լեհ հետեակ զօրագունդերու և Վիսիէվեցի յաւակներու հետ՝ որոնք ձիերնէն վար իջեր էին, կրակ և գնդակ կը տեղային յարձրկողաց կուրծքին և դէմքին վրայ:

Առաջին զիծերը՝ որոնք չէին կրնար նահանջել, վասն զի ետենէն կը մղէին զիրենք, ամենքը մեռան դիտապաստ. իրենց ետեւէն եկողներուն ոտքին տակ արիւնը կը ցայտէր: Մարտկոցը լպրծոտ բան մը դարձաւ, ձեռք, ոտք, կուրծք կը սահէին վրան: Հոս հոն դէմ առ դէմ կը կռուէին: Կատաղի և արիւնթաթաւ երեսներով մարդիկ ահուայ կը կրճտէին: Կենդանի մնացողները վիրաւորեւոյց և մեռածներու շարժուն կոյտերու վրայ խոնուած կը կռուէին: Հրա-

մաններու ձայները չէին լսուեր. ընդհանուր ահաւոր բոմբիւն մը միայն կը լսուէր՝ յորում խառն էին ամէն տեսակ ձայներ, թնդանօթի որոտում, վիրաւորելոց խորնդիւն, մեռնողներու հառաչանք, գնդակներու շփում:

Այս հսկայական պատերազմը շարունակաբար ժամեր և ժամեր տևեց: Մարտկոցին շուրջը դիակներու ուրիշ մարտկոց մը բարձրացաւ՝ որ արգելք կ'ըլլար յարձըկողաց: Զարորոթիները՝ զրեթէ կտոր կտոր եղեր էին. Բէրէսլաւի մարդիկ մէկ-մէկու վրայ պառկեր էին, Քարքովի, Պրասլաւի, Ումանի զօրագունդերը խորտակուած....: Աթամանի պահակագործէն մղուած կը հասնէին ուրիշներ՝ Ռումելիոյ Տաճիկները և Ուրում-պէյի թաթարները: Բայց անոնց գիծերու մէջ խառնակութիւնը ինկաւ, երբ լեհ հետևակագործը, Գերմանացիք և դաշտայնները տեղի չտուին բնաւ, այլ հեւալով, արիւնով ծածկուած, պատերազմի թափէն մղուած, մսի և վառօդի հոտէն գինովցած հետ զհետէ կը խոյանային թշնամոյն վրայ, նման գայլերու վոհմակի մը որ կ'իյնայ ոչխարի հօտին մէջ: Այն ատեն խմիկնիցքի առաջ

քշեց իրեն առաջին զօրագունդերէն մնացածները և անոնց հետ Պէլոզերքովի թաթարները, Տաճիկները և Չերքերը:

Պարիսպներու թնդանօթները լռեցին. գնդակները այլ եւս օդը չէին պատռեր, արևմտեան մարտկոցին բոլոր երկայնութեան վրայ միայն սուրերու շկահիւնը կը լսուէր: Դեռ քանի մի հրացանաձգութիւնք, և ապա ամենայն ինչ լռեց: Պատերազմողները խաւարի մէջ մնացին: Մթութեան մէջ կարծես ջղաձգային հիւանդութեամբ բռնուած ճիւղի մը մարմինը միայն կը շարժէր: Լսուած աղաղակները կրնային յաղթութեան կամ յուսահատութեան համարուիլ: Երբեմն կը լռէին և այն ատեն անհուն հեծութիւն մը միայն կը լսուէր, որ կարծես երկրին խորերէն կ'ելլէր ու կը բարձրանար օդին մէջ, կարծես ցաւագին ոգիներ կոտորածի դաշտէն խմրովին օդին մէջ կը թռչէին: Սակայն երկար չէին տևեր այս լռութիւնները: Աւելի բարձր և աւելի ուժով կը սկսէր ձայներու, զոռում զոչումներու, հայհոյութեանց ժխորը:

Հրացանաձգութիւնք կը սկսէին: Մաքնիսքի՝ հետևակագործն մնացորդով, յոգնած

գունդերու օգնութեան կը վազէր : Այն ատեն Ղազարս վերջապահ գունդին մէջ նահանջի փողերու ձայնը լսուեցաւ :

Զինադադար մը յաջորդեց : Մարտկոցէն ետ քաշուող Ղազարս զօրագունդերը իրենց ընկերներու դիակներէն կը պաշտպանուէին : Սակայն կէս ժամ դեռ չէր անցած, խմիւնիցքի նորէն տուաւ յարձակման նշանը և երրորդ անգամ ըլլալով յարձրկեցաւ :

Նոյն վայրկեանին պատնէշներու վրայ երեցաւ ինքը՝ Երեմիա իշխանը ձիու վրայ : Դիւրին էր ճանչնալ զինքը, վասն զի գլխուն վրայ կը ծածանէր հրամանատարութեան դրօշակը, և իրեն չորս կողմը հարիւր բոցավառ ջահեր արեան գոյն ճառագայթներ կ'արձրէին : Անմիջապէս իրեն վրայ ուղղեց թշնամին թնդանօթի բռնուն կրակ մը, սակայն անփորձ թնդանօթածիգը գնդակները Նետցէ գետին անդին կը նետէին, իսկ ինքը անխռով և կանգուն կեցած, առաջ եկող մըրիկը կը դիտէր :

Ղազարսները՝ կարծես դիւթեալ, դանդաղեցուցին իրենց վազըր : «Երեմիա, Երեմիա» անունը գիծերու մէջ տարածուե-

ցաւ : Ահաւոր իշխանը իրենց մտացածին հսկայ մը կը թուէր : Սարսուռ մը անցաւ իրենց յոգնած անդամներու մէջէն, և շատ ձեռքեր խաչակնքեցին երեսներն :

Նա անշարժ կը կենար : Ապա, ոսկեզօծ գաւազանով թեթեւ նշան մ'ըրաւ, ու անմիջապէս ճառագայթներու ահագին խուրձ մը փայլեցաւ օդին մէջ ու գնդակներու կարկուտ մը տեղաց յարձրկողաց վրայ : Թշնամին մահացու վէրք մ'առած վիշապի մը պէս գալարեցաւ . բանակին մէկ ծայրէն միւսը սարսափի գոռում մը արձագանգ տուաւ :

— Յառաջ, յառաջ, վազելով, — պոռացին Ղազարս գնդապետները :

Սև կոյտը խոյացաւ ամենայն թափով պարիսպներու դէմ՝ որոնց տակ միայն կրնային պաշտպանուիլ գնդակներէն, բայց դեռ կէս ճամբան չէին հասած, երբ իշխանը, քիչ մը դէպ ի արևմուտք դառնալով ոսկեզօծ գաւազանովը ուրիշ պզտիկ նշան մ'ըրաւ :

Այն նշանին, ճախճախուտի կողմէն, ասոր և պարիսպներու մէջ տեղ գտնուած միջոցին մէջէն հեծելագօրը սկսաւ առաջ

գալ ու յանկանթարթափել տարածուեցաւ ու զրաւեց բոլոր ասպարէզը:

Գնդակներու լուսով որոշ կը տեսնուէին Սքշեղուցքիի և Սաավիլիքովսքիի հռչարներու մեծ դրօշակները, Քուշէլի և Վուլտիէսքոյի յռակոնները, իշխանին զօրագունդերը՝ որոնք թաթարաց ռճով գինուած էին և որոնց կ'առաջնորդէր Ռոցվորովսքի: Ասոնցմէ վերջ կու գային ուրիշ զօրագունդեր. իշխանին Ղազախները և Պիքովէցի Վալահները: Ոչ միայն խմբակներ, այլ նաև իրեն ամենէն վերջին գինուորն ալ, հասկցաւ որ խիզախ զօրավարը իրեն հեծելագօրու բոլոր ուժով թշնամուոյն կողին դէմ կ'ուզէ դնել ամենայն թափով:

Ղազախ փողերը նահանջ հրամայեցին: «Ճակատ առ հեծելագօրն, ճակատ առ հեծելագօրն» լսուեցան շփոթ և շուտափոյթ հրամաններու ձայները: Խմբիկները կը ջանար միանգամայն ճակատը փոխել և ղիմադրել հեծելագօր գունդին: Բայց ժամանակ չկար: Դեռ իրեն զօրաց գիծերը կարգի չէր դրած, իշխանին զօրագունդները շարժեցան կարծես հովէ մղուած, և կը պոռային. «Սպաննէ՛, սպաննէ՛». դրօ-

շակները կը շչէին, փետուրները կը ծածանէին, զէնքերը կը շառաչէին: Հռչարները իրենց նիզակները մխեցին թշնամի մահդէն պարիսպին մէջ, հալածեցին, տապալեցին, ջախջախեցին: Մարդկային իշխանութիւն մը, հրաման մը, զօրավար մը կարող չէր հաստատուն բռնել հետևակազօրը այնպիսի գահավիժարար յարձակման մը դէմ: Ահաւոր խուճապ մը տիրեց թափանին ընտիր պահակազօրուն վրայ: Պեղոգէքքովի մարդիկ մէկդի նետելով նիզակ, հրացան, սուր, գերանդի, ձեռքով երեսները կը գոցէին և, զազաններու նման մոնչելով, յիմարարար կը վազէին դէպ ի թաթար ռճով գինուած զօրագունդերը, որոնք գիրենք ընդունեցան սլաքներու կարկուտով մը: Դէպ ի կողն քաշուիլ ուզելով ինկան հետևակազօրու և Վուրցէլի թնդանօթներու կրակին տակ, այնչափ խիտ էին որ դիակ դիակի վրայ կ'իյնար գրեթէ միշտ:

Նոյն միջոցին վայրագ թուկայի-պէյ, օգնական ունենալով Սուպահազին և Ուրում Մուրզան, կատաղարար յարձրկեցաւ ահաւոր հռչարներուն վրայ: Չէր յուսար յաղթել անոնց, սակայն կ'ուզէր արգելք

ըլլալ անոնց և ժամանակ տալ Ռուսներին և Սելեստրիոյ ենիչէրիներուն քառակուսի խումբ կազմել և Պելոգէրքովի մարդիկը պաշտպանել։ Նոր կոխ մը սկսաւ։ Կոր սուրերը կը հնչէին հռաւարներու զրահներու վրայ և շողշողուն վեր կը ցատքէին։ Թուկայի-պէյի զինուորները ետ մղուեցան դէպ ի ենիչէրիները, սրախողող ձիերէն վայր իյնալով, սողուններու նման ոտնակոխ ըլլալով, սակայն պաշտպանեցին իրենք զիրենք և այնպիսի յամառութեամբ որ յաջողեցան կասեցնել հռաւարները։ Թուկայի-պէյ և իրեն ետեւէն Նուկայիները ամէն կողմ կը վազէին գայլերու նման։ Սակայն միշտ կը նահանջէին, իյնալով տասնեակներ։ Այլ՝ աղաղակը նշան մ'եղաւ որ ենիչէրիները կազմեր էին իրենց քառակուսի խումբը։ Սքշեղուցքի յարձրեցաւ Թուկայի-պէյի վրայ և սրոյ հարուած մը իջեցուց գլխուն, բայց կամ վասն զի զեռ տկար էր թեւ կամ Թաթարին դամասկեան սաղաւարտը ի դերե հանեց հարուածը, այնուհանդերձ սուրը կտոր կտոր եղաւ և Թաթարը գետին տապալեցաւ՝ զոր անմիջապէս վերցուցին և մէկդի տարին իրենները՝ որոնք ցրուեցան ինչպէս

ամպը հովէն։ Իշխանին հեծելագործ Ռուսներին և Սերպ տաճիկներու դիմացը զրանուեցաւ, որոնք քառակուսի խումբ կազմած՝ ճակատին թշնամոյն՝ կը նահանջէին։

Դռակունները՝ որոնք Սքշեղուցքի հռաւարներուն ետեւէն կու գային, մէջ նետուեցան. ամենէն առաջ Սքշեղուցքի և Լոնկինոս իրեն ահագին սուրովը։

Ենիչէրիներու քառակուսին աւելի սեղմուեցաւ և նիզակներու անտատ մը խոնարհեցուց զահալիժաբար յարձակման դէմ։ Այն ատեն հսկայ հռաւար մը սաստիկ թափով նետուեցաւ նիզակներու պարիսպին դէմ, ձին ետեւի ոտքերուն վրայ կեցաւ, ցատքեց նիզակներու պարիսպին վրայէն, խիզախ ձիաւորը ինկաւ ենիչէրիներու քառակուսիին մէջ, և կատաղի առիւծի մը պէս, սկսաւ աջ և ձախ հարուածել։ Բոտպիրիէնդա էր։ Քիզլար-պէյ, անոր դէմ կը յարձակի և երկու կտոր կ'ըլլայ։ Ահագին սուրին տակ Թաթարները խոտի պէս կը հնձուին։

— Դիւթուած է, դիւթուած է. — կը պոռային հարիւր ձայներ ահաբեկեալ։

Միւսոյն ժամանակ հռաւարներու երկա-

թեայ խումբը՝ գլուխ ունենալով Սքէ-
դուցքի, կը խորտակէ քառակուսին և
ենիչէրինները փախչելու կը ստիպէ:

Ժամանակն էր: Սուպահագիի Նոկայի-
ները կռուելու կը դառնային, և միւս կող-
մանէ խմիելնիցքի՝ Պելոզէրքովի ցրուած
մարդիկը հաւաքելով, ենիչէրիններու օգ-
նութեան կը վազէր: Սակայն արդէն ա-
մենայն ինչ խառնակութեան մէջ էր: Ղա-
զախ, Թաթար, Սերպ, ենիչէրի խառնի-
խուռն կը փախչէին: Խմիելնիցքիի ընտիր
գունդը հեծելագորու ընդհարման չղիմա-
նալով կը ցրուէր: Հռապրները Թաթար հե-
տեակագօրը խորտակելով իրենց գործը
լնացուցեր էին: Հիմա թեթեալէն հեծե-
լագունդը և Վոլոտիէսքոյի ու Քուշէլի
դաւալները գահավիժարար կը յարձրկէին
վերջին հարուածը տալու համար:

Փախստականները ապաստանարան և
հանգիստ գտան միայն երբ փողերու ձայնն
հտ կանչեց իշխանին հեծելագունդերը:
Զիաւորները յաղթութեան աղաղակներով
և երգերով հտ կը դառնային և իրենց ա-
րիւնոտ սուրերով ճամբուն վրայ ինկած
ղիակները կը համրէին: Օղը արեան ան-
տանելի հոտով ծանրացեր էր: Բարեբաղ-

դարար հովը դէպ ի թշնամույն բանակը
կը փչէր:

Բայց պատերազմը լնացած չէր, վասն
զի մինչդեռ Վիսնիովիցքի աջ թևին վրայ
յարձրկողները կը ջախջախէր, քիչ քնաց
որ Պուրլայի ձախ թևին վրայ պիտի յաղ-
թանակէր: Սա՝ Զաբորոժնիներու գլուխ ան-
ցած, քաղաքին և ամրոցին շրջանը ընե-
լով, առաջ խաղացեր էր մինչև ճախճա-
խուտները արեւելեան կողմէն և յարձրկեր
էր Ֆիրլէյիի զօրարածին դէմ: Հունգա-
րացի հետեակագօրը ընդհարման չղիմա-
ցաւ, վասն զի հողարլուրները դեռ ան-
կատար էին: Առաջին զօրագունդը փա-
խաւ, անոր հետեւեցան միւսներն ալ: Պուր-
լայի կեղրոնին վրայ խոյացաւ և անդի-
մադրելի մըրկի մը պէս առաջ կ'երթար:
Յաղթութեան աղաղակները հասան բանա-
կին միւս ծայրը: Ղազախները հաւածեցին
հունգարացիները, խորտակեցին հեծելագօր
պզտիկ ջոկատ մը, առին քանի մը թնդա-
նօթներ և հասնելու վրայ էին Պելսքի
բերդակալին բնակարանին, երբ Բրիէմս-
քի, գլուխ անցած գերմանացի քանի մը
գումարտակներու, հասաւ օգնութեան:
Դրօշակը յափշտակելով խոյացաւ թշնամ-

ւոյն վրայ և ինկաւ Պուրլայի Ղազարինեւ
բուն վրայ՝ որոնք չորս անգամ աւելի
էին թուով։ Հին առիւծներու թափը տեղի
չտուաւ Պուրլայի ուժերուն, թէպէտ ա-
սոնք բուն ընդդիմութիւն մը ի գործ կը
դնէին։ Գերմանացիք զթշնամին պատնէշ-
ները մղեցին, կոտորեցին և փախցուցին։
Բրիէմսքի անկատար հողաբուրին վրայ
տնկեց դրօշակը։ Պուրլայի դիրքը վտան-
գաւոր էր. ինքը պէտք էր նահանջել այն
ճամբայով՝ ուսկից եկեր էր, մանաւանդ
որ Երեմիա աջ թեք խորտակելէն վերջ
կրնար իրեն նահանջը արգիլել։ Իրաւ է,
իրեն օգնութեան կը հասնէր Մրոզովսքի
Քորսունի Ղազարներով, սակայն մի և
նոյն ժամանակ կոռոյ մէջ կը մտնէին
Գոնիէցբուքի հռչարները՝ որոնց միա-
ցան պատերազմին զաշտէն դարձող Սքշե-
ղուցքի հռչարներն ալ։ Պուրլայի՝ թէպէտ
նահանջը արգիլուած, սակայն կարգով կը
նահանջէր։ Պուրլայի մէկ յարձակման
մէջ յաղթուեցաւ, ու Ղազարները մեռ-
նելէն զատ ուրիշ փրկութիւն չյուսալով,
չուզեցին անձնատուր ըլլալ։ Յուսահատ
պատերազմը սկսաւ, որուն վախճանը սա-
կայն Զարորոժիներու կատարեալ պար-

տութիւնը եղաւ։ Պարիսպներէն պատերազ-
մի դաշտը լուսաւորելու համար, կուպրի
մէջ թաթխուած և բռնկուցուած խոռ-
ձեր կը նետէին՝ որոնք օդոյ մէջ լուսե-
րեւոյթներու կը նմանէին։ Սուպահագի՝ որ
ամէն կողմ մեծ կորով ցուցուցեր էր,
Ղազարներուն օգնութեան վազեց, սա-
կայն կտրիճ Մարքոյ Սոպիէսքի անոր
դիմացն ելաւ։ Պուրլայի հասկցաւ որ կոր-
սուած է, այնուհանդերձ չուզեց փախչե-
լով ազատիլ։ Իրեն ձեռքով գետին տա-
պալեց զՏոմքս, Ռուզէսքի և Աքսաք պա-
տանին՝ որ Կոսդանդինովի դիմաց անմահ
փառք վաստկեր էր, ապա զՍավիսքի, ա-
պա երկու հռչարներ, և վերջապէս գէր
և մարմնեղ ասպետ մը նշամարելով, վրան
յարձրկեցաւ։

Զակլուպա, — ինքն էր, — սարսափէն
ճչաց և ձիուն գլուխը դարձուց։ Գլխուն
վրայ մնացած մազերուն վերջին փունջն
տկնուեցաւ ճակատին վրայ։ Այսուհան-
դերձ ինքզինքը չկորսնցուց, մանաւանդ
աւելի քան երբէք այն վայրկենին ըղեղը
բանեցաւ։

— Ազատեցէք զիս, եթէ Աստուծոյ կը
հաւատար, — պոռաց ձին մտրակելով դէպ

ի իրենները: Պուրլայի անոր վրայ կը վազէր: Զակլոպա աչքերը զոցեց ու մտածեց. «Մեռած եմ»: Տեսնելով որ ոչ ոք օգնութեան կու գար և թէ պէտք էր իրեն ուժին վստահիլ, ձին կեցուց, սուրը բարձրացուց և որչափ կրնար բարձր պոռաց.

— Զակլոպայի հետ է գործդ:

Պուրլայի տեսաւ ու ապշեցաւ: Թշնամին նա էր՝ զոր իբրեւ բարեկամ Պոկունի, հիւրընկալեր էր ինքը....: Սակայն այդ ապշութեան վայրկեանը իրեն կորստեան պատճառ եղաւ....: Դեռ չսթափած ապշութենէն Զակլոպա սուրի հարուած մը իջեցնելով գլխուն զինքը ձիէն վար նետեւ էր:

Այս մենամարտը տեսեր էր ամբողջ բանակը: Հուսարներու ուրախութեան ազդակին պատասխանեցին Պուրլայի զինուորներու սարսափի ազդակները՝ որոնք Սև ծովու ափուծին իյնալը տեսնելով, վհատեցան և այլ ևս իրենք զիրենք պաշտպանելու խրախոյս չունեցան: Միայն Սուպահազիի ազատած Ղազախները ողջ մնացին, միւսները բոլոր ջարդուեցան. գերի՝ ոչ մէկ հատ: Սուպահազի՝ զոր կը հալածէր Սուպիէսքի, փախաւ իրեն բանակը:

Ամէն կողմ՝ յարձակումը ետ մղուած էր: Ուրախութեան ձայները երկինք բարձրացան. յաղթականները՝ արիւնոտ և վառօղէն սեցած, պարիսպներուն վրայ էին, պատրաստ նորէն կռիւը սկսելու: Հեծելագունըը արիւնոտ հունձքէն ետ կը դառնար: Իշխանը պատերազմի դաշտը դիտելու համար դուրս ելաւ. անոր ետեւէն կու գային հրամանատարները, դրօշակիրը, Մարքոյ Սուպիէսքի և Բրիէմսքի:

— Կեցցէ Երեմիա, — կը պոռային յաղթական զինուորները:

— Շնորհակալ եմ, տղաք, շնորհակալ եմ, — կը պատասխանէր իշխանը բարեւելով: Ապա, դառնալով Բրիէմսքիի, ըսաւ. — Այս պատնէշը շատ լայն է:

Բրիէմսքի հաւանութիւն ցուցուց գլխով: Յաղթական զօրավարները արեւմտեան ճախճախուտէն արեւելեան ճախճախուտը անցան. պատերազմի դաշտը և թրշնամոյն մարտկոցներու հասցուցած փրփուները կը քննէին:

Իսկ զինուորները, զԶակլոպա՝ օրուան դիւցազնը, թեւերնուն վրայ բարձրացուցեր էին որ՝ խաշխաշի նման կարմիր, կը ջանար հաւասարակշռութիւնը պահել բարձր պատուանդանէն վար չիյնալու համար:

— (Սնոր հախէն եկայ) — կը պոռար բոլոր ուժովը: — Փախուստ ձեռնարկի որ ետեւէս գայ....: Հիմա դադրեցաւ շունը հաջիւլէն: Մենք ծերերս պէտք ենք երիտասարդ զինուորներուն ցուցնել թէ ինչ պէս պէտք է հարուածները իջեցնել և ինչ ճարտարութեամբ.... Կամաց. Աստուծոյ սիրոյն. դուք զիս վար պիտի ձգէք, տղայք....: Ուժով բռնեցէք....: Դիւրին բան չէր, զիտէ ք....: Դիւղացիի՛ կտոր. կը կարծէր ազնուականէ մը վեր ըլլալ....: Կամաց, վար կ'իյնամ, վար դրէք զիս....:

— Կեցցէ՛ Զակոսպա, — կը պոռային զինուորները:

— Իշխանի՛ն, իշխանի՛ն տանինք զինքը:

— Այո՛, այո՛, կեցցէ՛....:

Զարօրօթի Աթամանը, բանակը դառնալով, վիրաւորուած առիւծի մը պէս կը մոնչէր, զգեստները կը պատըռտէր, երեսը կը ճանկըրթէր: Մահուանէ ազատող սպայները լուռ չորս կողմը կեցեր էին:

— Ո՛ւր են իմ զօրագունդերս, ո՛ւր՝ իմ դիւցազներս, — կը կրկնէր փրափրադէզ շրթունքներով: — Ի՛նչ պիտի ըսէ խանը. ի՛նչ պիտի ըսէ թուկայի—պէյը....:

Տուէ՛ք ինծի Երեմիան, տուէ՛ք ձեռքս և կամ ցից հանեցէ՛ք զինքը:

Սպայները կը լռէին:

— Ինչո՞ւ ուրեմն կախարդները յաղթութիւն գուշակեցին ինծի: Կարեցէ՛ք անոնց զուխները....: Ինչո՞ւ ինծի ըսին թէ Երեմիա ձեռքս պիտի իյնայ:

Սովորաբար երբ գազանը կը մոնչէր, ոչ ոք կը համարձակէր բերան բանալ: Սակայն հիմա, պարտելոյն դիմաց երկչոտներն անգամ կը խրոխտային:

— Դուն Երեմիայի հետ զլուխ չես կրնար ելլել, — մրմռաց տխուր ձայնով Սդէբը:

— Թէ՛ զրեզ և թէ՛ զմեզ կը կործանես, — յաւել Մրոզովեսքի:

Աթամանը վազրի մը պէս ցատրեց:

— Իսկ ո՞վ էր որ յաղթեց Դեղին Զուրերուն վրայ, ո՞վ ի Քորսուն, ո՞վ Բիւլավցէի պարիսպներուն տակ, — գոռաց ինք իրմէ դուրս ելած:

— Դուն. — պատասխանեց կտրուկ վորոնչէնքոյ, — բայց Երեմիա հոն չէր: Խմիւկնիցքի մազերը կը փեթթէր:

— Իսկ ես որ խոստացեր էի խանին զինքը բերդին մէջ քնացնել, — գոռաց յուսահատ:

— Այդ քու գիտնալու բանդ է, — քսաւ Քուլաք: — Գլխովդ պիտի հատուցանես խոստումդ.... սակայն զմեզ կործանման մի առաջնորդեր....: Հրաման տուր պատնէշներ բարձրացնել, խրամներ փորել, շրջապատել Լեհերը երկաթեայ շըրջանակով.... ապա թէ ոչ, վայ քեզի:

— Վայ քեզի, — կրկնեցին ուրիշները:

— Վայ ձեզի, — պատասխանեց խմբիկները:

Չայները կը բարձրանային, ամենուն աչքերէն սպառնալիք կը ցայտէր: Խմբիկները երերաց և վրանին անկիւնը ճոխ գորգերով ծածկուած մորթերու դէզի մը վրայ ինկաւ: Գնդապետները, զլուխին կախած, անոր չորս կողմը կեցեր էին: Երկար ժամանակ լուռ կեցան: Խմբիկների յանկարծ ոտքի ելաւ և զայրացած հրամայեց.

— Օղի՛ բերէք:

— Ո՛չ, պիտի չիմես, — քսաւ վիւկովսքի երգիծանօք: — Համբերէ՛, հիմա խանը զքեզ պիտի կանչէ:

Իսկ խանը, նոյն պահուն, վրանին տակ նստեր էր պատերազմի դաշտէն քանի մը

մղոն հեռուն և եղածէն տեղեկութիւն չունէր: Գիշերը ջերմին և պարզ էր: Իրեն մոլորներէն և աղաներէն շրջապատեալ, աւետիսի կը սպասէր և արծաթեայ պնակի մը մէջէն արմաւ կ'ուտէր: Երբեմն աչքերը աստեղազարդ երկինքը կը բարձրացընէր և մտածկոտ կը մըմտար.

— Մոռնամե տէր ուռն ուռն:

Նոյն վայրկենին փրփրալից ձիով մը հասաւ Սուպահազի, իջաւ ձիէն, յարգանօք ծոցեալ իրեն տիրոջ դիմաց և սպասեց հարմաններուն:

— Խօսէ՛, — հրամայեց խանը արմաւալիւր բերանով:

— Հզօր խան բոլոր թաթար խումբերու, թոռն Մուհամէտի, միահեծան իշխան, իմաստուն և երջանիկ տէր, շատաւիդ գիտութեան ծառոյն....

— Խօսէ՛, — ընդմիջեց խանը այն տիտղոսներէն համբերութիւնը կորսնցնելով ու տեսնելով որ գերին արեան մէջ թաթիւներ է: — Խօսէ՛ շուտ և որոշ: Անհաւատներուն բերդը առնուեցաւ:

— Աստուած չտուաւ մեզի զայն:

— Իսկ Լեհերը:

— Յաղթեցին:

— Խմիեւնիցքը՝

— Պարտեալ:

— Թուկայի-պէջ.

— Վիրաւորուած:

— Արան մէկ է, — ըսաւ Խանը: —
Հաւատացեալներէն որչափ արքայութիւն
գնացին:

Սուպահազի աչքերը վեր վերցուց և
արիւնոտ ձեռքով երկինքը ցուցնելով, պա-
տասխանեց հանգիստոր կերպով.

— Այնչափ, որչափ են այդ շողշո-
ղուն գոհարները Արանին գահին չորս կող-
մը:

Խանին գիրով կրեսը կատաղութենէն
կրակ կտրեցաւ:

— Ո՞ւր է այն Կեափուրը որ ինծի
խոստացաւ զիշերը բերդին մէջ անցնել:
Ո՞ւր է այն թունաւոր օձը՝ զոր Աստուած
ոտքերուս տակը պիտի նետէ: Հոս բերուի
անմիջապէս և իրեն գործերուն ու խոս-
տումներուն համարը տայ:

Մոռաւներէն ոմանք վագեցին հրամա-
նը կատարելու և սրարշաւ Խմիեւնիցքի
վրանը գնացին: Իսկ Խանը հանգարտե-
ցաւ վայրիկ մի և ըսաւ.

— Արան մեծ է...: Սուպահազի բու-
կրեսդ արիւնոտ է:

— Անհաւատներու արիւն է, — պա-
տասխանեց զինուորը:

— Պատմէ՛ թէ ինչպէս թափեցիր և
մեր աւանջները սփռի մերիններուն քա-
ջագործութեանց պատմութիւններով:

Սուպահազի ամէն բան պատմեց: Գո-
վեց Թուկայի-պէյի, Կալքայի, Նուրէտ-
տինի և նաև Խմիեւնիցքի քաջութիւնը:
Պարտութիւնը Աստուծոյ կամաց գործ ցու-
ցուց: Պատմութեան մէկ կէտը մասնաւո-
րապէս գրաւեց Խանին ուշադրութիւնը,
այսինքն թէ Լեհերը պատերազմին սկիզբը
Թաթարներու վրայ հրացան չէին պար-
պած և թէ իշխանին հեծելագունդը այն
ատեն միայն անոնց վրայ յարձըկեցաւ
երբ ճակատ ճակատի եկան:

— Արան, բացագանչեց նա: — Ուրեմն
Լեհերը ինծի դէմ չէին ուզեր պատերազ-
միլ...: Սակայն այլ ևս ոչ է...:

Այնպէս ալ էր իրաւոյն: Երեմիա իշ-
խանը, յարձակման սկիզբն, Թաթարնե-
րու վրայ հրացան պարպելը արգիլեր էր,
այսու իրեն զինուորները համոզել կ'ու-
զէր որ Խանին հետ խաղաղութեան բա-
նակցութեան մէջ էր և թէ թաթար խում-

բը պարզ ի ցոյց միացեր էր ապստամբ-
ներուն: Ապա դէպքերը ստիպեր էին ընդ-
հարիլ թաթարներու հետ ալ: Խանը կը
մտածէր թէ արդեօք լաւագոյն չ'ըլլար
Վիսնիովիցքիի հետ միանալ և զէնքերը
խմիելնիցքիի դէմ դարձնել, երբ յանկարծ
Աթամանը դիմացը ելաւ:

Անխռով էր: Խիզախ կերպով խանին
աչքերուն մէջ կը նայէր: Խորամանկու-
թիւնը և յանդգնութիւնը նկարուած էին
դէմքին վրայ:

— Մօտեցի՛ր, մատնի՛չ — պոռաց երեսն
ի վեր խանը:

— Մատնիչ մը չէ դիմացդ կեցողը,
— պատասխանեց խմիելնիցքի, — հապա
Աթաման մը՝ քեզի հաւատարիմ դաշնակից
և որուն դուն օգնութիւն խոստացար ոչ
միայն յաղթութեան օրերուն մէջ:

— Բերդին մէջ բնակարանս պատրաս-
տէ՛, վոնտէ՛ Լեհերը, խոստմունքդ կատա-
րէ՛:

— Բոլոր թաթար խումբերու վեհա-
փառ խան, — պատասխանեց Աթամանը:
— Սուլթանէն վերջ ամենէն աւելի հօգօր
միապետն ես, ամենէն հօգօրն աշխարհիս
վրայ. դուն իմաստուն և քաջ ես, սա-

կայն կարող ես դուն սլաք մ'արձըկել
մինչև աստղերը կամ չափել ուկրաինոսի
խորութիւնը:

Խանը ապշած անոր նայեցաւ:

— Ձե՛ս կարող...: Լաւ ուրեմն, ես
ալ չկրցայ չափել Երեմիայի խորաման-
կութիւնը և լրբութիւնը: Կրնայի՞ ես մըտ-
քէս անգամ անցնել որ նա պիտի յանդըգ-
նի ձեռք վերցնել քեզի դէմ, քու զինուոր-
ներուդ արիւնը թափել, ծաղրել զքեզ,
ամենահօգօր միապետ, իբրև թէ ըլլայի՛ր
քու մոշրգաններէդ յետինը:

— Այր՛ն, — բացագանչեց խանը, միշտ
աւելի ապշած:

— Սակայն լսէ՛ ինչ որ կ'ըսեմ քեզի.
— առաջ տարաւ խօսքը խմիելնիցքի ա-
ւելի զօրաւոր ձայնով: — Դուն մեծ ես
և զօրաւոր, դիմացդ կը խոնարհին արեւել-
քի և արեւմուտքի թագաւորները, զքեզ
առիւծ կ'անուանեն...: Միայն Երեմիա
իրեն վիզը մօրուքիդ դիմաց չի ծռեր...:
Բայց եթէ դուն չկոտորես այն խորխտ վի-
զը և չզննես զայն ոտքերուդ տակը, ա-
մէն մարդ պիտի ըսէ թէ զօրութիւնդ ոչ
ինչ է, մատով պիտի ցուցնեն զքեզ իբրև
յաղթուած անհաւատներէ, իբրև լեհ իշ-
խանէ մը աւելի տկար մէկը...:

խոր լռութիւն մը յաջորդեց : Խմիեկ-
նիցքի խրոխտ կռթնած իրեն գաւազանին,
պատասխանի մը կը սպասէր :

Մոռզանները, աղանները և մոլլանները
շունչերնին բռնած կը դիտէին խանին
դէմքը իբրեւ արեւ : Նա աչքերը գոց կը
մտածէր :

— Դուն ըսիր արդէն, — պատասխա-
նեց վերջապէս : — Պիտի խոնարհեցնեմ
Երեմիայի վիզը : Անոր մէջքին վրայ պի-
տի նստիմ ձիու պէս և պիտի չըսուի թէ
անհաւատ մը զիս կըցաւ խայտառակել :

— Այրան մեծ է, — ըսին միաբերան
մոռզանները :

Խմիեկնիցքի աչքերը փայլեցան : Վար-
պետ հարուածով մը հեռացուցեր էր մօ-
տալուտ կործանումը և վաստկեր էր կաս-
կածոտ դաշնակիցը :

Երկու բանակները մինչեւ խոր գիշեր
շարժման մէջ էին, մինչ դեռ պատերազմի
ասպարէզին վրայ յաւիտենական քունը
կը քնանային հազարաւոր կտրիճներ : Լու-
սինը բարձրացաւ : Ստուերներու մէջէն
հեռզհեռէ դուրս ելան արեան հորեր,
դիակներու կոյտեր, խորտակուած և ա-
րիւնոտ զէնքեր, ձիերու դիակներ, և գի-

շերուան աստեղ սարսափէ գունհատեալ ճա-
ռագայթները կ'իյնային տժգոյն դէմքերու,
խոշոր բացուած և անշարժ աչքերու վրայ :
Հոս հոն կը տեսնուէին անճոռնի դէմքեր,
կը ծռէին, կը խուզարկէին, աներևոյթ
կ'ըլլային. անյագ և յափշտակիչ դիակա-
պուտներ՝ որոնք ամէն բանակի ետեւէն
կ'երթան, ինչպէս շնագայլերը՝ առիւծնե-
րու : Կը սօսափէին հովէն շարժող մացառ-
ները, իսկ պահակ կեցող զինուորները կը
կարծէին լսել հոգիներու ողբուկոծը : Ը-
սուեցաւ թէ, ճիշտ կէս գիշերին, կոտո-
րածի դաշտին վրայ լսուեցաւ թևերու
շառաչիւն մը, հեծեծանք և հառաչանք :
Անոնք որ դեռ պիտի իյնային այդ պատե-
րազմին մէջ և որոնց ականջին աւելի ու-
րոշ կու գային անդիի աշխարհի ձայնե-
րը, լսեցին ցաւալի և տխուր ձայներ .
«Տէր, քու աչքերուդ դիմացն են մեր մեղ-
քերը» կամ. «Ո՛վ Քրիստոս, Քրիստոս,
գթա՛ մեր վրայ» : Եղբայրասպան պատե-
րազմին մէջ ինկած հոգիները պիտի չմըտ-
նէին յաւիտենական լուսոյ մէջ, հապա
հեռաւոր և մութ երկիր մը պիտի նետուէին
և պիտի դատապարտուէին հովին թևերուն
վրայ գալ այս արտասուաց դաշտը և գի-

շեր ժամանակ լալ ու կոծել, մինչև բուրդովին բաւէին իրենց մեղքերը, ներումն ընդունէին և մոռացութիւն:

Սակայն նոյն ժամուն իսկ մարդկանց սիրտը կը քարանար և դաշտին վրայ թռչող խաղաղութեան հրեշտակ մը չկար:

Դ.

Երկրորդ օրը, արևը դեռ չծագած, լեհ բանակին մէջ նոր պատնէշ մը կը բարձրանար: Առաջին պատնէշները՝ որովհետեւ շատ լայն էին, անյարմար էին պաշտպանութեան և մէկմէկու շուտով օգնութեան հասնելու գործերուն: Ուստի իշխանը հրամայեր էր բանակը աւելի սեղմ և աւելի զօրաւոր շրջանակի մը մէջ ամրացնել: Անընդհատ երեք գիշեր տեղեյին աշխատութիւնները, և միայն չորրորդ գիշերը կրցան զինուորները աչքերնին գոցել: Երկու բանակներուն մէջ ալ ամենքը կը քրտնալին բաց ի պահակներէն. խմբելնիցքի ալ պաշտպանութեան պատնէշները

ամրացուցեր էր: Այն գիշերը ոչ ոք յարձակման կը սպասէր: Սքզեղուցքի, Բոտպիրէնդա և Զակլուպա, վրանին տակ նստած, գարեջուր կը խմէին ու պանիր կ'ուտէին. պատերազմին և յաղթութեան վրայ էր խօսակցութիւննին:

— Ես, սովորաբար, նախնեացս սովորութեան հետեւելով, — ըսաւ Զակլուպա, — առջի իրիկուրնէ կը պառկիմ և արշալուսին կ'արթննամ, բայց պատերազմի ժամանակ զժուար է այս սովորութեան հետեւիլ. քնացիր երբ կրնաս, և արթնցիր երբ կ'արթնցնեն զքեզ...: Այս բանս զիս կը կատրեցնէ, որ այն անպիտաններուն պատճառաւ, ստիպուած ենք սովորութիւննիս փոխել: Սակայն ճար չկայ. ժամանակն այսպէս կը բերէ...: Բայց աղէկ հարուած մը կերան...: Այսպիսի երկու դասիկներ ալ, ու այն ատեն կ'ըսեմ որ ալ փափաք պիտի չունենան մեր ոտքերուն տակ գալու:

— Գիտե՞ս որչափ մեռած ունեցանք մենք. — հարցուց Բոտպիրէնդա:

— Շատ չէ: Պաշարմանց ժամանակ, լաւ գիտես, որ մեծագոյն կորուստը յարձրկողաց կողմն է...: Դուն՝ գիտեմ, այս

բաներուս մէջ փորձ չես, բայց մենք՝ հին զինուորներս, դիակները չենք համբեր, վասն զի խմբովին հաշիւ կ'ըլլուի:

— Քեզմէ, — ըսաւ Լոնկինոս համեստութեամբ, — պիտի սորվիմ:

— Անշուշտ, միայն թէ յաջողիս սորվիլ, որուն վրայ կը տարակուսիմ:

— Ձինքը հանգիստ թո՛ղ, — մէջ մտաւ Սքշեդուցքի, — առաջին անգամ չէ որ վառողին հոտը կ'առնէ, երանի՜ թէ բոլոր զինուորները միշտ Բոսպորիէնդայի պէս գործ կարենային տեսնել:

— Կըցածս ըրի, — ըսաւ սա, — բայց ոչ որչափ կ'ուզէի:

— Ոչ, ոչ, շատ լաւ կոուցար, — քաջալերեց զինքը Չակլոպա պաշտպանողական շեշտով մը, — իսկ եթէ ուրիշ մը քեզմէ աւելին ըրաւ, այդ քու յանցանքդ չէ:

Այս միջոցին վրանին դուռը վերցունելով ներս մտաւ Վոլոտիէսըոյ, զարնան առաւօտեան մը թուշունի պէս զուարթ:

— Հիմա ամենքնիս միացանք, — ըսաւ Չակլոպա: — Իրեն ալ զարեջուր տուէք:

Պատիկ ասպետը ընկերներուն ձեռքերը սեղմեց:

— Ահ, — ըսաւ, — տեսնէիք թէ որչափ զնդակ ցրուած է քաղաքին մէջ, ամէն քայլ առնելուդ զնդակի մը կը զարնուիս:

— Պատերազմի դաշտը կտրել անցնելու ժամանակն տեսայ, — ըսաւ Չակլոպա: — Լվով զաւառին բոլոր հաւերը երկու տարուան մէջ այդչափ հաւկիթ չեն կրնար ածել...: Եւ ի՞նչ աղէկ բան կ'ըլլար եթէ իրացնէ հաւկիթ ըլլային...: Եւ ձուագեղը ամէն կերակուրներէ վեր կը դասեմ: Բայց իրբեւ զինուոր ամէն բան կ'ուտեմ և լաւ: Անոր համար է որ արդի երիտասարդներէն աւելի զօրաւոր հարուածներ կ'իջեցնեմ, արդի երիտասարդները անսովոր բան մը կերածնուն պէս ստամոքսի նեղութիւն կ'ունենան, փորի ցաւէ կը նեղուին:

— Այս ստոյգ է որ, — ըսաւ Վոլոտիէսըոյ, — երեկ Պուրլայիի դէմ մեծ քաջագործութիւն մ'ըրիր...: Էհ, էհ, իրացնէ քեզմէ չէի սպասեր...: Բոլոր Ուզբանիոյ մէջ ամենէն կտրիճ ասպետն էր:

— Առաջինը չէ, — պատասխանեց Չակլոպա, գոհութիւնը յայտնելով: — Մենք

միշտ կը ջանայինք գլուխները կտրել, և իրաւցնէ քանի քանիններ կտրեր ենք: Հաւատացէք, տեարք, որ ձեզի և իշխանին հետ պատրաստ եմ նոյն իսկ Ստամպուլի վրայ քալելու: Հաշուեցէք. Սքշեդուցքի սպաննեց Պուրդապուտը, Թուկայի — պէյն ալ սպանուեցաւ....:

— Ո՛հ, — ընդմիջեց տեղակալը, — Թուկայի—պէյը, ոչ: Ես իսկ իմ սուրիս վեր ցատըելը իմացայ: Նոյն վայրկենին նահանջի փողը զարնուեցաւ:

— Նոյն բանն է, բայց խնդրեմ խօսքս մի՛ կտրէք: Վոլոտիէսքոյ Պոկունին գլուխը երկու կտոր ըրաւ....:

— Լաւ է անոր անունը չիյիշել, — մէջ մտաւ Լիթուանիացին:

— Այն որ ըսի, ըսի....: Առաջ կ'երթամ. Բոտալիբիէնդա Բուլխանի ոսկորնեւրը ջախջախեց և ես Պուրլային անդիւր աշխարհքը զրկեցի....: Կ'ուզէի գիտնալ թէ ի՞նչ վարձք պիտի տայ մեզի թագաւորը և ի՞նչ պիտի ըսէ Բարձրագոյն Ատեանը:

— Մեզմէ շատ աւելի մեծ ասպետ մը կայ և ոչ ոք կը յիշէ անունը, — խորհրդածեց Լոնկինոս:

— Ա՛հ. և ո՞վ է, լսենք, անշուշտ հին

պատմութիւն մը — հարցուց Զակլուպ վիրաւորուած:

— Հին, ոչ. այն ասպետը կ'ուզեմ ըսել որ Թիխանայի մէջ Կուսդաւ Ատուփոս թագաւորը ձիով միասին տապալեց և գերի բռնեց:

— Այդ բանը կարծեմ Բուդսէք հանդիպեցաւ, — ըսաւ Վոլոտիէսքոյ:

— Ինչ և իցէ. թագաւորը ձեռքէն փախչիլ յաջողեցաւ, — նկատեց Սքշեդուցքի:

— Այո՛, ես ալ գիտեմ, — ըսաւ Զակլուպ աչքերը պզտկցընելով. — այն ատեն Գոնիէցքուքիի՝ Ղըօշակիին հօրը հրամանին տակ կը ծառայէի: Համեստութեան համար իրեն անունը չուզեց յայտնել....: Ստոյգ է, Կուստաւ Ատուփոս համբաւաւոր ասպետ մըն էր, սակայն ես Պուրլայիի հետ ընդհարման ժամանակ աւելի նեղութիւն քաշեցի քան նա Կուստաւի հետ:

— Եթէ քեզի հաւատանք, դուն տապալած պիտի ըլլաս Կուստաւը:

— Թերեւս պարծեցայ: Արդի գործեր շատ ունիմ, ի՞նչ հարկ անցեալը յիշել. . . .: Բայց այս գարեջուրը ինչո՞ւ կը գոգոսայ ստամոքսիս մէջ, որչափ պանիր

կ'ուտեմ վրայէն, այնչափ աւելի գէշ կ'ընէ: Ժապըովսքի քահանայն կ'ըսէր թէ պաշարը քիչ է, և այդ իրեն մտածել կուտար. փոր մ'ունի որ տակառի կը նմանի: Քաջ մարդ, աւելի զինուոր քան քահանայ....: Եթէ մէկուն ապտակ մը զարնէ պէտք է դազաղը պատրաստել տալ:

— Բայց դուն դեռ չես գիտեր թէ միւս քահանայն՝ Ժասքուլսքի, ինչ գործեր տեսաւ: Բերդին աջակողմեան աշտարակին վրայ ելած, պատերազմի դաշտը կը դիտէր: Պէտք էք գիտնալ որ կատարեալ հրացանաձիգ մըն է. «Ո՛հ, — կ'ըսէ ընկերոջ, — Ղազախներու վրայ չեմ պարպեր, վասն զի վերջապէս քրիստոնեայ են, բայց թաթարներու դէմ... չեմ կրնար ինքզինքս զսպել»: Եւ, քահանայ ըլլալով հանդերձ, քանի մի տասնեակ թաթարներ անդիի աշխարհքը ղրկեց:

— Ափսոս ամբողջ կղերը այդպէս չէ, — հառաչեց Չակլուպա: — Մուքովեղցի, օրինակի համար, միշտ կու լայ քրիստոնեայ արիւն թափուելուն համար:

— Ո՛հ, Մուքովեղցի սուրբ մարդ մըն է, — ըսաւ Սքշեղուցքի, — անոր առաքինութեան դիմաց ամենքը կը խոնարհին:

— Ես զինքը չեմ բամբասեր որովհետեւ առաքինի է, — պատասխանեց Չակլուպա, — համոզուած եմ որ կարող է խանալ դարձի բերել....: Բայց լաւ միտքս եկաւ, նորին վեհափառութիւնը՝ խանը, շատ զայրացած պիտի ըլլայ Լեհերու դէմ: Երբ խաղաղութեան դաշանց վրայ խօսիլ սկըսուի, դեսպաններուն հետ իրեն քով կ'ուզեմ երթալ: Հին բարեկամներ ենք, մանաւանդ զիս շատ կը սիրէր երբեմն:

— Թերեւս բանակցութեան համար Եանիսքին կը ղրկեն, վասն զի թաթար լեզուն գիտէ, — ըսաւ Սքշեղուցքի:

— Ես ալ կը խօսիմ, բաց այտի բոլոր Մոշրգաները կը ճանչնամ....: Ամենքն ալ իրենց մէկ աղջիկը ինծի կնութեան կ'ուզէին տալ, ազնուական ըլլալու համար.:

— Բաւական է, բաւական, — ազդարարեց Լոնկինոս աչքերը խոնարհեցնելով:

— Դուն արդէն սարեակ ես և սարեակի պէս կ'երգես....: Կարծեմ մարդկային լեզուն քեզի անծանօթ է....:

Դուրսէն եկող աղմուկի ձայն մը խօսակցութիւնը ընդմիջեց: Ամենքը դուրս ելան տեսնելու թէ ինչ կայ: Չինուորնե-

ըու բազմութիւն մը պարիսպներու վրայ կեցեր էր, և թշնամոյն բանակին տենդոտ աշխատութիւնները կը դիտէր: Ղազախները պատնէշներ կը բարձրացնէին և անոնց վրայ կը հանէին այնպիսի թնդանօթներ՝ որոնց նմանը չունէին Լեհերը: Առաջին մարտկոցին վրայ խմիելնիցքիի զինուորներուն կարմիր գլխարկները կը տեսնուէին: Վիսնիովիցքիի կեցեր էր Բրիէմսքիի և Քրասովսգասքիի հետ: Աւելի վար կեցեր էր Պելսքի բերդակալը՝ որ դիտակով դիտելով խմիելնիցքիի գործերը արքունի տակառապետին ըսաւ.

— Թշնամին կանոնաւոր պաշարում մը կ'ուզէ սկսիլ: Կը տեսնուի թէ բերդին մէջ փակուած պիտի մնանք:

— Աստուած մի՛ արասցէ, — բացազանչեց իշխանը: — Հոս կամ պէտք է յաղթել կամ մեռնիլ:

— Ես ալ այդպէս կը մտածեմ, եթէ հարկ իսկ ըլլայ սպաննել ամէն օր Պուրլայի մը, — ըսաւ Զակլուպա: — Յանուն բոլոր բանակին կը բողոքեմ բերդակալին կարծիքին դէմ:

— Այդ բանը քեզի չիյնար, — նկատեց իշխանը:

— Լռէ՛, — ըսաւ Զակլուպայի ականջէն Վոլոտիէսքոյ ու հեռացուց զինքը:

— Որդի պէս բնաջինջ կ'ընենք զիրենք իրենց այդ ծակերուն մէջ, — առաջ տարաւ խօսքը Զակլուպա. — և ժամանակին ես նախ պիտի խնդրեմ Զեր Բարձրութենէն հրաման տալ դուրս յարձակում մը ընելու: Արդէն բաւական կը ճանչնան զիս, լաւ ես պիտի ճանչնան:

— Դուրս յարձակում մը...: Համբերէ, բարեկամ, հիմա մութ է, — ըսաւ իշխանը յօնքերը պոստելով: Ապա դառնալով իրեն չորս կողմը կեցողներուն, — կը խնդրեմ, — ըսաւ, — ժողովքի գալ հաճեցէք:

Այս ըսաւ ու հեռացաւ, միւս սպայները ետեւէն գնացին:

— Բայց դուն յիմար ես, — բացազանչեց Վոլոտիէսքոյ: — Զես գիտեր որ այդ մէջ նետուիլդ կարգապահութեան հակառակ է: Իշխանը շատ ազնիւ մարդ է, բայց պատերազմի ժամանակ անոր հետ խաղալ չըլլար:

— Մի՛ վախնար, — ըսաւ Զակլուպա: — Գոնիէցբոլսքի՝ առիւծ մը իրաւցնէ, իմ խորհուրդիս մտիկ կ'ընէր: Ո՛հ, ես գիտեմ

մեծերու հետ վարուելու կերպը . . . :
 Գրաւ կը դնեմ որ իմ դուրս յարձրկելու
 խորհուրդս նկատողութեան պիտի առնուի
 . . . : Եւ եթէ յաղթութիւն վաստկինք ու
 ղո՞ւն պիտի ըլլայ արդիւնքը, հէ՞... քեզի՞,
 թերեւ:

— Այս յայտնի է որ Ղազարները՝
 խոզերու նման, կը փորեն ու կը փորեն,
 — ըսաւ Սասվիրիքովսքի մօտենալով:

— Ես կարծեմ այս իրիկուն, կամ աւելի
 կանուխ, յարձակում կ'ընեն:

— Իսկ ես, ընդհակառակն, կարծեմ
 մինչև վաղը զմեզ հանգիստ կը թողուն:

Զակլոպա հագիւ լիցուցեր էր խօսքը
 գնդակները շէկով իրենց գլխուն վրայէն
 անցան ծուխի հետք մը ձգելով:

— Սկսանք, ա՛ռ պատասխանդ, — ըսաւ
 Սասվիրիքովսքի:

— Վայ իրենց, կը տեսնուի թէ զինուորական
 արուեստէն բան մը չեն հասկնար, — ըսաւ
 Զակլոպա:

Իրաւցնէ Խմբիկիցքի կանոնաւոր պաշարում
 մը սկսեր էր, հաղորդակցութիւնները կտրելով,
 պաշար ներս մտցնելը արգիւելով,
 պատնէշներ բարձրացնելով: Առ ժամս
 և ոչ մի յարձակում: Միտքը դրեր

էր նեղել Լեհերը, միշտ երկիւղի մէջ բռնել
 զիրենք, յոգնեցնել մինչև որ զինաթափ
 ըլլան: Նոյն իրիկունը Վիսնիովիեցքիի զօրանոցին
 վրայ յարձրկեցաւ, բայց չարագոյն
 արդիւնք ունեցաւ, մանաւանդ որ
 Ղազարներն յոչ կամս կը հնազանդէին:
 Երկրորդ օրը նորէն յարձրկեցաւ. շարու
 նակ թնդանօթածգութիւնը վայրկեան մը
 հանգիստ չտուաւ պաշարելոց. իրիկունը
 ընդհանուր յարձակում մը տեղի ունեցաւ,
 ժամանակ չկար դուրս յարձրկիլ մտածելու:
 Յուլիս տաանըվեցի զիշերը, Կլատքոյ
 և Նէպապա գնդապետները նորէն յարձրկեցան
 Վիսնիովիեցքիի զօրանոցին վրայ, բայց
 նոյն բաղդը ունեցան. երեք հազար
 Ղազար ինկան, մնացածները՝ հալածուած
 Քրասնովոդասքիէն, անկարգ փախան թող-
 լով զէնք և ռազմամթերք: Այս բաղդին
 հանդիպեցաւ նաև Ֆէդորէնքոյ՝ որ առաւօտեան
 մշուշէն օգուտ քաղելով, քիչ մնաց
 քաղաքին կը տիրէր, բայց Հորֆ՝ գլուխ
 անցած իրեն գերմանացիներուն, ետ մղեց
 զինքը, և Քրասնովոդասքի և Գոնիէցքովսքի
 հալածեցին: Բայց ասոնք աննշան բաներ
 էին բաղդատմամբ Յուլիս տաանընօթի
 յարձակման: Նախընթաց իրիկունը,

Ղազախները Վիսնիովիեցքի զօրանոցի դէմ զօրաւոր պատնէշ մը բարձրացուցին, ու անկէջ սկսան խոշոր թնդանօթներով շարունակ ումբակոծել. առաւօտեան դէմ տասը հազարի վաշտ մը յարձրկեցաւ: Միւսոյն ժամանակ հեռուն տեսնուեցան տասը ահաւոր մեքենայներ՝ որոնք շարժական աշտարակներու կը նմանէին և կը մօտենային պարիսպներուն: Երկու քովերն, ահագին թւերու նման, շարժական կամուրջներ ունէին խրամներու վրայ ձգելու համար, ծակերէն շարունակ կը պարպէին լայն բերան հրացաններ, հրացաններ և դաշտային թնդանօթներ: Զինուորները մէկմէկու մատով ցուցնելով այն թեւաւոր աշտարակները, կ'ըսէին.

— Խմիւնիցքի հողմադօրիքներով զմեզ աղալ կ'ուզէ:

— Տես թէ ինչպիսի աղմուկով վրանիս կը վազեն:

— Թնդանօթով, թնդանօթով հարուածեցէք:

Իշխանին թնդանօթածիգները հրամանը կրկնել չտուին, աշտարակներու դէմ զոհ դակներու և ումբակներու կարկուտ մը սկսաւ տեղալ. բայց որովհետեւ մութ էր,

գնդակները ճիշտ նպատակին չէին հասնիր: Եւ սեւ կոյտը ծխալով միշտ առաջ կու գար ալիքի մը նման:

— Ո՛ւֆ, — պոռաց Զակոպա որ Սքէդուցքի ձիաւորներուն քով կեցեր էր: — Այսօրուան պէս տաք երբէք չեմ զգացած: Գետնին տակը անցնին այդ դժոխային աշտարակները: Այս անպիտաններու պատճառաւ ժամանակ չունինք քրիստոնէի պէս ուտելու և քնանալու. հաւատացէք որ շուններուն վիճակն անգամ մերինէն լաւագոյն է . . . : Ո՛ւֆ, ինչպէս տաք է: — Եւ իրաւցնէ օդը մահառիթ արտաշնչութեամբ ծանրացեր էր: Ամպամած երկինք փոթորիկ կը սպառնար: Զինուորները ռազմամթերից ծանրութեան տակ ընկճուած քրտինք կը թափէին: Մութին մէջ թմբուկի դափիւնը լսուեցաւ:

— Կը լսե՞ս, — ըսաւ Սքէդուցքի, — յարձակման նշան կու տան:

— Կը լսեմ, կը լսեմ, սատանան յարձրկի իրենց վրայ, — մրմռաց Զակոպա:

Պարիսպներու ամբողջ երկայնութեամբ ահաւոր պատերազմը սկսաւ: Միանգամայն կը յարձրկէին Վիսնիովիեցքի, Ֆիրլէյի և Օսդրորուկի վրայ որպէս զի մէկ-

մէկու օգնելու կարելիութիւն չթողուն, սակայն դիմադրութիւնն ալ կորովի էր: Զօրագլուխը իրեն դիւցազնական ոգով լեցուցեր էր զինուորները: Ահաւոր հետեակագործ՝ որուն օգնութեան հասան անմիջապէս Քրասնովոդասքի և Սքշեդուցքի, չորս բաժնուած յարձրկեցաւ Ղազախնէրու դէմ: Արիւնը հեղեղօրէն կը վազէր...: Կռիւր ժամեր տեւեց, խմիւնիցքի՝ փոխանակ վհատելու, միշտ նոր ուժեր կը նետէր կրակին մէջ: Թաթարները իրենց աղաղակներովը և սլաքներովը կ'օգնէին անոնց...: Սակայն, յանկարծ, դողաց երկիրը և երկնային կամարը ելէքտրական բոցով մը բռնկեցաւ, կարծես Աստուծոյ բարկութիւնը այլ ևս չէր կրնար հանդուրժել մարդկային չարութեան: Որոտման ահեղ բոմբին մը խափանեց ձայնէրու և զինուց շառաչը: Երկնային հրազէնք սկսան իրենց հարուածները: Կարծես երկիրը փայլակներու և կայծակնէրու հրդեհով մը պատերազմողներուն գըլխուն վրայ պիտի փլչէր. հոժկու թաթառ տապալեց շատ զինուորներ, պատռեց դռնակներու լաթերը, ցրուեց զանոնք դաշտին մէջ:

Տեղատարափ անձրևը կռուոյն վերջ տուաւ: Զուրը դիակները քշեց լեցուց խրամատներու մէջ: Ղազախ զօրագունդերը պատերազմի դաշտը թողուցին ու փախան ջրհեղեղէն ազատելու համար. անոնց հետ կը փախչէին թնդանօթաձիգները թողով զէնք, ռազմամթերք, թնդանօթ: Զուրը փլցուց Ղազախ պատնէշները քշելով տանելով ինչ որ դիմացը կը հանդիպէր: Հետեակագործ թողուց մարտկոցները և անոնց տակը ապաւինեցաւ: Միայն Քրասնովոդասքի և Սքշեդուցքի հեծեալգունդերը, իրենց դիրքը թողու հրաման չունենալով, մինչև ծունկերը ջուրի մէջ անշարժ կեցեր էին:

Փոթորիկը վերջապէս մեղմացաւ քիչ մը: Կէս գիշերէն վերջ անձրևը դադրեցաւ և հոս հոն աստղերը փայլփլիլ սկսան: Առաւօտեան ժամը մէկին նուազեր էր քիչ մը ջուրը. Սքշեդուցքի իրեն դիմացը տեսաւ Երեմիա իշխանը:

— Պարոններ, — հարցուց, — փառքուշտներու մախաղները չո՞ր են:

— Զոր են, — պատասխանեց Սքշեդուցքի:

— Լաւ: Վար իջէք ձիերէն, առաջ գը-

նացէք մինչև այն մեքենայները, ող հանեցէք զանոնք ...: Զգուշութեամբ առաջ գնացէք: Չեզի հետ պիտի գայ Սոպիէսքի:

— Կը հնազանդիմ, — ըսաւ Սըշեղուցքի:

— Դուն դէպ ի դուրս յարձակում մը կը խնդրէիր, — ըսաւ իշխանը խիստ դարձած Զակլոպային:

— Աս ալ նոր բան, — մտածեց թշուառականը, — լողալով յարձակում:

Կէս ժամ վերջ, երկու ջոկատ՝ երկու հարիւր յիսուն անձինք, մինչև մէջքերը ջուրին մէջ, առաջ կ'երթային դէպ ի շարժակա՛ն — քարաքները, այսպէս կ'անուանէր իշխանը այն մեքենայները: Մէկ ջոկատին կ'առաջնորդէր Սոպիէսքի, միւսին Սըշեղուցքի: Զինուորները կը տանէին վառօղ, ջահ և կուպրի պզտիկ տակառներ: Շրջահայեաց և շունչերնին բռնած առաջ կ'երթային, նման գայլերու՝ որոնք փառախին կը մօտենան: Վոլոտիէսքոյ իբրև կամաւոր կ'ընկերէր արշաւանքին: Իրենքովէն կ'երթար Բոտալիբիէնդա, և երկուքին մէջ տեղ Զակլոպա, հեւալով ու մըմըռալով:

— Դուրս յարձակում մը կը խնդրէիր,

— կը կրկնէր երգիծանօք իշխանին խօսքերը: — Ահաւասիկ. գնա խղղուէ: Այո՛, ես այդ խորհուրդը տուեր էի, բայց ոչ այսպիսի օգով...: Միշտ ատելի եղեր է ինծի ջուրը, մանաւանդ հիմա աւելի ատելի է այնչափ դազախ դիակներով ապականուած:

— Լուռ կեցիր, — ըսաւ ցած ձայնով Վոլոտիէսքոյ:

— Էհ, կ'ենթադրուի, դուն պզտիկ ձուկի պէս կը լողաս ...: Իրաւցնէ լաւ բան մը չըրաւ իշխանը, Պուրլայիի դէմ տարած յաղթութենէս վերջը այս նեղութիւնը ինծի տալով...: Կարծես այս պատերազմի ժամանակ ամէն բան ես պիտի ընեմ...: Բայց Աստուծոյ սիրոյն, եթէ փոսի մը մէջ իյնամ զիս դուրս քաշեցէք, թող ըլլայ ականջներէս:

— Լաէ՛, — հրամայեց Սըշեղուցքի: — Ղազարիւնները կրնան լսել:

— Ի՛նչ. ո՛ւր են. ի՛նչ կ'ըսես:

— Հոն են, այն հողաբլուրներու ետեւը...:

— Վայ չար սատանայ. աս կը պակսէր... թըշ...:

Վոլոտիէսքոյ ձեռքով անոր բերանը գո-

ցեց։ Զոհատը ջուրին մէջ կը լողար. բարեբաղդաբար անձրեւել սկսաւ ու աղմուկը չէր լսուեր։

Աշտարակներու վրայ դուրսէն պահապան չկար։ Որո՞ւն մտքէն կ'անցնէր որ այն ջրհեղեղէն վերջը Լեհերը դուրս ելլեն ծով մը կտրել անցնելով։ Վոլոտիէսըոյ և Բոտպիլիէնդա առաջ ցատքեցին և ամենէն առաջ հասան։ Պզտիկ ասպետը ձեռքը բերնին դնելով, պոռաց.

— Էյ, ո՞վ կայ հոն։

— Ի՞նչ կայ, — պատասխանեցին ներսէն Ղազարները՝ որոնք կը կարծէին թէ իրենց ընկերներու հետ է որ կը խօսին։

— Գովեալ ըլլայ Աստուած, — նորէն պոռաց Վոլոտիէսըոյ։ — Ներս առէք զմեզ։

— Ճամբան չէ՞ք գիտեր։

— Գիտեմ — պատասխանեց Վոլոտիէսըոյ ու խարխափելով գտաւ դուռը, ներս նետուեցաւ։ Անոր ետեւէն Լոնկինոս ու քանի մը զինուորներ։

Աշտարակին մէջ վայրենի գոռում մը լսուեցաւ. միևնոյն ժամանակ զինուորները միւս աշտարակներուն վրայ յարձըկեցան։ Մթութեան մէջ երկաթի, ձայներու, ընդհարմանց խառնիխուռն շառաչ մը կը լը-

սուէր. խուճապը քառորդ ժամու միայն տեւեց։ Ղազարները յանկարծակիի գալով՝ անկարող իրենք զիրենք պաշտպանելու, ամէնն ալ սպանուեցան։

— Միւս աշտարակներու վրայ, — հընչեց Սքշեդուցքի ձայնը։ — Կրակ մէջ տեղը՝ ուր աւելի չոր է։ Սակայն հրամանին գործադրութիւնը դիւրին չէր։ Եղեին փայտի գերաններով շինուած աշտարակները մէկ յարկէն միւսը ելլելու անցք չունէին. թնդանօթածիգը շարժուն սանդուխներու վրայէն մագլցելով վեր կ'ելլէին և պզտիկ թնդանօթները չուաններով վեր կը քաշէին։ Բարեբաղդաբար կացիներ կը գտնուէին հոն, անմիջապէս գանոնք յափշտակեցին։ Սոպիէսքի հրամայեց լեցնել թնդանօթները և կրակ տալ կուպրի տակառիկներուն։ Շուտով բոցը սկսաւ օձի պէս պլլուիլ խոնաւ գերաններու վրայ՝ որոնց վրայ կը կաթկըթէր հալած կուպրը։ Թնդանօթները տաքնալով շառաչմամբ պայթեցան խորտակելով պզտիկ պատուհանիկները և նոյն իսկ աշտարակներու կողերը՝ ուր զետեղուած էին։ Լոնկինոս ծոցեցաւ և ահագեն քար մը վերցուց՝ զոր չորս զինուոր պիտի չկարենա-

յին տեղէն անգամ շարժել... նա բարձրացուց զայն գլխուն հաւասար և նետեց փայտեայ պարսպին դէմ ու խորտակեց:

— Հերակլէս մըն է, — պոռացին զինուորները:

Քիչ մը վերջ բոլոր աշտարակները բոցերու մէջ էին ու ողողուած դաշտը կը լուսաւորէին ի մեծ ապշութիւն երկու թշնամի բանակներու: Ղազախները փորձեցին կրակը մարել, բայց ի զուր: Ծուխի և կայծակներու սիւներ ճարձատելով դէպ ի երկինք կը բարձրանային: Զոհատները իրենց գործը լմնցնելէն վերջ կարգով դէպ ի պարիսպները կը դառնային, հեռուէն իրենց ընկերներու ուրախ աղաղակները զիրենք ողջունեցին: Սքշեղուցքի յանկարծ չորս կողմը դիտելով հրամայեց:

— Կանգ առէք:

Խիզախ ձեռնարկէն ետ դարձողներուն մէջէն կը պակսէին Վոլոտիէսքոյ և Լոնկինոս: Անշուշտ հրդեհին յաջողութեամբ խանդավառ, չէին անդրադարձեր իրենց ընկերներուն մեկնիլը և դեռ հոն կեցեր էին:

— Ճակատ դէպ ի ետ, — հրամայեց Սքշեղուցքի:

Սոպիէսքի՝ որ գծին միւս կողմն էր և չկարենալով գուշակել թէ ինչ պատահեր է, առաջ վազեց տեղեկանալու համար. նոյն ատեն երկու կորսուած ասպետները յանկարծ երեցան, կարծես գետնի տակէն ելան: Լոնկինոս հսկայ քայլերով առաջ կու գար ահագին սուրը շողացնելով, Վոլոտիէսքոյ անոր ետեւէն կը վազէր. երկուքն ալ՝ նահանջելով հանդերձ, կը դառնային մերթ ընդ մերթ զիրենք հալածող Ղազախներուն դէմ:

Աշտարակներուն բոցերուն լուսով կը տեսնուէր երկու կտրիճները հալածող թըշնամեաց խիտ բազմութիւնը:

— Աստուած իմ, Աստուած իմ, — պոռաց Զակլոպա ահաբեկեալ, — կորսուած են: Օգնութեան վազենք:

Եւ փոյթ չընելով թէ նոր կռիւ մը պիտի սկսէր, սուրը բարձրացուցած խոյացաւ Սքշեղուցքի ետեւէն: Ղազախները հրացան չէին պարպեր, վասն զի խանձակալը խոնաւութիւն առեր էր: Ոմանք, աւելի արագընթացք, հասնելու վրայ էին երկու ասպետներուն, երբ ասոնք դարձան յանկարծ և սուրբերնին բարձրացոյցին սուր ճիչ մը արձակելով: Ղազախները կանգ

առին: Լոնկինոս իրենց գերբնական էակ մը կը թուէր: Դման երկու գայլերու՝ զորոնք կը հալածէ բարակներու խումբ մը, Լոնկինոս և Վոլոտիէսըոյ մերթ քնդ մերթ կը դառնային, ակռանին կը կրճտէին ու նորէն կը սկսէին փախչիլ: Գերանդագէն Ղազախներէն մին յաջողեցաւ Վոլոտիէսըոյ վրան խոյանալ, բայց պզտի ասպետը հարուածէն խոյս տուաւ, վայրենի կատուի պէս թշնամոյն վրան ցատքեց և մեռած գետինը փռեց գայն: Սքշեղուցքի՛ հռապները վազելով կու գային, իսկ ամենէն առաջ կը վազէր Զակլոպա:

— Զարկ, ջախջախէ՛, սպաննէ՛, — կը պոռար:

Եոյն միջոցին մարտկոցներէն թնդանօթները որոտացին, և քանի մը ումբակ, աղեղ ձեացնելով երկնից կամարին տակ, ինկան Ղազախներու խումբին մէջ:

— Փախէ՛ք, փախէ՛ք, — պոռացին Ղազախները, երբ լսեցին մահացու գնդակներու շառաչը, ու ամէն կողմ ցրուեցան:

Եոյն միջոցին Վոլոտիէսըոյ և Լոնկինոս իրենց օգնութեան հասնող ջոկատին կը հասնէին: Զակլոպա մէյ մը մէկուն, մէյ մը միւսին վիզը կը պլլուէր, ինքիւ-

մէ դուրս ելեր էր իրեն երկու բարեկամները ազատուած տեսնելով:

— Ո՛հ, իմ Հերակլէսներս, — կը պոռար: — Ես չեմ ուզեր ըսել թէ ի՞նչ անձկութեան մէջ էի ձեզի համար, բայց կը վախնայի որ այն շուներուն ճանկերուն մէջ չ'իյնայիք...: Այսպէս ուրեմն է որ կը հասկնաք ծառայութիւնը. ետեւ մնալ: Ես պիտի ըսեմ իշխանին որ լաւ մը լուայ գծեզ: Սակայն, փառք Աստուծոյ, ողջ էք: Հիմա երթանք քնանանք: Անոնք ալ բաղդունեցան որ ումբակներու դիմացէն փախան, ապա թէ ոչ կարսոնի պէս կը ջարդէի զիրենք...: Ես աւելի կ'ընտրեմ կռուիլ քան թէ բարեկամներու մահը տեսնել...: Չեզի համար ի խորոց ըսելու պատրաստուեր էի...: Երթանք խմենք: Ափսոս որ նորէն չյարձրկեցան վրանիս. գիտնաք թէ ի՞նչպէս կը քերուէին ձեռքերս...: Ստոյգ է անոնց անիծեալ աշտարակները փճացուցի, ո՛հ, լաւ փճացուցի:

Ե.

Լեհերու թնդանութներու հարուածներէն պաշտպանուելու համար թշնամիները մեծ աշխոյժով անձրեւէն աւրուած պատնէշները նորոգելու սկսան: Երեքշաբթիէն Չորեքշաբթի օրը դազախ բանակին չորս կողմը երկրորդ և աւելի բարձր պատնէշ մը բարձրացաւ: Չորեքշաբթի առաւօտ կանուխ բերդին դէմ ումբակածութիւնը սկսաւ և չորս օր շարունակ տեւեց: Սակայն դազախ վաշտերն ալ կ'անօսրանային, վասն զի թշնամի բանակն ալ պարապ չէր կենար: Երբեմն Չաբորոժիներու սև ամբոխներ յարձակում կ'ընէին, բայց մարտկոցներու տակ չէին հասնիր: միայն հրետանիներու կրակն աւելի բուռն կ'ըլլար: Ղազախները անթիւ բազմութիւն ըլլալով, կրնային յոգնած զօրագունդերը փոխել թարմ զօրքերով. ոմանք կը կրուէին, ոմանք հանգիստ կ'առնէին: Ընդհակառակն Լեհերը՝ թէպէտ յոգնած, ստիպեալ էին գիշեր ցորեկ աշխատելու: Չորս

օր ոչ ոք կրցաւ զգեստները հանելու ժամանակ ունենալ. Թրջած զգեստները մարմիններուն վրայ կը չորնային, արեւու դէմ կ'այրէին և գիշերը ջերմի սարսուռ կը զգային: Եփած կերակուր չէին կրնար ուտել. օդի կը խմէին և որպէս զի աւելի զօրաւոր ըլլայ, վառօդ կը խառնէին մէջը, պաքսիմատ էր կերածնին, և ծուխէ անցուած միս կը կրծէին. և այս՝ անդադար գնդակներու, կրակի և աղմուկի տակ: Աւելով կարելի էր աւելի պարիսպներու վրայ ինկած գնդակները, այնչափ առատ կը տեղային: Թեթեւ վէրքերու ուշ չէր դրուեր, լաթով մը ուժով կը կապէին և աւելի կատաղութեամբ կը կռուէին: Հիանալի դիմադրութիւն, վսեմ չարքաշութիւն: Դիւցազնական խանդ մը կ'ոգևորէր զինուորները: Յոգնութիւն չէին խանար, վտանգով կը սնանէին, զայն կը փնտռէին: Այն կէտին հասան որ կարելի չէր այլ ևս զիրենք պարիսպներու վրայ բռնել: Շարունակ կռուէն զայրացած՝ Թրջանամոյն վրայ կը նետուէին, ինչպէս գայլեր գառներու վրայ: Ամէն զօրագունդ տենդոտ արիութեամբ ոգևորուած էր, որ րախուժիւն մը կը զգային որ խենթու-

թիւն կը թուէր. ով որ յանդըգնէր անձնատուր ըլլալու խօսքը ընել, կտոր կտոր կ'ըլլար: Զօրագլխին որ և իցէ հրամանը կայծակի արագութեամբ կը կատարուէր: Իրիկուն մը, երբ իշխանը քննութեան ելեր էր մարտկոցներու՝ զինուորներու հրացանածգութեան մէջ յոգնածութիւն մը նշմարեց:

— Ինչո՞ւ չէք նպարտեր, — հարցուց զինուորներուն:

— Վառօդ չունինք. բերդը ղրկեցինք բերելու:

— Ձեր ձեռքին տակն է վառօդը, — բսաւ իշխանը մատով ցոյց տալով թշնամի պատնէշը:

Դեռ չէր լնացուցած խօսքը ամբողջ զօրագունդը սրարշաւ վազեց: Ղազախները հրացանի կոթերու և նիզակներու տակ ջախջախուեցան, երեք թնդանօթ գամուեցան, և կէս ժամ վերջ զինուորները կը դառնային, պակաս այո՛, բայց վառօդի լաւ պաշարով:

Օրերը կ'անցնէին. պաշարումը երթալով կը սեղմուէր: Այլ ևս մօտէն կը կատարուէին հրացանածգութիւնները, և թո՛ղ ընդհանուր յարձակումները, ամէն օր շատ մարդ կ'իյ-

նար իւրաքանչիւր զօրագունդէն: Քահանայները չէին հասնիր խորհուրդները մատակարարելու: Պաշարեալները սայլերու, մորթերու, վրաններու ետեւ կ'ապաստանէին: Թշնամի գիծերն ալ կ'անօսրանային և խմիելնիցքի Լեհերուն դիմադրութեան վրայ կը զարմանար: Յոյսը պաշարման երկարութեան և յարատեւութեան վրայ դրեր էր, սակայն Լեհերը միշտ աւելի կ'արհամարհէին մահը: Զօրագլուխները օրինակ էին զինուորներուն: Երեմիա իշխանը պարիսպներուն վրայ գետնի վրայ կը քնանար, օդի կը խմէր և ծխոտեալ միա կ'ուտէր: Գոնիեցբուքի և Սոպիէսքի երբեմն դուրս կը յարձրկէին: Յարձակմանց ժամանակ կրակին դիմաց նախ իրենք կը կենային: Մինչև անգամ անփորձները, ինչպէս էր Օսդրորոկ, մեծ զօրավարին հրամանին տակ դիւցազնաբար կը կոուէին: Ֆիրլէյ և Լանցբորոնսքի՝ թէպէտ ծեր, մարտկոցներու վրայ կը քնանային. Բրիէմսքի ցորեկը թնդանօթները կ'ուղղէր դէպ ի նպատակը, գիշերը խլուրդի նման գետնի տակ կը փորէր ընդբերդեայ ականներ պատրաստելու համար: Վերջապէս խմիելնիցքի բանակցութեանց

Սրով ու շրով Գ.

սկսաւ. դիտաւորութիւնն էր յարմար ժամանակը գտնել և հնարքով մը յաղթել : Յուլիս քսանըջորսին Ղազարները պատանէշներէն սկսան պոռալ որ դադրեցնեն կրակը : Պատգամաւորութիւն մը առաջ եկաւ և իմացուց որ Աթամանը կը փափաքէր խօսիլ ձեր Սասվիլիքովսքիի հետ : Հակիրճ խորհուրդ մ'ընելէն վերջ զօրագլուխները իրենց հաւանութիւնը տուին : Պարիսպներէն տեսան թէ ինչ ընդունելութիւն ըրին Ղազարները ձերոյն : Սասվիլիքովսքի այնպիսի արուեստով խօսեցաւ որ գրաւեց վայրենի Զաքորոժներու սիրտը և նոյն իսկ Խմբէնիցքի պատկառեցաւ անկէց : Կրակը դադրեցաւ : Ղազարները խմբովին թշնամի մարտկոցներուն կը մօտենային . Լեհերը վար կ'իջնէին և անոնց կը մօտենային : Երկու կողմէ ալ արթուն և զգոյշ էին , բայց ձախ բան մը չհանդիպեցաւ : Ղազարները կը գանգատէին Լեհերու դէմ որ ոչինչ բաներու պատճառաւ այսչափ քրիստոնեայ արիւն թափուելու պատճառ կ'ըլլային : Կամաց կամաց բարեկամաբար մէկմէկու օղի և ծուխ սկսան հրամցնել :

— Էհ, պարոններ , — կ'ըսէին ձեր

Զաքորոժները , — եթէ միշտ այսպիսի դիմադրութիւն մ'ըրած ըլլայիք , պիտի չտեսնէիք Դեղին Զուրերը , Քորսուն , և ո՛չ Բիւլավցէ : Հիմա մարմնացեալ դեւերու կը նմանիք , անդիի աշխարհի մարդիկ էք :

— Եկէք վաղը , միւս օր , միշտ այսպէս պիտի գտնէք զմեզ :

— Յայտնի է թէ պիտի գանք : Հիմակու հիմա , փա՛ռք Անտուծոյ , քիչ մը հանգիստ կ'առնենք... :

— Ի՛նչ արեան հեղեղներ... : Սակայն ուշ թէ կանուխ սովէն անձնատուր պիտի ըլլաք :

— Անկէց առաջ թագաւորը կը հասնի : Հիմա դեռ նախընթեաց մէջն ենք :

— Եթէ մեր կերակուրը պակսի ձեզմէ կու գանք կ'առնենք — ըսաւ Զակլոպա ձեռքերը կողերուն զրած :

— Աստուած տա՛ր որ պապա Սասվիլիքովսքի համաձայնէր Աթամանին հետ . ապա թէ ոչ այս իրիկուն նորէն յարձակում :

— Այլրի՛ք , մենք հոս անգործ մնալով կը ձանձրանանք :

— Խանը երզում ըրեր է զձեզ ամենշնիդ խորովել :

— Իսկ մեր իշխանը ըսե՛ր թէ՛ Խանը մօրուքէն պիտի կապէ իրեն ձիուն պո-
չին:

— Կախարդ է, բայց այդ բանը պիտի
չկարենայ ընել:

— Լաւ կ'ընէիք դուք եթէ մեր իշխա-
նին հետ միանայիք ու անհաւատներուն
վրայ յարձըկէիք քան թէ կառավարու-
թեան դէմ ապստամբէիք:

— Ձեր իշխանին հետ: Իրաւցնէ
գեղեցիկ առաջարկ:

— Ինչո՞ւ կ'ապստամբիք: Թագաւորը
կու գայ ձեր պարտքը ձեզի կը սորվեցը-
նէ: Երեմիա իշխանը որդւոյ պէս կը խը-
նամէր զձեզ....:

— Նա մեզի հայր է, ինչպէս մահը՝
մայր: Ժանտախտը այնչափ չսպաննեց
որչափ անոր սուրը:

— Ո՛հ, աւելի չարագոյնը պիտի ընէ:
Դուք դեռ զինքը չէք ճանչցեր:

— Եւ ճանչնալու ալ փափաք չունինք:
Մեր ծերերը կ'ըսեն թէ, եթէ զազախ
մը անոր աչքերուն մէջ նայի, մահուընէ
չազատիր:

— Այդ բանը պիտի հանդիպի խմիել-
նիցքի:

— Աստուած միայն գիտէ թէ ինչ պի-
տի հանդիպի: Այս յայտնի է որ աշխար-
հիս վրայ երկուքին համար տեղ չկայ:
Պապա խմիելնիցքի ալ կ'ըսէ որ եթէ Ե-
րեմիան ողջ իրեն ձեռքը յանձնէք զձեզ
հանգիստ կը թողու և մեզի հետ կը հալա-
տակի թագաւորին:

Ձինուորները յօնքերը պոստեցին և
ակոսները կըճտեցին:

— Լռեցէ՛ք, կամ սուրերնիդ մերկա-
ցէք:

— Ինչ կատաղի են այս Լեհերը, -
կը մրմոյային Ղազախները: - Անոնց կա-
տաղութիւնը մենք կ'անցնենք:

Այսպէս կը խօսէին թշնամիները, մերթ
սիրով մերթ սպառնալով: Կէս օրէն վերջ
Սասվիլիքովսքի զազախ բանակէն դար-
ձաւ: Բանակցութիւնք ի դերև ելեր էին:
Խմիելնիցքի կը պահանջէր որ իրեն ձեռ-
քը յանձնուին Վիսնիովիցքի և Գոնից-
քովսքի...: Իրիկունը յարձակումը սկսաւ
որ երկու ժամ տևեց: Ղազախները ետ
մղուեցան, լեհ հետևակազօրը անոնց ա-
ռաջին պատնէշին տիրեց, աւրեց թնդա-
նօթներու տեղերը, տասնըչորս շարժա-
կան աշտարակներու կրակ տուաւ: Խմիել-

նիցքի երգուընցաւ խանին որ պաշարումը պիտի չվերցնէ մինչև վերջին զինուորը: Երկրորդ օրը՝ արշալուսին, որմբակոծութիւնը սկսաւ և մինչև իրիկուն կռուեցան: Առաւօտունէ սկսեալ կ'անձրեւէր: Զինուորները կէս օրուտեստ միայն ընդունեցան, և այս բանիս ամենէն աւելի Զակլոպա ցաւեցաւ, սակայն պարապ ստամոքսը աւելի զրգռեց կատաղութիւնը: Իրիկունը՝ Ղազախները տաճիկ ծպտեալ, նորէն յարձըկեցան, սակայն այս անգամ երկար չտևեց կռիւը: Արիւնահեղ գիշեր մը յաջորդեց, շառաչ և աղաղակ: Նոյն գիշերը նշանաւոր գործեր տեսան Սդէմբովսքի և Վոլոտիէսքոյ, վերջինս սպաննեց հռչակաւոր մինդաւորն Տուտար: Զակլոպա ալ կռուեցաւ, բայց աւելի լեզուով. «Պուրլային սպաննելէս վերջ, — կ'ըսէր, այս խառնիճաղանձին հետ կռուիլ պատիւ չեմ սեպեր ինձի»: Իսկ երբ ապահով յարկի մը տակ գտնուէր, կը պոռար կարծես գետնի տակէն.

— Հոս՝ Սպարայիի պարիսպներուն տակը կեցէք դուք, գեղջուկներ, Լիթուանիացիք Տնիբերէն վար կ'իջնեն: Ձեր բարենները կը տանին ձեր որդւոց և կիներ.

րուն: Առաջիկայ գարնան, ձեր տուներուն մէջ, եթէ տուն կը ֆնայ, պիտի գտնէք նորածիններու բանակ մը:

Ստոյգ էր Զակլոպայի ըսածը: Լիթուանիացիք իրաւցնէ, Ռատցիվիլի հրամանատարութեան տակ, Տնիբերէին երկայնութեամբ վար կ'իջնէին այրելով ու քանդելով: Այդ լաւ գիտէին Ղազախները անոր համար զայրացած գնդակներու կարկուտով մը պատասխանեցին Զակլոպայի: Սակայն Զակլոպա ապաստանած պատնէշի մը ետև կը ծիծաղէր վրանին:

— Հրացան պարպել սորվեցէք, անասուններ, ես չսխալեցայ ձեր Պուրլային հարուածելու ժամանակ, հարուածս պարապի չգնաց.... Ո՛հ, ո՛հ, յառաջ. հոս մինակ եմ ես.... Առիթը յարմար է, օգտուեցէք, վասն զի առաջիկայ ձմեռը խրիմ պզտիկ թաթարներուն դայեակութիւն պիտի ընէք և կամ Տնիբերէի թումբերուն վրայ պիտի աշխատիք.... Զարկէք: Ձեր խմիչիցքիի դդումին համար պզտիկ դրամ մը կու տամ ձեզի: Իմ կողմանէս անոր քիթումուտին լաւ ապտակ մը իջուցէք, Զակլոպայի կողմանէ, կը հասկնա՞ք: Ձեր քանի՜ քանի՜ զիակները օդը կ'ապականեն.

համբեցէ՛ք, համբեցէ՛ք: Ձեզի բա՛հ՝ գեղ-
ջուկներ, արօր՝ անասուններ, աղբ՝ խո-
զեր, ասոնք կը վայելեն ձեզի. ես ձեզի
հետ չեմ կուրիր:

Ենթիւքին ալ գնաց բանակցելու խա-
նին հետ, սակայն սա շատ անգամ կրկնեց
թէ Լեհերուն սուղի պիտի նստի այս պա-
տերազմը. որուն պատասխանեց զեսպա-
նը, համբերութիւնը կորսնցելով և ըսաւ.
«այդ խօսքը շատ անգամ կրկնուեցաւ, և
եթէ պարտապահանջը պիտի գայ մեր գը-
լուխները առնելու, գիտնայ որ իրենը պի-
տի կորսընցնէ»: Խանը պահանջեց որ Վիս-
նիովիեցքի անձամբ գայ և բանակցի իրեն
Վեզիրին հետ. սակայն դաւը, վասն գի-
դաւ մըն էր, ժամանակին յայտներ էին
նոյն իսկ Ղազախները: Բանակցութիւն-
ները ի դերե ելան. յարձակում, դուրս
յարձակում, որմակոծութիւն, թեթև կռիւ-
ներ, արիւնհեղութիւն նորէն սկսան:

Ձինուորները պատերազմելու խանդով
վառուած էին: Երգելով մահուան կը դի-
մագրաւէին: Կռուելու այնպիսի եռանդ մը
կը ցուցնէին որ նոյն իսկ հանգիստ առ-
նելու համար որոշուած զօրագունդերը
կրակի մէջ և ումըներու տարափի տակ

կը քնանային: Օրէ օր օրուտեստի չափը
կը նուազէր: Ամէն բան սղեց, բայց դրամ
ունեցողները օղի և կերակուր կը գնէին
և չունեցողներուն կը բաժնէին: Ոչ ոք
երկրորդ օրուան վրայ կը մտածէր:

Ամենքը կը մտածէին թէ մարդ մը տա-
սը անգամ չէ որ կը մեռնի, և թէ մա-
հուանէ խոյս տալ չըլլար: Ամէն իրիկուն՝
դուրս յարձակում. ամէն իրիկուն՝ յար-
ձակում: Խմիչէնիցքի պաշարելոց անփոյթ
կերպով երգելու ձայները կը լսէր ու կա-
տաղութենէն ինքզինքը կ'ուտէր: Ամենքը
կը կարծէին որ Վիսնիովիեցքի զօրաւոր
կախարդ մըն է: Նոյն իսկ զազախ բա-
նակին մէջ անոր վրայօք շինուած երգեր
կ'երգէին և այնպիսի քաջագործութիւններ
կը պատմէին որ մարդու մագերը կը տըն-
կուէին: Կ'ըսուէր թէ գիշերները մարտ-
կոցներու վրայ կ'երևնար ու կը մեծնար,
կը մեծնար, ամենէն բարձր աշտարակնե-
րը կ'անցնէր. աչքերը կրկին լուսիններու
կը նմանէին, ասորը ձեռքին մէջ աւերիչ
գիսաւորի մը պէս բոցավառ կը փայլէր,
թէ անոր որոտացող ձայնէն մեռած Լեհերը
յարուրթիւն կ'առնէին և իրենց պատերազ-
մի դիրքը կը բռնէին: Երեմիա անունը ա-

մենուն բերանն էր, ժողովրդական երգերու մէջ, զարմանալի պատմութիւններու մէջ անոր անունը կը հնչէր: Ծերեր, երիտասարդներ, զինուորներ, գիւղացիներ, թաթարներ զանիկա գերբնական էակ մը կը համարէին: Նախապաշարեալ պատմութիւններու մէջ, երգերու մէջ միշտ համակրանք մը կը սողոսկէր այն դիւթեալ իշխանին համար, անողորբելի ջնջող դաշտի բնակիչներուն: Ոչ միայն խանը և թաթարները խմբելնիցքիի գունաթափիլը կը տեսնէին, այլ նաև նոյն իսկ իրեն Ղազախները: Եթէ չէր ուզեր որ իրեն փառքը կորսուի, ինչպէս մշուշը արևուն ճառագայթներէն, անհրաժեշտ էր Սպարաշի գրաւելը և այն առիւծը կործանելը: Իսկ այն առիւծը ոչ միայն ինքզինքը կը պաշտպանէր, այլ նաև յարձակում ալ կ'ընէր, ոչ միայն չէր տկարանար, այլ օրէ օր աւելի սարսափելի կը դառնար: Ոչ դաւ, ոչ յարձակում, ոչ բանակցութիւն օգուտ չունէին:

Խառնիճաղանճը և Ղազախները սկսեր էին շէնչել ընդդէմ խմբելնիցքիի: Վառօղի ծուխը, դիակներու զարշահոտութիւնը, շարունակ անձրեւը, մահը՝ որ միշտ կը

սպառնար, կը վհատեցնէին ամենէն աւելի արեւսիքաւ մարդիկը: Եւ խիզախ Ղազախները այնչափ չէին վախեր մահէն որչափ Երեմիա իշխանէն, զոր ահաւոր և անպարտելի հսկայ մը կը համարէին:

Զ.

Սպարաշի մարտկոցներու վրայ շատ ասպետներ անմահ փառք վաստկեցան, սակայն քնարը պիտի երգէ Լոնկինոս Բոտպիրիէնդա՝ որ իրեն մեծամեծ գործերովը և համեստութեամբը, առաջինն եղաւ յառաջինս: Գիշերը խոնաւ և մթին էր. զինուորները անքուն մնալէն յոգնած՝ զէնքերուն վրայ կռթնած կը նիրհէին: Տասը օր շարունակ կրակէ և կռուէ վերջը՝ հանգստեան վայրկեան մ'ունեցեր էին: Ղազախ մերձաւոր պատնէշներէն չէր լսուեր ոչ աղաղակ, ոչ յիշոց, ոչ սովորական աղմուկ: Կարծես թշնամին Լեհերը յոգնեցնել ուզելով ինքն ալ յոգներ էր: Հոս հոն կը տեսնուէր պզտի կրակ մը. կը լըսուէր սրնգի ձայնը որ երգի մը կ'ընկե-

րէր. Թաթար հեռաւոր բանակէն կը հասնէր ձիերու խրխինջը, մերթ ընդ մերթ կը լսուէր գիշերապահներու աղաղակը:

Նոյն գիշերը հետեակ զօրքին ծառայութիւնը իշխանին հեծելագունդը կ'ընէր: Սըշեղուցքի, Լոնկինոս, Վոլոտիէսքոյ և Զակլոպա պարիսպներու վրայ հանգիստ կը խօսակցէին, երբեմն՝ լուռ, մտիկ կ'ընէին անձրեւին ձայնին՝ որ կ'իյնար խրամատին մէջ:

— Տարօրինակ անդորրութիւն, — բացազանչեց Սըշեղուցքի: — Այնչափ վարժեցայ աղմուկի որ լռութիւնը գէշ կու գայ ինծի: Վախեմ թէ այս լռութիւնը մատնութիւն մը կը ծածկէ:

— Քանի որ օրուտեստնիս կէս բաժինի ինջաւ, ուրիշ բան փոյթա չէ, — մըմռաց Զակլոպա, — իմ արիութիւնս երեք բան կը պահանջէ. լաւ ուտել, լաւ խըմել, լաւ քնանալ: Լաւագոյն լարն ալ՝ եթէ իւզով աղէկ չօծուի, կը փրթի, ուր մնաց որ եթէ զայն ջուրին մէջ թողուն: Անձրեւը կը թրջէ զմեզ, Ղազախները կը ծակծկեն զմեզ, մարմինը կը թուլնայ: Նախանձելի՝ վիճակ. մէկ ֆիօրիս մէկ պաքսիմատ, հինգ՝ մէկ գաւաթ օղի: Զուրը ապակա-

նած է և ես աւելի ծարաւի եմ քան իմ կօշիկներս որոնք բերանին ձուկի պէս կը բանան:

— Բայց կօշիկներդ կը խմեն ու կը լռեն:

— Այո՛, ինչպէս դուն, բարեկամ Վոլոտիէսքոյ...: Բայց դուն ճնճղուկի մը չափ ես և մատնոցով մ'ալ ծարաւդ կ'անցնես: Իսկ ես, փա՛ռք Աստուծոյ, այնչափ փափկասուն չեմ. կնկան մը ծնունդ եմ, և ոչ հաւի մը ածած, անոր համար մարդու պէս կ'ապրիմ հաստատուն կերակուրով և հեղուկով: Երէկ կէս օրէն ի վեր բերանս միայն լորցունք մտեր է, ուստի կատակդ ինծի շատ համով չի գար:

Զակլոպա սրտնեղութենէն հառաչեց, իսկ Վոլոտիէսքոյ ձեռքերը կողերուն վրայ դնելով ըսաւ.

— Գրպանս պզտիկ շիշ մ'ունիմ զոր Ղազախի մը ձեռքէն յափշտակեցի այսօր...: Սակայն եթէ ես հաւի մը ածածն եմ ըսել է թէ ինծի պէս ոչինչ մարդու մը օղին ճաշակիդ յարմար չէ...: Ա՛ռ քեզի, Սըշեղուցքի:

— Իրեն ալ տուր, — ըսաւ Սըշեղուցքի: — Սաստիկ ցուրտ է:

— Լոնկինոսի կենացը կը խմեմ :

— Զքեզ կծեցի, — ըսաւ Զակլոպա, — բայց գիտեմ թէ սովորական մարդ չես : Գիտեմ թէ ինքզինքդ կը զրկես ուրիշները գոհացնելու համար : Ո՛հ, Աստուած տար որ հաւերը քեզի պէս ասպետներ ածէին :

— Ապրի՛ս, իմ միտքս զքեզ մահացնել չէր : Խմէ դուն ալ :

— Իսկ դուն ի՞նչ կ'ընես, — բացազանչեց Զակլոպա տեսնելով որ Լոնկինոսն ալ կը խմէ : — Ինչո՞ւ գլուխդ այդպէս դէպ ի ետե կը շրջես... շատ երկայն ես, և այդ խողովակը լեցնելու համար շատ բան պէտք է... Զո՞ւ խմես :

— Հազիւ համը առի, — ըսաւ Լոնկինոս ներումն խնդրելով ու շիշը անոր երկընցնելով :

Զակլոպա ամբողջ քամեց ու հազացքիչ մը :

— Միակ միսիթարութիւնս այս է որ, — ըսաւ, — մեր վայերը լմնալու վրայ են : Բաղդաւոր ենք եթէ այս տազնապէն գլուխնիս ուսերնուս վրայ ազատինք... Այնուհետե կը մտածենք թէ ինչպէս պէտք է կորսնցուցած ժամանակնիս վաստը :

կիւ նորէն : Ժապըովսքի քահանայն լաւ կերող է, բայց ես իրեն պիտի ցուցնեմ թէ ուտելը ինչպէս կ'ըլլայ :

— Աղէկ ըսիր, ի՞նչ բանի վրայ կը վիճէիր այսօր ժապըովսքիի և Մուքովեդցիի հետ :

— Լոութիւն, — ըսաւ Սքշեդուցքի, — մէկը կու գայ :

Ամենքը լռեցին : Սե ստուեր մը դիմացնին ելաւ ու ցած ձայնով հարցուց.

— Արթո՞ւն էք :

— Այո՛, իշխան, — պատասխանեց Սքշեդուցքի ոտքի ելլելով :

— Արթուն կեցէք : Այս անգորրութիւնը աղէկ նշան չէ :

Իշխանը անցաւ գնաց. անձամբ գիշերային հսկողութիւնը կ'ընէր :

— Ա՛հ, ի՞նչ զօրագլուխ, — բացազանչեց Լոնկինոս երբ հեռացաւ նա :

— Մեզմէ աւելի քիչ հանգիստ կ'առնէ, — ըսաւ Սքշեդուցքի : — Ամէն գիշեր կը շրջի պարթսպներուն վրայ մինչև միւս ձախճախուտը :

— Աստուած կեանք տայ անոր :

— Ամէն :

Նորէն լոութիւն : Ամէնքը ուշադրու-

Թեամբ աչքերնին սևեռեցին մթութեան մէջ, սակայն անդորրութիւնը վրդովող բան մը չտեսան: Թշնամի բանակին մէջ կրակները բոլորովին մարեր էին:

— Կարելի է անոնց վրայ յարձըկիլ տղու պէս, — ըսաւ Վոլոտիէսըոյ:

— Ո՞վ գիտէ, — պատասխանեց Սըշե-
դուցը:

— Ես այնպիսի քուն մ'ունիմ, — ըսաւ Զակոպա, — որ ոտքի վրայ չեմ կրնար կենալ, իսկ հոս դիտմամբ չեն թողուր աչք գոցես: Կ'ուզէի գիտնալ թէ երբ պիտի քնանանք...: Ումբակոծեն կամ ոչ, ոտքի վրայ պիտի երերաս, ինչպէս Հրեայները շաբաթ օրերը: Իրաւցնէ լաւ ծառայութիւն: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ այսչափ ջղային եղեր եմ, կամ օդին է պատճառ կամ յանդիմանութիւնը՝ զոր լսեցինք այսօր ես ու Ժապրովսքի քահանայն:

— Ի՞նչ հանդիպեցաւ, — հարցուց Լոն-
կինոս:

— Պատմեմ, Թերեա այսու քունս փա-
խըցնեմ: Այս առաւօտ, ես և Ժապրովս-
քի բերդը կ'երթայինք ակոսներնուս տակ
դնելու բան մը գտնելու համար: Գաւի-
թին մէջ հանդիպեցանք բողոքական քա-

հանային, նա՛ որ Շէնպէք հարիւրապե-
տին վերջին օծման խորհուրդը մատակա-
րարեց: «Ի՞նչ կ'ընես հոս», — հարցուցի:
— «Քեզի պէս հեթանոս մը Աստուծոյ
բարկութիւնը մեր վրայ կը թափէ». իսկ
նա՛ վստահ ինքիւրեն և Բերդակալին
պաշտպանութեան վրայ, յանդուգն պա-
տասխանեց. «Իմ հաւատքս ձերինին հա-
ւասար է, եթէ ոչ լաւագոյն»: Ես լռեցի՝
թէպէտ զայրացած այն խօսքերէն: Թող
անոր հետ Ժապրովսքի գլուխ ելլէ, մտա-
ծեցի: Իրաւցնէ սկսան, և ամէն տեսակ
բան ըսին մէկմէկու: Եւ ահա, իշխանը և
Մուքովեզցի. «Այս ի՞նչ աղմուկ է. ժա-
մանակն ու տե՞ղն է այս...» ըսելով յան-
դիմանեցին զմեզ: Վերջապէս, լաւ յան-
դիմանութիւն մը, կ'ըսեմ ձեզի...: Եւ
սակայն, ես կը կրկնեմ, Ֆիրլէյի այս օրհ-
նեալ քարոզիչները դժբաղդութիւն մը պի-
տի բերեն մեր վրայ:

— Շէնպէք հարիւրապետը մահուան
կէտին դարձի չեկա՞ւ, — հարցուց Վոլո-
տիէսըոյ:

— Դարձի՛ գալ: Մեռաւ՝ ինչպէս ապ-
րեր էր, մեղքի մէջ:

— Ոմանք, — ըսաւ Լոնկինոս, յամառութեամբ կը դատապարտուին:

— Այսուհանդերձ Աստուած զմեզ կը պաշտպանէ Ղազարիներէն և անոնց կախարդութենէն, — ըսաւ Զակլոպա: — Գիտէ՞ք դուք որ երէկ իրիկուն ճիշտ այն պատնէշէն մեր վրայ նետեցին բամպակէ գնդակներ ...: Իսկ զինուորները կ'ըսեն թէ ուր որ գնդակները կ'իյնային գետինը կ'եռար...:

— Յայտնի բան մըն է որ խմիելինցքի սատանային հետյարաբերութեան մէջ է, — ըսաւ Լոնկինոս երեսը խաչակնքելով:

— Ես իմ աչքովս տեսայ վհուկները, — ըսաւ Սքշեդուցքի, — և պիտի ըսեմ քեզի...:

— Լոռութիւն, — ընդմիջեց Վոլոտիէսքոյ ձեռքը անոր ուսին վրայ դնելով: Ապա մարտկոցին եզերքը գնաց ու սկսաւ մտիկ ընել:

— Ես բան մը չեմ լսեր, ըսաւ Զակլոպա:

— Սը... անձրեկին ձայնն է, — հաստատեց Սքշեդուցքի:

Վոլոտիէսքոյ ձեռքով նշան ըրաւ որ

լուռ կենան: Վերջը ընկերներուն մօտեցաւ:

— Կու գան, — ըսաւ ցած ձայնով:

— Իմացուր իշխանին, — պատասխանեց Սքշեդուցքի նոյնպէս ցած ձայնով: — Օսդրորոկի քովն է: Մենք միեւնոյն ժամանակ ձայն կու տանք ի զէն:

Մէկ մանրերկրորդի մէջ ամենքը պարիսպներու վրայ ցրուեցան, կանգ առնելով և պահապան զինուորներուն իմացնելով որ թշնամին կը մօտենայ:

Լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ: Քառորդ ժամէ մը վերջ իշխանը ձիու վրայ էր և սպայներուն հրամաններ կու տար:

Կը տեսնուի թէ թշնամին կ'ուզէր քնոյ մէջ յանկարծակիի բերել, անոր համար Վիսնիովիեցքի ուզեց որ իրեն սխալին մէջ մնայ նա: Զինուորներուն հրաման տրուեցաւ շունչերնին անգամ բռնել, տեղերնէն չշարժիլ և թողուլ որ յարձրկողները առաջ գան, մինչև որ թնդանօթի հարուած մը ընդդէմ յարձակման նշանը տայ: Սքշեդուցքի, Լոնկինոս, Վոլոտիէսքոյ և իրենց հետ Զակլոպա մարտկոցին եզերքը կեցեր էին, վասն զի Զակլոպա

ամենէն աւելի ապահով տեղը հոն կը գտնէր թէ քովի ընկերներուն պատճառաւ և թէ գիտէր որ ուսմանը մէջ տեղ կ'իյնային:

— Կու գան, — ըսաւ ցած ձայնով Վոլոտիէսքոյի:

— Այո՛, կամաց կամաց:

— Ոչ թաթար են և ոչ գիւղացիներ:

— Ոչ, Զաբորոժի հետեակագօրն է:

— Կամ ենիչէրիներ. հիանալի կերպով առաջ կու գան: Հեծեկագունդի յարձակում մը պէտք է:

— Շատ մուժ է:

— Կը լսե՞ս:

— Սըս, սըս....:

Կարծես թէ պաշարուածները խոր քնոյ մէջ ընկղմած էին. միայն թեթեւ անձրեւի ձայնը կը լսուէր: Սակայն ականջը աղէկ սրողն կրնար ուրիշ աւելի որոշ և միշտ մօտեցող ձայն մ'ալ լսել: Վերջապէս քանի մը քայլ հեռուն գիշերէ աւելի սև կոյտ մը սկսաւ տեսնուիլ, անշարժ էր, հողաբլուրի մը կը նմանէր:

Զինուորները՝ պատրաստ, աւելի հանդարտ կեցան: Պաշարողները մօտեցան խրամին, սանդուխները վար իջեցուցին,

իջան, դէպ ի պարիսպները սկսան յառաջ գալ. պարիսպներու վրայ գերեզմանական լուսթիւն մը կը տիրէր: Սակայն, որչափ որ զգուշութիւն կ'ընէին, հոս հոն մէկ երկու սանդուխք սահեցան և քանի մը քարեր վար գլորեցան:

— Ուշ զրէք, — ըսաւ Զակլուպա, — վասն զի հիմա ձիւնը կը բերենք գլուխնուդ:

Վոլոտիէսքոյ՝ որ Սքշեղուցքի կողմ կը զրդէր, վասն զի չէր կրնար խօսիլ, շիտկըւեցաւ: Լոնկինոս ուժով բռներ էր ահագին սուրին երախակալը, նախ ինքը կ'ուզէր թշնամոյն վրայ յարձեղիլ: Նոյն ատեն պարսպին եզերքին վրայ երեք զոյգ ձեռքեր երեցան, ապա երեք սրածայր սաղաւարտներ որոնք կամաց կամաց վեր կը բարձրանային:

— Տաճիկ են, — մտածեց Լոնկինոս:

Հազար հրացաններու շառաչ մը թրնդացուց օդը, և լուսաւորեց տեսարանը: Հրացաններու տարածած փայլը դեռ չէր մարած, երբ Լոնկինոս ահաւոր սուրը այնպէս մը փարտեց որ օդին մէջ սուլելու ձայն մը լսուեցաւ: Երեք մարմիններ գահավիժարար ինկան խրամին մէջ, երեք սաղա-

ւարտեալ գլուխներ ծունկ չոքած ասպետին ոտքերուն տակ գլորեցան : Երկրի վրայ՝ դժոխք կը մրկէր, բայց Լոնկինոս երկինքը բացուած տեսաւ և թեաւորուած կը զգար ինքզինքը : Հրեշտակները իրեն սրտին մէջ կ'երգէին, իսկ ինքը՝ կարծես յերազի, կը դարձնէր ահագին սուրբ. ամէն մէկ հարուածը շնորհակալութեան արտայայտութիւն մըն էր : Անշուշտ իրեն նախահարք կ'ուրախանային երկինքը որ իրենց վերջին շառաւիղը՝ Լոնկինոս Բոսպորիէնդա, այգպիսի մարդ մըն էր :

Այս յարձակումը՝ որուն մասնակցեր էին Ռումելիոյ և Միլեսդրիոյ տաճիկները խանին ենիչերիներուն հետ, ամենէն աւելի արիւնոտը եղաւ և խմբելիցքի գըլխուն ահաւոր փոթորիկ մը պայթեցուց, վասն զի սա ապահովցուցեր էր որ Լեհերը՝ երբ տեսնեն Տաճիկները, առանց զէնք գործածելու, անձնատուր պիտի ըլնան : Հարկ եղաւ նուէրներով ամոքել կատղած խանը և Մուրզաները : Խանին տուաւ տասը հազար թիպի, թուկայիպէյի, Կորգ-աղայի, Սուպահագիի, Նուրէտտինի, Կալկայի, իւրաքանչիւրին երկու հազար րաթի :

Սկսան դիակները խրամէն դուրս հանել : Իսկ զինուորները մինչև առաւօտ հանգիստ քնացան ապահով ըլլալով որ այն գիշերը այլ ևս չի կրկնուիր յարձակումը : Ամենքը խոր քնոյ մէջ էին բաց ի պահակներէն և Բոսպորիէնդայէ՝ որ բոլոր գիշերը բերինքսիվար ինկած, շնորհակալ կ'ըլլար Աստուծոյ որ շնորհեց իրեն ուխտը կատարելու և անմահ անուն մը վաստկելու առիթը :

Երկրորդ օրը իշխանին դիմաց կանչուեցաւ իշխանը գովեց զինքը և շնորհակալութիւն յայտնեց : Զինուորները խմբովին կը վազէին դիւցազնին յայտնելու իրենց ուրախակցութիւնը և դիտելու կտրուած երեք գլուխները : Ամենքը անոր արտաքոյ կարգի ուժին վրայ կը զարմանային :

— Շատ ուժով ես, — կ'ըսէին սպայները : — Գիտէինք արիասիրտ ըլլալդ, սակայն այսպիսի քաջագործութեան մը չէինք սպասեր : Հին ասպետներու արժանաւոր գործ մըն է :

— Հովը այնպէս չի կրնար վերցնել երեք գլխարկ, ինչպէս դուն կտրեցիր այն երեք գլուխները, — կ'ըսէին ուրիշները : Ու շարունակ դիւցազնին ձեռքը կը

սեղմէին. իսկ ինքը աչքերը խոնարհեցուցած, դէմքը բոցավառ, խորանին դիմաց գնացող աղջկան մը կը նմանէր:

— Դիրքն ալ նպաստաւոր էր, — կը պատասխանէր համեմտութեամբ:

Վրանին չորս կողմը երթալով աղմուկը կը շատնար: Զակլուպա, Սըշեղուցքի և Վոլոտիէսքոյ այցելուներուն պատմութիւններ կը պատմէին Բոտալիբիէնդայի ուժին վրայօք, ուրիշ պատիւ չէին կրնար ընել:

Երբ բոլոր սպայները լմացոյցին իրենց այցելութիւնը, եկաւ վերջապէս Մարքոյ Սոպիէսքի իրեն տեղակալին՝ Սդէմրովսքիի, հետ: Լոնկինոս առաջ գնաց զինքը դիմաւորելու, իսկ նա կ'ըսէր.

— Այսօր քեզի համար հանդիսի օր մըն է:

— Այո՛, — պատասխանեց Զակլուպա, — վասն զի մեր բարեկամը իրեն ուխտը կատարեց:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած, — ըսաւ Սոպիէսքի: — Ուրեմն շուտով ուրիշ հանդիսի մը համար ալ մեր ուրախակցութիւն պիտի յայտնենք... Մէկու մը սիրահարուե՞ր ես, հէ՛...:

Լոնկինոս մինչև ականջները կասկարմիր եղաւ:

— Քեզի համար նուիրական պարտք մը նշան է ըլլայ ցեղը շարունակելը...: Աստուած տայ որ այդ ամուսնութենէն ձեր չորսերուն նման շատ մը ասպետներ ծնանին:

Եւ Սոպիէսքի կարգաւ չորս բարեկամներուն ալ ձեռքերը թօթուեց, որոնց ախորժելի էր գովասանք լսել աշնպիսի մէկու մը շրթունքներէն որ օրինակ էր աւրիւթեան, աննենգութեան և բոլոր ասպետական առաքինութեանց: Ճշմարիտ և տիրապէս պատերազմի մարդ մըն էր, օժտեալ Աստուծմէ, ամէն բանի մէջ կը գերականցէր իրեն Յովհաննէս եղբայրը՝ որ ապա թագաւոր եղաւ: Երեմիա իսկ մեծ համարմունք ունէր վրան և կը յարգէր: Հասարակապետութեան հորիզոնին վրայ նախկին մեծութեան աստղ մըն էր, սակայն, ճակատագրին հրամանաւ, իրեն փայլը Յովհաննէս յափշտակեց, և մեծ դժբաղդութեան օրուան մը մէջ աստղը մարեցաւ:

— Իշխանը ձեր վրայօք շատ բան ըսաւ ինծի, — շարունակեց Սոպիէսքի, — նա զձեզ ամենէն աւելի կը սիրէ: Ես չեմ զարմանար որ դուք իրեն ծառայութեան

մէջ գտնուելով, բարձր անտիճաններու հասնիլ չէք փափաքիր, այդ բանը որչափ դիւրին է արքունի զինուորութեան մէջ, այնչափ դժուար է հոս:

— Ամենքնիս ալ արքունի հռչակներու խումբին կը պատկանինք, — ըսաւ Սքշեդուցքի, — բաց ի Զակլոպայէ որ իբրեւ կամաւոր մեր մէջ կը գտնուի: Իշխանին կը ծառայենք նախ՝ որովհետեւ կը սիրենք զինքը, երկրորդ՝ պատերազմի մէջ՝ որ մեր արուեստն է, լաւ կըթուիլ կ'ուզենք:

— Եւ շատ լաւ կ'ընէք: Ստոյգ է որ, ուրիշ ու ե իցէ դրօշակի տակ Բոտպիրիէն դա այսպէս դիւրին պիտի չգտնէր իրեն երեք գլուխները: Իսկ գալով պատերազմին, ալ կշտացանք կարծեմ:

— Այո՛, աւելի պատերազմով կշտացանք քան ուրիշ բանով, — խորհրդածեց Զակլոպա: — Շատ գովասանքներ, շատ ուրախակցութիւններ, սակայն ոչ ոք հրաւիրեց զմեզ ումպ մը բան խմելու կամ պատառ մը բան ուտելու. և ով որ այս գաղափարը յղանայ անոր շատ երախտապարտ պիտի ըլլանք:

Այսպէս խօսելով Զակլոպա Սոպիէսքիի կը նայէր և աչքերը կը թարթէր:

— Երեկուրն է ի վեր իմ շրթունքներս ալ չոր են, — պատասխանեց Սոպիէսքի ժպտելով, — սակայն կարծեմ շիշի մը մէջ կաթիլ մը օղի պիտի գտնուի, և ես, պարոններ, զայն ձեզի հետ բաժնելու շատ ուրախ պիտի ըլլամ:

Վոլոտիէսքոյ, Սքշեդուցքի և Լոնկինոս շատ բաներ ըսին Զակլոպայի յանդուգն առաջարկին համար, և նա քանաց սխալը շիտեկ ըստ կարելոյն:

— Ես չեմ նուաստանար աղաչանք ընելու, — ըսաւ, — աւելի կու տամ քան կ'առնում, բայց երբ ձեզի նման մէկը զմեզ կը հրաւիրէ, հրաւերքը չընդունելը անբաղաքավարութիւն է:

— Ուրեմն երթանք, — ըսաւ Սոպիէսքի: — Ինծի մեծ հաճոյք կը պատճառէք, և Ղազախներու զմեզ հանգիստ թողուցած ժամանակէն ալ օգտուիլը աղէկ է: Մի՛ կարծէք թէ մեծ խնջոյք մը պիտի տամ, լաւ գիտէք որ իւրաքանչիւր սպանուած ձիուն վրայ հազար ձեռք կ'երկըն նայ: Գալով օղիին, պիտի ունենամ երկու շիշ՝ զորոնք բացարձակապէս մինակ չեմ ուզեր վայելել:

Տեղի տալով քաղաքավարական բռնա-

դատութեան, զնացին Սոպիէսքիի վրանը: Սդէմբովսքի առաջ վազեց և քանի մի պարսիմատ ու քիչ մը ձիու միս պատ-
րաստեց: Զակլոպա երբ այդ պատրաս-
տութիւնը տեսաւ, շատ զուարթացաւ:

— Երբ թագաւորը զմեզ այս պաշա-
րումէն ազատէ, անմիջապէս կ'երթանք
ազգային գինուորութեան պաշարներուն
համը նայելու: Անոնք միշտ աւելի իրենց
փորը կը հոգան քան Հասարակապետու-
թեան բարիքը կամ օգուտը: Ճշմարիտն
ըսելով, ես ալ զանոնք աւելի սեղանակից
կ'ուզեմ քան պատերազմի ընկեր. սակայն
յուսաւի է թէ թագաւորին ներկայութեան
քիչ մը աւելի քաջութեամբ պատերազ-
մին:

— Մենք երգուրնեցեր ենք մեռնիլ ա-
ւելի քան անձնատուր ըլլալ, — ըսաւ լը-
ջօրէն Սոպիէսքի, — և այսպէս ալ պիտի
ընենք: Աւելի գէշ օրեր տեսնելու պէտք
ենք պատրաստ ըլլալ: Պաշարն արդէն
լմնցեր է, իսկ վառօդ քիչ կայ: Ուրիշ-
ներու չէի յայտներ այդ բանը, բայց ձե-
զի կ'ըսեմ: Քիչ ատենէն միայն սուրը
պիտի մնայ ձեռքերնիս: Երանի՛ թէ շու-
տով հասնի թագաւորը, նա է մեր վեր-

ջին յոյսը: Շատոնց է օգնութեան պիտի
գար, բայց թուի թէ մեր տազնապալից
վիճակը չի գիտեր. չի գիտեր թէ ձիու
միսով սնանկելու վիճակին մէջ ինկեր ենք:

— Իրեն համար մեր կեանքը կը զո-
հենք, — ըսաւ Սըշեդուցքի:

— Կերպով մը իրեն լուր չէ՞ կարելի
տալ, — ըսաւ Զակլոպա:

— Ո՛հ, եթէ գտնուի մէկը որ կարե-
նայ այդ մարախներու ամբոխը կտրել
անցնիլ, անմահ փառք պիտի վաստկի
նա, — ըսաւ Սոպիէսքի: — Զմեզ ալ,
հայրենիքն ալ պիտի ազատէ: Եթէ զի-
նուորութիւնը դեռ զրօշակի տակ ալ չըլ-
լայ, թագաւորին ներկայութիւնը բաւ է
ապստամբութիւնը սանձելու համար....:
Սակայն այս դիւցազնական ձեռնարկը ո՞վ
յանձն կ'առնէ փորձել, քանի որ խմիել-
նիցքի բոլոր ճամբաները գոցեր է, այն-
պէս որ և ոչ մուկ մը կրնայ քաղաքէն
դուրս ելլել: Ո՛հ, ո՛հ, պէտք է մեռնիլ.
այս է մեր ճակատագիրը:

— Հըմ, — ըրաւ Զակլոպա: — Ես
գաղափար մ'ունիմ. սքանչելի գաղափար
մը:

— Ո՞րն է, ո՞րն է... խօսէ՛:

— Ամէն օր մենք գերիներ կը բռնենք...: Անոնցմէ մին չէ՞ կարելի կաշառել...: Մեր ձեռքէն փախչիլ կը կեղծէ ու թափաւորին քով կ'երթայ:

— Իշխանին խօսիմ, — ըսաւ Սոպիէսքի:

Լոնկինոս՝ որ յօնքերը պոստած կը մըտածէր, գլուխը վեր վերցուց ու ըսաւ.

— Ես յանձն կ'առնեմ երթալ:

Ամենքը ապշած ոտքի ցատքեցին:

— Դուն կ'ուզես անցնիլ թշնամի բանակը, — բացազանչեց Սոպիէսքի ձեռքերը ծոնկերուն զարնելով:

— Ըսածիդ վրայ մտածեցիր, — հարցուց Սքշեդուցքի:

— Մանաւանդ թէ քիչ մը շատ ալ մտածեցի, — պատասխանեց Լիթուանիացին, — դուք միայն չէք որ կը մտածէք թափաւորին կենաց և մեր այս թշուառ կացութեան վրայ: Ճատոնց կը մտածէի, և երդուեր էի երթալ եթէ Աստուած շնորհէ ինծի առաջին ուխտս կատարել: Ես աննշան մարդ մըն եմ, և մեծ փրկում մը չըլլար եթէ Ղազախներու կամ թափաւորներու զոհ ըլլամ:

— Ու մի՛ տարակուսիր որ կորսուած

ես, — ըսաւ Զակոպա: — Մահդ անշուշտ է:

— Ի՞նչ կ'ըլլայ: Եթէ Աստուած ուզէ, իմ մէկ մազիս ալ չեն կրնար դաշիլ...: Իսկ եթէ զիս պիտի սպաննեն, Բարձրեալը հանդերձեալ կենաց մէջ զիս կը վարձատրէ:

— Բայց զքեզ սպաննելէն առաջ, — կրկնեց Զակոպա, — կը տանջեն, կը հասկնաս. խելքդ կորսնցուցնը ես:

— Ի՛հ, ի՞նչ փոյթ: Ես կ'երթամ:

— Եւ ոչ իսկ թռչուն մը կրնայ փախչիլ, օդին մէջ կը զարնեն, և կ'ուզես փախչիլ դուն՝ որ տասը մղոն հեռուէն կը տեսնուիս: Զմեզ խլուրդներու պէս փակեր են հոս...:

— Իսկ ես պէտք եմ երթալ: Պարտաւորեալ եմ թէ առաջին և թէ երկրորդ ուխտէս:

— Տեսէք թէ ի՞նչ կ'ըսէ. — բացազանչեց Զակոպա յուսահատ: — Լաւագոյն չէ՞ զլուխդ կտրել ու թնդանօթի մէջ դնել զայն. այդ միջոցով միայն կրնաս թշնամի բանակը անցնիլ:

— Ո՛չ, բարեկամներս, — աղաչեց Լոնկինոս ձեռքերը միացնելով. — զիս համոզել մի՛ ջանաք: Պիտի երթամ:

— Եթէ այդպէս է ես ալ քեզի կ'ըն-
կերեմ, — ըսաւ Սքշեղուցքի:

— Այն ատեն ես ալ կու գամ, — գո-
չեց Վոլոտիէսքոյ, սուրը շօշափելով:

— Ա՛հ, հրացանի հարուածի մը հան-
դիպի՞րք. — պոռաց Ջակլոպա: — Դեռ
չկշտացա՞ք արիւնէ, վէրքէ, մահէ... Թուի
թէ կեանքը տաղտակալի է ձեզի...: Եթէ
այդպէս է գնացէք, զիս հանգիստ թողու-
ցէք...: Դժոխք գնացէք ու կտոր կտոր
եղէք...: Գնացէք, կ'ըսեմ:

Ջակլոպա չորս կողմը կը քալէր ու
խենթի պէս ձեեր կ'ընէր: Յանկարծ Սքշե-
ղուցքիի դիմացը կեցաւ, ձեռքերը ետեւը
դրած, սպառնալից անոր նայեցաւ ու ը-
սաւ.

— Ես քեզի ի՞նչ ըրեր եմ որ զիս
այսպէս կը հալածես:

— Աստուած իմ...: Զքե՞զ հալա-
ծե՞լ:

— Դուն, այո՛...: Լոնկինոսի վրայ
չեմ զարմանար...: Քանի որ երեք ա-
պուշներու գլուխները կտրեր է, ինքն ալ
չորրորդ ապուշ մ'եղեր է իրեն պզտիկ
ըղեղովը...:

— Լռէ՛, Լռէ՛, — ընդմիջեց Լիթուա-
նիացին:

— Եւ ոչ այս միւսին վրայ կը զար-
մանամ, — առաջ տարաւ խօսքը Ջակլո-
պա Վոլոտիէսքոյն ցուցնելով: — Այս բա-
րեկամը, կ'ենթադրուի, կարող է Ղազա-
խի մը կօշիկին մէջն ալ մտնել...: Բայց
դուն, դուն բոլորովին զիս կ'ապշեցնես
...: Փոխանակ զիրենք ետ կեցնելու, ի-
րենց ընկերել կ'ուզես...: Եւ չորսերնուս
ալ կորըստեան պատճառ կ'ըլլաս, կը
հասկնաս: Ո՛ւֆ. այսպիսի բանի մը չէի
սպասեր սպայէ մը՝ զոր նոյն իսկ իշխա-
նը խոհեմ կը համարի...:

— Բայց ի՞նչպէս չորսերնիս — բա-
ցազանչեց Սքշեղուցքի, — դո՞ւն ալ թե-
րես...:

— Ի՞նչ րկրես, — պոռաց Ջակլոպա
ուժով մը կուրծքին զարնելով: — Եթէ
ձեզմէ մէկը քայլ մ'առնէ, ես հետն եմ
...: Արիւնս ձեր գլուխը...: Այս ինծի
դաս կ'ըլլայ ալ ձեզի հետ ընկերութիւն
չընեմ, երբէ՛ք, երբէ՛ք:

— Ա՛հ, խաբեբայ, — բացազանչեց
Սքշեղուցքի յուզեալ՝ բարեկամին ձեռքը
սեղմելով:

Միւս երկուքն ալ սիրալիւր սեղմեցին
անոր ձեռքը, բայց Ջակլոպա իրաւցնէ

զայրացեր էր ու չէր կրնար հանդարտիլ:

— Կորսուեցէ՛ք, կորսուեցէ՛ք, — կը պոռար, — հեռու կեցէ՛ք ձեր յուզայական արինհեղութիւններով:

Պարիսպներէն թնդանօթներու և հրացաններու շառաչը լսուեցաւ:

— Հրամմեցէ՛ք, գնացէ՛ք, ըսաւ Զակլոպա ծաղրելով:

— Սովորական ուրմբակածութիւններն են, — ըսաւ Սըշեղուցքի:

— Այո՛, սովորական, կարծես չեն բաւեր ասոնք քեզի....: Այս սովորականներով բանակին կէսը բնաջինջ եղաւ, և դուք դեռ կը խրոխտաք:

— Հանդարտէ՛, հանդարտէ՛, — խրատեց Լոնկինոս: — Ո՛չ յանդգնութիւն, ոչ վհատութիւն....:

— Լոէ՛ դուն, ձո՛ղ: Որո՞նքն է յանցանքը, բուկդ: Ո՞վ հնարեց այդ գեղեցիկ գաղափարը:

— Գեղեցիկ կամ ոչ, ես կ'երթամ:

— Գնա՛, գնա՛, և զիտեմ ալ պատճառը....: Բայց դիւցազնութիւն մի՛ ծախեր, այլևս ամենքը կը ճանչնան զքեզ....: Կ'եփիս, կ'ուզես շուտով երթալ....: Միտքդ դրեր ես թէ ասպետներու մէջ ամենէն

ընտիրն ես, մինչ դեռ վաճառական մըն ես: Այո՛, այո՛, վաճառական քաջագործութեանց: Թագաւորին երթալը այնչափ փոյթդ չէ, ո՛չ. կ'ուզես ինքզինքդ ցուցնել: Ողջախոհութիւնդ ալ վաճառք ըրիր, ամօ՛թ:

— Անգամ մ'ալ լուռ կեցիր, — պռնաց Լոնկինոս:

— Բաւական է, բաւական. — ըսաւ Սըշեղուցքի: — Լըջօրէն խօսինք:

— Աստուծոյ սիրոյն, հանդարտէ, — խնդրեց Սոպիէսքին որ նախ չէր կրցեր տարօրինակ վեճին մեկնութիւն մը տալ: — Այդ ամէն բան աղէկ է, բայց առանց իշխանին խնդիրը չէ կարելի լուծել: Պարապ տեղ վիճելը բանի չի գար: Դուք ամենքնիդ զինուորական ծառայութեան մէջ էք, հետեւաբար զօրագլխին հրամանաց տակ: Երթանք իշխանին, տեսներ ինչ հրաման կ'ընէ:

— Ե՛ս ալ, — հարցուց Զակլոպա զուարթ դէմքով: — Լաւ ուրեմն, ժամանակ չկորսնցնենք, երթանք:

Վրանէն ելան և բանակին մէջէն անցնելով դէպ ի իշխանին բնակարանը ուղղուեցան, շարունակ դիակներու և ուրմ-

բակներու կոյտերու հանդիպելով: Աղտօտ
և պատառոտուն զգեստներով զինուորնե-
րը կը կրէին դիակները կամաց կամաց:
Յոչ կամա և սարսափով կը մտածէին թէ
ինչ պիտի ըլլայ արդեօք մէկ երկու շա-
բաթ վերջ երբ ձիու միսն և պաքսիմատ-
ներն ալ պակսին:

— Տեսէք թէ ի՞նչ թշուառ տեսարան,
— բացագանչեց Սոպիէսը: — Ժամանակն
է, մանաւանդ անհրաժեշտ է թագաւորին
տեղեկութիւն հասցնելը:

— Սովը ահաւանբը կը սրէ, իրեն զո-
հը կը պահանջէ, — ըսաւ Վոլոտիէսը:

— Երբ բոլոր ձիերը ուտենք, ի՞նչ պի-
տի ըլլայ մեր վիճակը, — հարցուց Սքշե-
դուցը: — Այսպէս խօսելով հասան իշխա-
նին վրանը՝ մարտկոցին աջակողմն: Տաս-
նեակ ձիաւորներ դուրսը կը սպասէին՝
հրամանները բանակին իւրաքանչիւր կողմն
հասցնելու համար: Չիերը՝ որ ծեծուած
ածխոտեալ ձիու միսով կը սնանէին փո-
խանակ զարիի, վեր վեր կը ցտակէին:
Չիերուն վիճակին մէջ էին նաև ձիաւոր-
ները որոնք առիւծի կատաղութեամբ կրա-
կին մէջ կը նետէին իրենք զիրենք:

— Իշխանը հոս է, — հարցուց Սո-
պիէսը:

— Վրանին տակն է Բրիէմսքի հետ,
— պատասխանեցին:

Սոպիէսը՝ առանց իրեն գալուստը ի-
մացնելու, ներս մտաւ նախ: Չորս բա-
րեկամները դուրսը սպասեցին: Վայրկեան
մը վերջ վրանին մէկ վարագոյրը բացուե-
ցաւ ու դուրս եկաւ Բրիէմսքի:

— Իշխանը, — ըսաւ, — կը փափաքի
անմիջապէս զձեզ տեսնել:

Զակլոպա՝ լաւ համոզուած որ իշխանը
զիրենք անխուսափելի մահուան դիմաց
չի զրկեր, ներս մտաւ: Բայց շուտով ի-
րեն համոզման սխալը իմացաւ:

— Իմացայ, — ըսաւ իշխանը, — որ կը
փափաքիք հեռանալ բանակէն, հաճու-
թեամբ կ'ընդունիմ ձեր անձնանուիրու-
թիւնը: Այդպիսի անձնանուիրութիւն մը կը
վարձատրէ օր մը հայրենիքը:

— Եկանք ձեր հրամանը խնդրելու, —
պատասխանեց Սքշեդուցը, — վասն զի
մեր կենաց վրայ տրամադրութիւն ընելու
դուք միայն իրաւունք ունիք:

— Չորսերնիդ ալ միասին պիտի եր-
թաք:

— Բարձրապատիւ Տէր, — մէջ մտաւ
Զակլոպա, — իրենք կ'ուզեն երթալ, իսկ

ես ոչ...: Աստուած գիտէ որ ես հոս չեկայ իմ ըրած ծառայութեանցս վրայ պարծենալու, և եթէ կը յիշեցնեմ զանոնք, անոր համար է որ դուք՝ իշխան, չկարծէք թէ վատ մէկն եմ ես: Այս երեքն ալ դիւցազունք են, չեմ ուրանար, բայց Պուրլայի ալ մեծ մարդ մըն էր և իմ ձեռքովս սպանուեցաւ...: Միւս գործերս կը լռեմ...: Միայն կ'ըսեմ թէ ուրիշներէն վար չեմ ֆնար: Բայց դիւցազնութիւն և յիմարութիւն շատ տարբեր բաներ են: Մենք ո՛չ թռչուն ենք՝ որ կարենանք թռչիլ և ոչ մողէզ՝ որ կարենանք այն գազաններուն ոտքին տակէն սողալ:

— Ուրեմն դուն չե՞ս երթար. — հարցուց իշխանը:

— Ես ըսի չեմ ուզեր երթալ, բայց ոչ թէ չեմ երթար: Քանի որ Աստուած իմ մեղացս քաւութեան համար ինծի շնորհեր է ասոնց ընկերութիւնը, կ'երթամ: Նորէն, տազնապի մը ժամուն, Զակլոպայի սուրն ալ բանի մը կրնայ գալ, բայց չեմ գիտեր, ի՞նչ բանի և որո՞ւն օգտակար կրնայ ըլլալ մեր չորսերուն մահը...: Ես համոզուած եմ որ Զեր Բարձրու-

թիւնը չուզեր զմեզ անխուսափելի մահուան դիմաց զրկել և պիտի հրամայէ մեզի որ այդ գործէն ետ կենանք:

— Կը տեսնեմ, — ըսաւ իշխանը, — որ լաւ ընէ՛ր մըն ես և ազնուական է զգացմունքդ՝ որով չես ուզեր ընկերներէդ բաժնուիլ...: Բայց, աս ալ գետնալու ես որ խաբուեր ես, ես՝ ընդհակառակն, շատ ուրախ եմ ձեր անձնանուիրութեան վրայ:

— Գրո՞ղը տանի զինքը, — ըսաւ մըտքէն Զակլոպա, ու թեւերը թուլցան:

Նոյն միջոցին ներս մտաւ, Պելսքի բերդակալը՝ Պիրլէյ:

— Այս վայրկենիս, զինուորներս դաշախ մը ձերբակալեցին՝ որ կը հաստատէ թէ այս իրիկուն իսկ յարձակում մը տեղի պիտի ունենայ:

— Գիտէի, — պատասխանեց իշխանը: — Ամէն բան ի կարգի է: Միայն պէտք է աճապարել նոր պատնէշներ բարձրացնել:

— Արդէն այդ գործը կատարուած է:

— Լաւ ևս: Այս իրիկուն ալ քիչ մը պիտի զուարճանանք:

Եւ դառնալով ասպետներուն, յաւել.

— Յարձակումէն վերջ, եթէ գիշերը խաւար ըլլայ, կը մեկնիր:

— Ի՞նչ, — հարցուց Ֆիրլէյ, դժուար յարձակում մը:

— Դեռ ոչ...: Ես պիտի առաջնորդեմ զինուորներուն...: Հիմա ուրիշ բանի վրայ էր խօսքերնիս: Այս պարոնները յանձն կ'առնեն թշնամի բանակը ձեղքել անցնիլ և թագաւորին տեղեկութիւն տալ մեր կացութեան վրայօք:

Բերդակալը աչքերը խոշոր բացած դիտեց այն չորս յանդուգները: Իշխանը գոհութեամբ ժպտեցաւ:

— Կարելի՞ բան է, — բացազանչեց Ֆիրլէյ. — աշխարհիս վրայ դեռ այդ տեսակ մարդիկ կան: Սակայն ես չեմ ուզեր համոզել զձեզ ետ կենալ այդպիսի ազնուական ձեռնարկէ մը...:

Զակլոպա՝ բարկութենէն կասկարմիր եղած, գազանային մոնչիւն մը արձակեց: Իշխանը՝ վայրկեան մը մտածելէն վերջ, ըսաւ.

— Ես, սակայն, չեմ ուզեր ձեր կեանքը վտանգի մէջ դնել, և չեմ ուզեր որ չորսերնիդ միասին երթաք:

Զեզմէ մէկը միայն թող երթայ. եթէ

զինքը կը սպաննեն, թող պարծին, ինչպէս ըրին էլով ծառայիս համար: Ուրեմն եթէ առաջինը սպաննեն, երկրորդը կ'երթայ, ու այսպէս կարգաւ: Կարելի է թէ առաջինը յաջողի ողջ անցնիլ. ես ամենքնիդ միասին վտանգի մէջ չեմ ուզեր ձեռն դնել:

— Իշխան. — ապա սկսաւ խօսիլ Սքշեղուցքի:

— Այսպէս կ'ուզեմ, — ընդմիջեց խօսքը իշխանը: Եւ որպէս զի մէջերնիդ վէճ չըլլայ, թող երթայ նախ այն որ առաջին անգամ առաջարկեց ինքզինքը:

— Ե՛ս, — գոչեց Լոնկինոս ուրախութեամբ:

— Այս իրիկուն, յարձակումէն վերջ, եթէ գիշերը նպաստաւոր ըլլայ, կրնաս մեկնիլ, Աստուած հետդ ըլլայ: Նամակ չեմ յանձներ: Ի՞նչ որ կը տեսնես՝ կը պատմես թագաւորին: Այս մատանին նշան ըլլայ որ իմ դեսպանս ես:

Լոնկինոս մատանին առաւ ու յարգանքով ծոցեցաւ իշխանին. սա յուզուած հասրուրեց զինքը:

— Դուն, — ըսաւ, — հիմա ինծի եղբոր պէս ես: Երկնից թագուհին պաշտ-

պանէ զքեզ և պահապան Հրեշտակը առաջնորդ ըլլայ քեզի, իմ կտրիճ ասպետս։ Ամէն։

— Ամէն, — կրկնեցին ամենքը։

Իշխանին աչքերը արտասուօք լեցուեցաւ. նա ճշմարիտ հայր մըն էր իրեն զինուորներուն։ Միւսներն ալ կու լային։ Լոնկինոսի հոգին ուրախութեամբ և անձնանուիրութեան խանդով կը ցնծար։

— Պատմութիւնը վրադ պիտի խօսի, — բացազանչեց Ֆիրլէյ։

— Ո՛չ մեզի, ոչ մեզի, այլ քու անուանդ կը պատկանի փառքը, ո՛վ Աստուած իմ, — ըսաւ իշխանը։

Ասպետները վրանէն դուրս ելան։

— Ո՛ւֆ, — ըրաւ Զակլոպա թքնելով, — մաղձս բերանս լեցուեր է...։ Իսկ սա անիծեալները միշտ կը որմբակոծեն...։ Ո՛հ, որչափ դառն է կեանքը։ Ուրեմն, որոշե՛ր ես մեկնիլ, Լոնկինոս։ Հրեշտակները թող պաշտպանեն զքեզ։

— Այո՛, պէտք եմ ձեզի հրաժեշտի ողջոյնս տալ, — պատասխանեց Բոտպիրիէնդա։

— Ի՞նչ. արդէն. ո՞ւր կ'երթաս։

— Մուքովեղցի քահանային քով, եղ-

բայր, խոստովանանք ըլլալու...։ Պէտք է լուացուիլ մեղքերէ։

Այսպէս ըսելով Լոնկինոս դէպ ի բերդը ուղղեց իւրեն քայլերը, իսկ միւսները պարիսպներու կողմը գնացին։

— Չէի կարծեր որ ինծի այսչափ վիշտ պատճառէր, — ըսաւ Զակլոպա։ — Սրտիս վրայ ծանրութիւն մը կայ...։ Այսպիսի մէկը կանթեղով անգամ կարելի չէ գրտնել։ Կը յուսայի որ Պելսքի բերդակալը զինքը համոզէ ետ կենալ...։ Իսկ ընդհակառակն աւելի քաջալերեց ըսելով. «Պատմութիւնը վրադ պիտի խօսի»։ Ինչո՞ւ համար ուրեմն ինքը չերթար ինքզինքը կրակին մէջ նետելու։ Իրաւունք ունի եղեր Ժապըովսքի երբ կ'ըսէր թէ աշխարհիս վերջը մօտ է...։ Քիչ մը հոս պարիսպներուն վրայ կենանք վերջը երթանք վերջին ժամերը մեր բարեկամին հետ անցընելու։

Սակայն Բոտպիրիէնդա խոստովանանք ըլլալէն վերջ բոլոր ժամանակը աղօթքով անցուց և միայն իրիկունը յարձակման ժամանակ մէջ տեղ երեցաւ։ Այս անգամ յարձակումը ամենէն աւելի ահաւորը եղաւ, վասն զի Ղազախները ճիշտ այն ժամուն

յարձրկեցան երբ Լեհերը թնդանօթները նոր պատնէշներուն վրան կը փոխադրէին։ Կարծես այն բոլո մը Լեհերը խմիելնիցքիի երկու հարիւր հազար զինուորներուն պիտի չկարենային դիմադրել։ Պաշարեալք և պաշարողք այնպէս խառնուեցան մէկմէկու որ դիւրին չէր որոշել բարեկամ մը թշնամիէն։

Երեք անգամ կատաղի կռիւն բորբոքեցաւ։ Խմիելնիցքի յաղթելու համար բոլոր ջանքը կը թափէր, վասն զի թէ խանը և թէ միւս հրամանատարները իրեն ըսեր էին որ այս վերջին յարձակումը պիտի ըլլայ, այնուհետև պէտք է մտածել սովով ստիպել զթշնամին անձնատուր ըլլալու։ Երեք ժամ շարունակ, բոլոր յարձակումները ետ մղուեցան ահագին կորստեամբ Գազախներու։ Ըսուեցաւ թէ քառասուն հազար վիրաւորուեր էին։ Իրաւցնէ կռիւը սարսափելի եղաւ և որմբակածութիւնը շարունակ։

Յոգնիւ չգիտցող Վիսնիովիցքի՝ յարձակումէն անմիջապէս վերջ, դուրս յարձակում մը ըրաւ և նոր յաղթութիւն մ'աւտարաւ թշնամւոյն դէմ։

Խոր անդորրութիւն մը յաջորդեց։ Գի-

շերը ջերմին և մթին էր։ Չորս ստուերներ կ'երթային դէպ ի մարտկոցին արեւելեան ծագըր։ մեր չորս բարեկամներն էին։

— Ատրճանակներդ քննէ, — ըսաւ Սքշեդուցքի, — վառօդը խոնաւութիւն առած չըլլայ։ Ամբողջ գիշերը երկու գուժ մարտակ միշտ պատրաստ պիտի կենան։ Փոքրիկ նշան մը տեսնելնու՝ օգնութեան կը վազենք։

— Չափազանց մութ է, — ըսաւ Լոնկինոս։

— Սըս, — ընդմիջեց Վոլոտիէսըոյ։ — Աղմուկ մը կը լսեմ...

— Հոգեվարք մըն է որ կը խորդայ.

— Գժուարը կաղնի ծառին հասնիլն է։

— Աստուած իմ, Աստուած իմ, — հառաչեց Զակլուպա՝ որ ջերմէ բռնուածի պէս կը դողար։

— Երեք ժամ վերջ արշալոյսը կը բացուի։

— Երթան բարով, երթան բարով — կրկնեց Սքշեդուցքի ցած ձայնով։ — Աստուած հետդ ըլլայ։

— Եւ զքեզ պաշտպանէ։

— Ողջ կեցէք, բարեկամներ, ներեցէք ինծի եթէ երբէք վշտացուցեր եմ զձեզ։

— Վշտացնել զմեզ...: Ո՛վ Աստուած իմ, — պոռաց Զակլոպա անոր գիրկը նետուելով:

Խւրաքանչիւր ոք կարգաւ համբուրուեցաւ Լոնկինոսի հետ: Այն ազնուական սրտերը վայրկեան մը դողացին: Միայն Լոնկինոս՝ թէպէտ յուզուած, անխոռով էր:

— Ողջ կեցէք, — կրկնեց նորէն ու մարտկոցին եզերքին մօտենալով վար ցատքեց...: Վայրկեան մը վերջը խրամատն անցաւ ու վերջին անգամ մ'ալ հրաժեշտի նշանը ընելով, գիշերային խոր մթու թեան մէջ աներևոյթ եղաւ:

Ընդ մէջ Զալոսդիցայի և Վիսնէվեցի ճամբուն՝ կաղնի ծառ մը կար, ամէն կողմանէ մարգագետիններով շրջապատեալ և մօտ սոճիներու խիտ և դարաւոր անտառին: Բոտալիբիէնդա քայլերը դէպ ի այն կողմը ուղղեց:

Ճամբան շատ վտանգաւոր էր, վասն զի դազախ բանակին քովէն կ'անցնէր, բայց ճիշտ այդ պատճառաւ այն ճամբան ընտրեւ էր Լոնկինոս, վասն զի այն կողմերու անդադար շարժումը անցորդներու վրայ մեծ ուշադրութիւն մը չէր արթնցըներ: Բաց աստի, արդէն ամէն ճամբանեւ

ըը բռներ էին Ղազախները. Խմիելնիցքի անձամբ խուզարկութեան կ'ելլէր, իսկ Թաթարները գիշեր ցորեկ կը հսկէին:

Այնպէս մութ էր որ տասը քայլ անդին մարդ մը ստուերէն որոշել կարելի չէր: Այս՝ թէ՛ նպաստաւոր էր Լոնկինոսի և թէ՛ վտանգաւոր. ամենայն արթնութիւն և ուշադրութիւն պէտք էր ընել որ դաշտին մէջ գտնուած բազմաթիւ փոսերուն մէկուն մէջ չիյնայ:

Լոնկինոս, առանց չորս կողմը նայելու, կ'աղօթէր ու առաջ կ'երթար: Լեհ բանակի աղմուկը կամաց կամաց նուաղեցաւ ու մարեցաւ բոլորովին:

— Եղբայրներս, — մտածեց Լոնկինոս վերջին անգամ մ'ալ ողջունելով, — ո՞վ գիտէ պիտի տեսնեմ նորէն զձեզ:

Սիրտը կը ճմուէր: Խորհրդաւոր ձայն մը կ'ըսէր իրեն. «Պիտի չկարենաս անցնիլ. ետ դարձիր, դեռ ժամանակ ունիս. բաւական է ատրճանակ մը պարպես՝ երկու գումարտակ քեզի օգնութեան կը վազեն»: Այն՝ կէս սովի բռնուած, հազարաւոր ուռմբներու նպատակ եղող, դիակներու զարշահոտութենէ ապականած բանակին մէջ գրկաբաց պիտի ընդունէին:

զինքը և անշուշտ ձեռնարկէն ետ կենալ ուզելը վատութիւն պիտի չհամարէին իրեն։

— Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, — կը կրկնէր մտքովը Լոնկինոս։ — Եւ մի՛ տանիր զիս ի փորձոչիւն...։ Ես պատրաստ եմ մեռնելու...։ Ասկէջ չարագոյնը ինծի չի կրնար հանդիպիլ։ Սատանան՝ զիշերուան ստուերներէն օգուտ քաղելով, զիս կը փորձէ։ Ի՞նչ, վա՛ստ մ'եմ ես, իմ գլուխս ամօթով պիտի ծածկեմ...։ Երբէք, երբէք։

Ողմուկ մը լսուեցաւ, անորոշ, բայց սպառնական, կը նմանէր անտառէն դուրս եկող արջու թունթունոցին։ Լոնկինոս ուշադրութիւն չդարձուց ու վճռական կերպով ըսաւ.

— Յառա՛ջ միշտ։

Ուշադրութեամբ կը քալէր և արդէն դադախ բանակին հասնելու վրայ էր, երբ աղմուկը նորէն կրկնուեցաւ, այս անգամ աւելի որոշ։

— Յառաջապահ գունդերը պիտի ըլլան, — մտածեց նա ու առաջ գնաց։

Չայներ լսեց։ Լոնկինոս մէկ կողմը քաշուեցաւ, ոտքովը փոս տեղ մը փնտռեց,

բերինքսիվաւր պառկեցաւ, շունչը բռնեց և ատրճանակները ձեռքը առաւ։

Գիշեր-սպահ խուճ մը կը մօտենար։ Մութ էր. Լոնկինոս չկրցաւ համրել թէ քանի հոգի էին, բայց անոնց խօսքերը ամբողջ լսեց։

— Անոնք գէշ վիճակի մէջ են, բայց մեր վիճակն ալ շատ լաւ չէ, — ըսաւ մէկը։ — Քանի՛ քանի՛ կտրիճ ընկերներ թաղեցինք ու հիմա հողը կը պարարտացնեն։

— Աստուած իմ, — բացագանչեց ուրիշ մը։ — Կ'ըսուի թէ թագաւորն ալ մօտ է։ Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վերջը։

— Խանը կատղեր է ընդդէմ պապա Խմիելնիցքիի, և Թաթարները կը սպառնան զմեզ գերի տանիլ եթէ կարող չըլլան Լեհերը բռնել։

— Թաթարները մերիններուն դէմ ալ կը կռուին, պապա Խմիելնիցքի թաթար բանակը երթալ արգիլեց, վասն զի հոն զնացողը ալ չի դառնար։

— Կ'ըսուի թէ տօնավաճառէն դարձող մարդկանց հետ ծպտեալ Լեհեր ալ կան։ Անիծեալ ըլլայ պատերազմն ալ և ժամն ալ՝ յորում սկսաւ։

Սրով ու Հրով Գ.

— Այս ստոյգ է որ հիմա մեր վիճակը առաջուրնէ չարագոյն է:

— Վայն հոս է որ թագաւորին հետ լեհերու նոր ամբոխ մը պիտի գայ:

— Ո՛հ, ի՛նչ հանգիստ պիտի ըլլայինք հիմա Սեչիայի մէջ, իսկ հոս ընդհակառակն անօթի գայլերու պէս գիշեր ժամանակ աստին անդին կը քալենք:

— Հոս պէտք է որ գայլեր գտնուին, վասն զի ձիերը կը խրխնջեն:

Չայները կամաց կամաց հեռացան ու մարեցան: Լոնկինոս ոտք ելաւ ու սկսաւ առաջ երթալ:

Թեթեւ անձրեւ մը սկսաւ տեղալ, մութը աւելի խտացաւ: Հեռուն՝ աջ կողմը, պզտիկ կրակ մը սկսաւ փայլփլիլ, ապա երկրորդ մը, երրորդ մը: Թշնամւոյն բանակին սահմանին վրայ էր անշուշտ: Կրակները շատ տկար էին: Յայտնի էր որ ամենքը կը քնանային, միայն հոս հոն դեռ օղի կը խմէին կամ երկրորդ օրուան օրուտեստ կը պատրաստէին:

— Գոհութի՛ւն Աստուծոյ, — մտածեց Լոնկինոս, — որ յարձակումէն վերջ մեկնեցայ. ամենքը հանգիստ կ'ընեն, վտանգ չկայ:

Հագիւ թէ մտքին մէջ այս խորհրդածութիւնը կը վերջացնէր, հեռուէն ձիերու ոտնաձայն մը լսուեցաւ: Ուրիշ գիշերապահ խումբ մըն էր՝ որ անմիջապէս իրեն քովէն անցաւ: Բարեբաղդաբար ձիերը՝ աղմուկներու վարժ, չխրտեցան: Հագար քայլ հագիւ առեր էր, ուրիշ երկու խումբերու ալ հանդիպեցաւ: Լոնկինոս ուրախ էր որ հետեակ խումբերու կամ պահակներու չի հանդիպիր: Բայց ուրախութիւնը կարճ տևեց: Երբ բաւական առաջ գնացեր էր, սև ստուեր մը դիմացը ելաւ: Թէպէտ երկչոտ չէր Լոնկինոս, սակայն բոլոր մարմնոյն մէջ սարսուռ մը զգաց: Նահանջել կամ հեռուէն անցնիլ կարելի չէր. ստուերը զինքը տեսեր էր. մանրերկրորդ մը տատամսեցաւ:

— Վասիլ, դո՛ւն ես, — հարցուց յանկարծ ձայն մը:

— Այո՛, — պատասխանեց ցած ձայնով Լոնկինոս:

— Օղի ունի՞ս քովդ:

— Ունիմ:

— Դի՛չ մը տուր ինծի:

Լոնկինոս մօտեցաւ:

— Հե՛հ, որչափ երկնցեր ես. — Կրկնեց ձայնը վախով մը:

Ստուերը յանկարծ երերաց և խուլ Տէր մը զինուորին շրթունքներէն գուրս թռաւ։ Ոսկրներու ջախջախուելու ճարձատիւն մը լսուեցաւ և ստուերը գետին տապալեցաւ։

Իբրեւ թէ բան մը պատահած չըլլար Լոնկինոս ճամբան շարունակեց. գիշերապահներու ճամբուն գծին վրայ չգտնուելու համար միշտ բանակին կը մօտենար։ Ղազախ բանակը միայն երկու նետաձիգ հեռու էր, և կարծես երթալով կը մօտենար, թէպէտ ինքը միշտ կը ջանար նոյն հեռաւորութիւնը պահել։ Կը տեսնուէր որ ամենքը կը քնանային։ Կրակներուն աղօտ լուսովը կը տեսնուէին, նստած մարդիկներ։ Լոնկինոս ջանաց լուսոյ ճառագայթներէն խոյս տալ։

Կրակները նախ իրեն աջակողմն էին, յանկարծ դիմացը ելան։ Տարտամ՝ կանգ առաւ։ Պաշարուած էր Ղազախներէ, Թաթարներէ. բոլոր բանակէն շրջապատեալ էր։ Շրջանակին մուտքը կը պաշտպանէին պահակ զինուորներ։

Վտանգաւոր էր Լոնկինոսի կացութիւնը։ Երկուքէն մին. կամ կառքերուն մէջէն սողալով անցնիլ կամ ուրիշ ելք մը

գտնել Ղազախներու ու Թաթարներու մէջ տեղէն. մեռնիլ կամ ետ դառնալ, սակայն ետ դառնալն ալ ապահով չէր։ Վայրկեան մը տալտամ կենալէն վերջ, որոշեց կառքերուն մէջէն սողալով անցնիլ ու բանակին միւս ծայրը ձգել ինքզինքը։ Քիչ մ'ալ դեռ մօտեցաւ։ Կրակներու լոյսը կրնար զինքը մատնել, բայց իրեն ալ կարեւոր էր այն լոյսը և անհրաժեշտ կոխած տեղը տեսնելու համար։

Քառորդ ժամու չափ ալ առաջ գնաց, կառքերու մէջ սև ժապաւէնի նման անցք մը նշմարեց։ Լոնկինոս գետին պառկեցաւ և սողունի մը պէս սկսաւ սողալով առաջ երթալ։

Կէս ժամ անցաւ։ Երկու կողմը հանդարտ էր ամենայն ինչ, դիմացը սև անտառը և անկէ անդին սոճիներու անտառը մինչև թորորով։ Այս՝ սոճիներէն անդին թագաւորը, ազատութիւնը, փառքը, արժանիք Աստուծոյ և մարդկան դիմաց։ Այս հսկայական գործոյն բաղդատմամբ ինչ էին մէկ հարուածով կտրուած երեք զուլխները ...։ Լոնկինոս այս բաղդատութիւնը կ'ընէր առանց հպարտանալու։ Ուրախութենէն միայն տղու մը պէս կուլար։

Ոտքի ելաւ, առաջ գնաց: Տեղատարափ անձրեւը ոտնաձայնը կը խափանէր: Ուստի երկայն սրունքները բացած հսկայական քայլերով առաջ կ'երթար: Բանակը ետեւը մնաց, կաղնիի անտառը կը մօտենար, կը մօտենար նաեւ ազատութիւնը:

Հասաւ վերջապէս խիտ տերեւներուն տակը. մութը անթափանցելի էր: Թեթեւ հով մը տերեւները կը շարժէր: Լեհ բանակէն եօթը մղոն հեռու էր: Քրտինքը ճակատէն կը վազէր: Անտառը երթալով կ'անօսրանար: Դաշտ մը բացուեցաւ դիմացը: Ծառերուն սօսափիւնը սաստակացաւ, կարծես իրեն կ'ըսէր. «Հոս կեցիր, ապահով է այս տեղը»: Բայց ասպետը մտիկ չըրաւ, խիզախ առաջ գնաց դէպ ի կաղնին որ բացավայրին մէջ առանձին կեցեր էր:

Յանկարծ կաղնիին տարածուած ճիւղերուն տակէն, կարծես դիւթութեամբ, քսան ստուերներ դուրս եկան և գայլի քայլերով իրեն դիմացը վազեցին:

— Ո՛վ ես, ո՞վ ես, — անձանօթ լեզուով հարցումներ ուղղեցին: Շեշտէն՝ հարցման իմաստը հասկեցաւ: Թաթարներ էին՝ որոնք անձրեւէն կաղնիի տակ ապաստ

տաներ էին: Նոյն վայրկենին փայլակ մը լուսաւորեց կաղնին, բացավայրը, և թաթարներուն դէմքերը: Ահաւոր աղաղակ մը օդը թնդացուց և սարսափելի կոխ մը սկսաւ:

Թաթարները գայլերու վոհմակի մը պէս Լոնկինոսի վրայ յարձըկեցան, սակայն սա՝ փոխանակ ինքզինքը կորսնցնելու, հերակլեան հասակովը այնպէս ընդհարեցաւ անոնց որ շատերը գետին փռեց ծառէ թափուած պտուղներու պէս: Ահագին սուրը մերկանալով սկսաւ աջ ու ձախ հարուածել: Գոռում գոչում, հեծեծանք, օգնութեան կանչելու աղաղակներ բարձրացան: Թաթարները նորէն յարձըկեցան, բայց ինքը կոնակը կաղնիին տուած ահագին սուրը կը դարձնէր: Բացավայրը դիակներով լեցուեցաւ: Թաթարները՝ ահաբեկեալ, նահանջեցին: Սակայն իրենց աղաղակը արձագանգ գտեր էր: Կէս ժամ չէր անցած, բազմութիւն մը կոռոյն վայրը կը խուժէր. Ղազարներ, Թաթարներ, հետեակ, ձիաւոր, զինուած աղեղներով, գերանդիներով, երկժանիներով: «Ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաւ»: «Հրաճք մը, դիւթեալ ժարդ մը: Միայնը այսչափ մարդ սպան

նեց...: Զարկէ՛ք: Ո՛չ, ոչ, ողջ բռնեցէք
...: Լեհ է»:

Լոնկինոս ատրճանակները պարպեց,
բայց դժբաղդարար լեհ բանակը շատ հե-
ռու էր:

Ամբոխը աւելի մօտէն զինքը պաշարեց:
Վերջապէս հրաման մը լսուեցաւ.

— Բռնեցէ՛ք զինքը:

Ամենքը միասին վրան յարձըկեցան.
աղաղակները դադրեցան...: Յարձըկողնե-
րը կարծես յորձանքի մը մէջ բռնուած
կլոր կլոր կը դառնային, սակայն այդ
յորձանքին մէջ խղղուկ հեծեծանքներ կը
լսուէին: Հինգ վայրկեան վերջ մինակ
կը մնար Լոնկինոս՝ դեռ կաղնիին կըռթ-
նած, դիմացը դիակներու կոյտ մը կար:

— Չուան մը, չուան մը, — հնչեց
ձայն մը:

Ոմանք երկայն չուանի երկու ծայրերէն
բռնած կը ջանային Լոնկինոսը կաղնիին
բռնին կապել, բայց սա սուրի հարուա-
ծով մը չուանը կը կտրէր և զինքը կա-
պել ուզողները կը սպաննէր:

Տեսնելով որ բազմութիւնը աւելի ար-
գելք էր, Նոկայիներէն ոմանք խոյացան
բռնելու զինքը, բայց հսկայն ձգախէժէ

գնդակներու նման հետուն նետեց զիրենք:
Իրեն գերմարտկային ճիգն երթալով կ'ա-
ճէր:

Թաթար ամբոխին մէջէն լսուեցաւ.

— Նետե՛ր, նետե՛ր:

Լոնկինոս երբ տեսաւ նետերը և աղեղ-
ները հասկըցաւ որ մարդկային ոյժը զին-
քը չիկրնար ազատել թշնամիներու բազ-
մութենէն: Տեսաւ որ կը մօտենայ իրեն
վերջին ժամը, սկսաւ աղօթել:

Խոր լուծիւն մը տիրեց: Ամբոխը անձ-
կութեամբ կը սպասէր...: Սլաքները շչե-
ցին Լոնկինոսի ականջին, իսկ ինքը կ'ա-
ղօթէր. «Մայր փրկչին»: Սլաք մը երե-
սին քսուելով անցաւ, ուրիշ մը ուսը վի-
րաւորեց. «Աստղ առաւօտեան»: Արիւնք
աչքերուն վրայ կը թանձրանար. կը տես-
նէր Թաթարները մշուշի մը մէջէն. սլաք-
ներու շաչիւնը երթալով կը մարէր: Տը-
կարութիւն մը զգաց. ծոնկերը կը կոտոր-
տէին. գլուխը կուրծքին վրայ ինկաւ:
Վերջապէս ծոնկերուն վրայ ինկաւ վար:
Այն ատեն ըսաւ խորդալով. «Թագուհի
Հրեշտակաց...»:

Այս աշխարհիս վրայ իրեն վերջին
բառերը եղան ասոնք: Հրեշտակները ա-

ռին դիւցազն հոգին և մարգարտի մը պէս
դրին զայն Սուրբ Թագուհւոյն զահոյից
դիմաց:

է.

Երկրորդ օրը Զակլոպա և Վոլոտիէս-
քոյ զինուորներու մէջ կեցած ուշի ուշով
կը դիտէին դէպ ի զազախ բանակը, ուս-
կից առաջ կու գար զինեալ գիւղացիներու
բազմութիւն մը: Սքշեղուցքի իշխանին
քով պատերազմական ժողովքի մը մէջ էր:

— Դէ՛շ նշան, — ըսաւ Զակլոպա: —
Նորէն յարձակում ունինք կը տեսնուի,
իսկ մեր թեքըր ալ բոլորովին յոգնած են:

— Այս ժամուս և այս գեղեցիկ օդով
յարձակում մը, է՛հ, մի՛ հաւատար, —
պատասխանեց պզտիկ ասպետը: — Բան
մը չեն կրնար ընել: Թերեւս մեր երե-
կուան պատնէշը գրաւեն և բոլոր օրը ուրմ-
բակոծեն:

— Եթէ ուզենք զանոնք ցրուել քանի
մը խորտընկեցի հարուածներով:

— Վառօղ կը պակսի... Մեծ բան է

եթէ շաբաթ մ'ալ բաւէ: Բայց կը յու-
սանք թէ այդ միջոցին թագաւորը հասնի:

— Կ'ուզէ գայ, կ'ուզէ չգայ, միայն
թէ սա խեղճ Լոնկինոսը անցած ըլլայ այդ
ազոռաներու երամին մէջէն...: Ի՛նչ մարդ
...: Բոլոր Հասարակապետութեան մէջ
նմանը չի գտնուիր:

— Իսկ դուն միշտ կը նեղէիր զինքը:

— Վասն զի լեզուս սրտէս չարագոյն
է...: Այս ստոյգ է որ հիմա մտատան-
ջութեան մէջ եմ անոր համար...: Աս-
տուած զինքը չարիքներէն պահէ, ապա
թէ ոչ բոլոր կենացս մէջ խիղճս զիս
պիտի տանջէ:

— Լո՛ւ, լո՛ւ: Իսկ ինքը միշտ աղէկ
եղեր է քեզի նկատմամբ: Մանաւանդ կ'ը-
սէր. «Ոսկեղէն սիրտ մ'ունի սա Զակլո-
պան, թէպէտ լեզուն խայթող է»:

— Աստուած իրեն օգնէ: Իրաւ է որ
ամէն բերանը բանալուն անմիտ խօսք մը
պիտի ըսէր, բայց կտրիճ և պատուաւոր
մարդ էր: Ի՛նչ կը կարծես. ազատ ան-
ցե՛ր է արդեօք:

— Գիշերը մութ էր. թշնամիները յար-
ձակումէ վերջ յոգնած պիտի ըլլային.
...: Շատ հաւանական է որ ամենքն ալ
կը խորդային:

— Օրհնեա՛լ ըլլայ Աստուած: Ես իրեն ապապրեցի որ մեր իշխանուհւոյն լաւ տեղեկութիւններ տայ...: Համոզուած եմ որ Կենսան զանիկա Թագաւորին բանակետաւոր հասցուցած պիտի ըլլայ...: Աս ալ ստոյգ է որ Լոնկինոս պիտի չուզէ հոն մնալ հանգչելու համար, Թագաւորին հետ հոս կը դառնայ, ուստի իշխանուհւոյն վրայօք մեզի տեղեկութիւն կը բերէ:

— Ես այն Կենսանին արթնութեան վրայ վստահ եմ, և չեմ տարակուսիր որ զինքը լաւ պաշտպանած պիտի ըլլայ: Աստուած մի՛ արասցէ եթէ նոր դժբաղդութեան հանդիպած է, ես հանգիստ պիտի չունենամ: Քիչ ժամանակ զինքը ճանչցայ, բայց քոյր մը այնչափ պիտի չսիրէի որչափ կը սիրեմ զինքը:

— Քեզի համար քոյր մըն է, ինծի համար աղջիկ մը...: Այդ վիշտը մօրուքս բոլորովին պիտի ճերմկցնէ և սիրտս կըտոր կտոր պիտի ընէ...: Մէկու մը հետ կը բարեկամանաս, և հազիւ անոր ինչ տեսակ մարդ ըլլալը կը հասկնաս, այդ մէկը աներեւոյթ կ'ըլլայ...: Իսկ դուն սպասէ, յուսահատէ, մտածէ պարապ ստամոքսով, ծակծկած գլխարկով, անձրևի տակ որ

դդումիդ վրայ կը տեղայ, իբրև Թմբուկի մը վրայ: Հիմա մեր Հասարակապետութեան մէջ, շան մը վիճակը լաւագոյն է քան ազնուականի մը: Քիչ մը բարիք վայելելու ժամանակը պիտի հասնի՞ արդեօք:

— Շատ անգամ մտածեցի ամէն բան յայտնել Սքշեդուցքի: Սակայն իրեն լուսթիւնը համարձակութիւն չտուաւ ինծի, մանաւանդ որ իշխանուհւոյն նկատմամբ եղած ամենափոքր ակնարկը միայն զինքը վեր կը ցատքեցնէ, կարծես հրաշէկ երկաթ մը կը մօտեցնես իրեն:

— Այո՛. գնա՛, ըսէ՛ իրեն, բաց նորէն վէրքերը... մինչդեռ թերևս թաթար մը խեղճ իշխանուհւոյն մազերէն բռնած կը քաշկոտէ...: Ո՛չ, ոչ, բաւ է. ա՛յ չեմ կրնար մտածել: Լաւ է մեռնիլ երբ ամէն բան դառն է այս աշխարհիս վրայ...: Գեթ ողջամբ տեղ հասնէր Լոնկինոս...:

— Աստուած գիտէ...: Ունեցած առաքինութեան համար ամենէն աւելի արժանաւորն է երկնային պաշտպանութեան...: Նայէ՛, նայէ՛...: Ի՞նչ կ'ընեն հոն այն ամբոխին մէջ:

— Այսօր արև մը կայ որ չի թողուր բան մը տեսնեմ:

— Մեր երեկուան բարձրացուցած պատնէշը կը կործանեն:

— Ես քեզի ըսի թէ յարձակում պիտի ունենանք: Հեռանանք:

— Բայց ո՛չ. կը կործանեն նահանջելու պատրաստուելու կամ իրենց շրջուն մեքենայներուն ճամբայ բանալու համար: Տես:

— Այո՛, հիմա կը տեսնեմ:

Զակլոպա մէկ ձեռքով հովանի ընելով աչքերուն վրայ հողաբլուրը կործանող Ղազախները դիտեց: Նոյն միջոցին պատնէշին արդէն բացուած ճեղքուածքին մէջէն, գիւղացիներու խումն բազմութիւն մը անցնելով տարածուեցաւ դաշտին վրայ, ոմն կը քաշէր, ուրիշ մը բահով կ'աշխատէր, ուրիշներ նոր հողաբլուր մը կը բարձրացնէին երրորդ շրջանակով մը լեհ բանակը շրջապատելու համար:

— Ահ, գուշակեր էի, — բացազանչեց Վոլոտիէսքոյ: Ահա մեքենայն:

— Ուրեմն նորէն գործ ունինք...: Հեռանանք, — ըսաւ Զակլոպա:

— Ո՛չ, շարժական մեքենայները չեն, — առաջ տարաւ խօսքը պզտիկ ասպետը: Իրաւցնէ այս նոր մեքենայները շատ

տարբեր էին առաջին աշտարակներէն: Մէկ մէկու մէջ անցուցուած սանդուխներով շինուած էին, լաթերով և մորթերով ծածկուած, և ասոնց ետեւը կեցած ամենէն քաջ նշան առնողները թշնամոյն դէմ կ'ուղղէին զէնքերը:

— Հեռանանք — կրկնեց Զակլոպա: — Գրո՞ղը տանի գիրենք:

— Կեցիր, համբենք, քանի՞ հատ են...: Մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ ... ո՛հ, ի՛նչ պատրաստութիւն... վեց, եօթը, ութ... զամենքնիս, մինչև վերջին շունը, կրնան սպաննել... ինը, տասը... տասնումէկ... Վոլոտիէսքոյ յանկարծ համբելէն դադրեցաւ:

— Այս ի՛նչ բան է, — պոռաց:

— Ո՞րը:

— Հոն, հոն... ամենէն բարձր աշտարակին վրայ...: Մարդ մը կախուած է:

Զակլոպա աչքերը սրեց: Իրաւցնէ, ամենէն բարձր մեքենային գագաթը, զանգակի հսկայ լեզուի մը նման, մերկ մարմին մը կը շարժէր:

— Այո՛, ստոյգ է, — ըսաւ Զակլոպա:

— Աստուած իմ, ողորմած Աստուած,
— գոռաց Վոլոտիէսը՝ սրտամտիկ ձայ-
նով մը: — Լոնկինոս Բոտպիրիէնդան է:

Պարիսպներուն վրայ շշնկոց մը բարձ-
րացաւ, նման հովին որ անտառի մը մէ-
ջէն կ'անցնի: Վոլոտիէսը՝ գունաթափե-
ցաւ: Զակլոպա գլուխը խոնարհեցուց,
ձեռքերովը աչքերը գոցեց, շրթունքները
կապուտցած հառաչեց:

— Յիսո՛ւս Մարիա՛մ, Յիսո՛ւս Մա-
րիա՛մ:

Շշնչիւնը ալիքներու շարունակ մօրնչ-
ման փոխուեցաւ... Ամենքը ճանչցեր էին
Բոտպիրիէնդան, զինուորներուն աչքերը
կատաղութեամբ կը փայլէին:

— Արի՛ն, — գոռաց Զակլոպա փըր-
փրալից բերանով և մէկ ոստումով նե-
տուեցաւ խրամին մէջ: Ոչ մի մարդկային
ոյժ, և ոչ իսկ իշխանին ձայնը, կարող
չէր զսպել զինուորները: Մէկգմէկ կը
հրմշտիէին, մէկմէկու վրայ կ'ելլէին, ձեռ-
քերով ու ալոսներով խրամատին եզերք-
ներուն կը կառչէին, դուրս կը ցատքէին,
գահավիժաբար և կուրօրէն կը վազէին:
Հսկայական աշտարակները շուտով ծած-
կուեցան ծուխի ամպերու մէջ ու որոտա-

ցին: Զակլոպա ամենէն առաջ կը վազէր,
սուրը մերկացած, կատաղի՝ վիրաւորուած
ցուլի մը նման: Դազախները նիզակներով
և գերանդիներով դուրս ցատքեցին: Եր-
կու պարիսպները մէկմէկու զարնուեցան.
սակայն կուշտ ոչխարները անօթի գայ-
լերու վոհմակին դէմ չկրցան դիմանալ:
Դազախները ետ մղուեցան, ջարդուե-
ցան, ջախջախուեցան ու նահանջեցին
դէպ ի աշտարակները: Զակլոպա՝ էգ ա-
ռիժի մը կատաղութեամբ՝ որուն կորիւն-
ները յափշտակեր են, գոռալով ու գո-
չելով խառնուրդին մէջ կը նետուէր: Ի-
րենքը՝ ըովէն Վոլոտիէսը՝ աւերիչ բոցի
մը պէս, առաջ կ'երթար:

Մեքենայները քաշողները կամ ջարդուե-
ցան և կամ մեքենայներու տակ ճգմուե-
ցան: Զինուորները անիծեալ աշտարակին
ծայրը ելան, քակեցին Լոնկինոսի մար-
մինը և կրօնական յարգանք վար իջե-
ցուցին:

Զակլոպա ինկաւ ընկերոջ դիակին վը-
րայ: Վոլոտիէսը՝ հեծկլտալով կու լար:
Դիւրին էր գուշակել թէ ինչպիսի՛ մահ
ունեցեր էր դիւցազնը: Բարեկամները ու-
սերնուն վրայ առին դիակը և դարձան

պարիսպները : Իրիկունը Սպարայիի գե-
րեզմանոցին մէջ թաղեցին զինքը : Բոլոր
կղերը թաղման ներկայ էր . կը պակսէր
միայն Ժապըովսքի՝ որ վերջին յարձակ-
ման ժամանակ վիրաւորուեր էր և մա-
համերձ էր : Ներկայ էին իշխանը, հրա-
մանատարները, բոլոր սպայները, Բրիէմ-
սքի, Սքշեղուցքի, Վոլոտիէսքոյ, Զակլու-
պա և այն զօրագուններ՝ յորում կը զի-
նուորէր Բոտալիբիէնդա :

Գիշերը խաղաղ էր և աստղազարդ ,
ջահերուն բոցերն անշարժ՝ կը լուսաւո-
րէին սպիտակ նոր դագաղը : Խոր լուռ-
թիւն մը կը տիրէր, Զակլուպայի հեծկըլ-
տոցն և Թնդանօթներու հեռաւոր բոմբիւ-
նը միայն կը լսուէին :

Վսեմ էր Մուքովեղցի : Ըսաւ վերջին
աղօթքը, աչքերը երկինք բարձրացուց և
յուզեալ ձայնով արտասանեց .

« Ո՛վ է որ գիշեր ժամանակ երկնից
դռները կը զարնէ » այսպէս կը հարցնէ
Քրիստոսի աստուածային փոխանորդը ար-
թըննալով քունէն : « Բայց, ո՛վ Պետրոս,
ես Լոնկինոս Բոտալիբիէնդա եմ » :

« Իսկ ի՞նչ արժանիք ունիս դուն, որ
արքայութիւն մտնել կը համարձակիս :

Ի՞նչ իրաւամբ կ'ուզես դուն մտնել հոն՝
ուր առանց մեծամեծ առաքինութիւն-
ներու և վիշտերու ոչ մեծամեծք երկրի,
ոչ ծիրանաւորք, և ոչ իսկ օծեալք Տեառն
կրնան մտնել... ուր ոչ շքեղ կառքերով
և ոչ բազմութեամբ ծառայից կը մտցուի
և որուն ճամբան՝ առաքինութեան փշա-
լից ճամբան է » :

« Բայց, բայց, կ'աղաչեմ, ո՛վ սուրբ բա-
րապան : Բայց կ'ըսեմ քեզի , վասն զի
Աստուծոյ այս ծառային ըրած ճամբան
փուշերով և դառնութեամբ լի եղաւ, և
սա՛ այս մեր սիրելի զինակիցը՝ քեզի
կու գայ մաքուր իբրեւ աղանի՝ որ յոգ-
նած է երկայն թոչելէն , մերկ՝ իբրեւ
զՂազար, սլաքներով վիրաւորուած՝ իբրեւ
նախավկայն Ստեփաննոս, աղքատ՝ իբրեւ
Յոբ, համեստ և համակամեալ, անարատ՝
իբրեւ գառն, մաքուր՝ մեղքի արատէ, որ
իբրեւ քաւութեան զոհ նուիրեց ինքզինքը
յօգուտ հայրենեաց... : Ընդունէ զինքը,
ո՛վ Պետրոս, ընդունէ, ո՛վ սուրբ բարա-
պան, զընտիրն հօտին, և թոյլ տուր որ
արքայութեան մշտադալար մարգագետնի
մէջ արածէ » :

Մուքովեղցի այս ոճով առաջ տարաւ

դամբանականը, նկարագրելով դիւցազնին կրած նեղութիւնները և գործած գործերը։ Սմենքը կու լային և իւրաքանչիւր ոք իրեն վախճանը կը մտածէր՝ որ թերեւ հեռու չէր, թերեւ Սպարայիի պարիսպներուն վրայ պիտի իյնային իրենք ալ։ Վերջապէս ի խորոց կարդացին երգեցին. կարծես օդը կ'ողբար։

Դագաղը գերեզման իջեցնելու ժամանակ շատ դժուարութեամբ կրցան զԶակլոպա անկէց բաժնել...։ Իշխանը մօտեցաւ և նախ ինքը ափ մը հող նետեց վրան։ Քահանայն սկսաւ. Հոգի Երաւ։ Չուանները ճռնչեցին։ Հարիւր ձեռքեր, հարիւր սաղաւարտներ հող նետեցին դագաղին վրայ. Լոնկինոսի մահկանացու մնացորդաց վրայ շուտով բարձրացաւ հողաբլուր մը. լուսինը իրեն աղօտ լոյսը սփռեց անոր վրայ։

Ը.

Երեք բարեկամները գերեզմանէն հեռացան ու պարիսպներու վրայ դարձան ուսկից կը լսուէր թնդանօթներու որոտը։ Զինուորները և սպայները կը խօսէին հանգուցելոյն յատկութիւններուն վրայ։

— Փառաւոր թաղում, — ըսաւ սպայ մը Սքշեղուցքիի մօտենալով, — և ոչ Սերաքովսքի՝ արքունի քարտուղարը, այսպիսի թաղում մ'ունեցաւ։

— Լոնկինոս արժանի էր — խորհրդածեց ուրիշ սպայ մը։ — Ուրիշ ո՞վ պիտի ստանձնէր այդպիսի դիւցազնական գործ մը։

— Լսեցի որ, — մէջ մտաւ երրորդ մը, — Վիսնիովիեցքիի սպայներէն շատերը ուզեր են երթալ. բայց կարծեմ Լոնկինոսի օրինակը զամենքը ետ պիտի կեցնէ թագաւորին երթալու փափաքէն։

— Անգործադրելի գաղափար մըն է...։ Եւ ոչ օձ մը պիտի կարենայ անցնիլ...։ Վայրկեան մը լռութիւն եղաւ։

— Լսեցիր, — հարցուց Վոլոտիէսքոյ Սքշեդուցքի:

— Այո՛, լսեցի...: Այսօր իմ կարգս է:

— Ինծի նայէ, Սքշեդուցքի, — ըսաւ Վոլոտիէսքոյ լուրջ կերպով: — Դուն զիս բաւական ժամանակէ ի վեր կը ճանչնաս և գիտես որ բան մը կարող չէ զիս կասեցնել. սակայն ուրիշ բան է վտանգը, ուրիշ բան է անձնասպանութիւնը:

— Այդ խօսքը դո՛ւն ես որ կ'ըսես:

— Այո՛, ես, վասն զի քեզի բարեկամ եմ:

— Ես ալ քու բարեկամդ եմ: Ուստի երգուի որ եթէ ես մեռնիմ, դուն պիտի չերթաս:

— Ա՛հ, ոչ, — բացազանչեց Վոլոտիէսքոյ: — Երթամ պիտի:

— Կը տեսնե՞ս. ուրեմն ի՞նչպէս կը պահանջես ինծմէ այն բանը՝ զոր դուն իսկ պիտի չընես...: Թո՛ղ որ Աստուծոյ կամբը կատարուի:

— Եթէ այդպէս է ես ալ քեզի հետ կու գամ:

— Իշխանը արգիլեց: Դուն զինուոր ես, հնազանդիլը պարտքդ է:

Վոլոտիէսքոյ պիտիքը խածաւ ու լռեց:

— Գիշերը շատ պայծառ է, — ըսաւ քիչ վերջ, — այս գիշեր ճամբայ մի՛ ելլեր:

— Աւելի մի՞նչ գիշեր մը կը նախադասէի, — ըսաւ Սքշեդուցքի, — սակայն գործը ուշացնել անկարելի է: Կը տեսնես որ օդը հաստատուեցաւ, և մենք չունինք ոչ ուտելիք և ոչ վառօդ...: Զինուորները հողին մէջ բոյսերու արմատներ կը փրնտռեն. շատերը բռնուած են ընդհարութեան հիւանդութեամբ: Այս իրիկուն անմիջապէս կը մեկնիմ, արդէն իշխանին հրաժեշտի ողջոյնս տուի:

— Կարծեմ յուսահատեր ես կեանքէդ:

Սքշեդուցքի ժպտեցաւ:

— Կ'ենթադրուի, ետ պիտի չկենամ, բայց մի՛ կարծեր թէ մեռնիլ կ'ուզեմ, այդ մեղք է: Դարձեալ խնդիրը մեռնելու վրայ չէ, այլ թագաւորին քով հասնելու և զամենքը ազատելու:

Վոլոտիէսքոյ իշխանուհւոյն նկատմամբ զիտցածը ըսելու փորձութիւնը ունեցաւ, սակայն նորէն բռնեց ինքզինքը:

— Ի՛նչ ճամբով պիտի երթաս, — հարցուց:

— Իշխանին ըսի որ ճախճախուտը պիտի անցնիմ և ապա գետին երկայնու-
թեամբ պիտի երթամ մինչև որ թշնամի
բանակէն դուրս ելլեմ: Իշխանը այս գա-
ղափարիս հաւնեցաւ:

— Ճար չկայ, — հառաչեց Վոլոտիէս-
բոյ: — Քանի որ մահը անհրաժեշտ է,
լաւագոյն է փառաց ասպարէզին մէջ քան
անկողնոյ: Աստուած պահէ պահպանէ
զքեզ: Եթէ այս աշխարհիս վրայ այլևս
չտեսնուինք, անշուշտ անդիի աշխարհը
կը հանդիպինք մէկմէկու: Վստահ եղիր
որ միշտ և միշտ բարեկամ պիտի մնամ
քեզի:

— Նոյնպէս ես. շնորհակալ եմ: Ինծի
նայէ. եթէ մեռնիմ, չեմ յուսար թէ Լոն-
կինոսի բաղդին հանդիպիմ, վասն զի ա-
նոր մահը իրենց սուղի նստած պիտի ըլ-
լայ...: Սակայն, ո և իցէ կերպիւ, պի-
տի պարծենան: Այն ատեն ետեւէ եղիր
որ ծեր Սասվիլիքովսքի իմ մարմինս
խնդրէ խմբելնիցքիէն, վասն զի սար-
սափ կու գայ վրաս երբ կը մտածեմ
թէ կրնամ կեր ըլլալ թաթար շունե-
րու:

— Վստահ եղիր որ խնդրեցդ պիտի

կատարեմ, — պատասխանեց Վոլոտիէս-
բոյ:

Ջակլոպա՝ որ սկզբան մտքով վերացեր
էր, վերջապէս հասկեցաւ թէ ինչ բանի
վրայ է խնդիրը: Սակայն չկրցաւ համո-
զել որ բարեկամը ետ կենայ: Ըսաւ
միայն.

— Երեկ միւսը, այսօր ասիկա...: Ո՛վ,
Աստուած իմ, Աստուած իմ:

— Հաւատք ունեցիր, — սիրտ տուաւ
Վոլոտիէսբոյ:

— Մտիկ ըրէ, Սքշեդուցքի, — սկսաւ
ըսել Ջակլոպա, բայց խօսքը բերնէն դուրս
չեկաւ, ու ծերը, տղու մը պէս անկարող՝
ուրիշ բան չկրցաւ ընել եթէ ոչ ասպե-
տին գիրկը նետուիլ:

Ժամ մը վերջ Սքշեդուցքի ճախճա-
խուտի ջուրերուն մէջն էր:

Գիշերը պարզ էր, Լուսինը ճախճախուտին
մէջ տեղը արծաթեայ վահանի մը նման կը
փայլէր: Սքշեդուցքի գետեզերքի խիտ ե-
ղեգնուտներուն մէջ մտնելով, շուտով ա-
ներեղոյթ եղաւ: Ուղիղ գծով գետէն անց-
նիլը անկարելի էր, կրնար թշնամուոյն ու-
շաղրութիւնը վրան դարձնել, ուստի Սքշե-
դուցքի մտածեց գետին երկայնութեամբ

իջնել մինչև այն ճախնային գետինը՝ որոն մէջէն կ'անցնէր գետը։ Ստոյգ է թէ հոն էին թաթար և զազախ մկնդաւորները, սակայն եղեգնուտները հոն շատ խիտ էին, այնչափ որ թշնամին զանոնք վերաններ շինելու կը գործածէր։ Հոն հասնելէն վերջ առանց վտանգի կրնար գետը անցնիլ թէ գիշեր և թէ ցորեկ ժամանակ։

Միայն կը վախէր որ շատ տիղմ ըլլայ...։ Սակայն հոն՝ ուր կը քալէր մինչև սրունքները ջուրին մէջ, ջուրին խաղաղ մակերևոյթին տակ երկիրը կը ձօճէր և անհաստատ էր։ Ամէն քայլ առնելուն պղպշակներ վեր կ'ելլէին՝ ու գիշերային անդորրութիւնը կը վրդովէին։ Որչափ որ զգուշութիւն կ'ընէր, սակայն ջուրը կը շարժէր և շրջանակներ կը ձևացնէր՝ որոնք երթալով կ'ընդլայնէին և կը հասնէին ճախճախուտին կեդրոնը։ Եթէ անձրեւ եկած ըլլար՝ աւելի դիւրաւ պիտի հասնէր Սքշեղուցքի մինչև ճախնային գետինը և պիտի չտեսնուէր, նոյն իսկ եթէ հարկ ըլլար լողալով պիտի կտրէր այդչափ հեռաւորութիւնը։ Սակայն, կարծես ի հեճուկս, խոր անդորրութիւն մը կը տիրէր օդոյ մէջ, և ոչ իսկ թեթև հով մը

կը փչէր որ գեթ եղեգնուտի սօսափիւնը ծածկէր իրեն քայլերուն ձայնը...։ Միայն հրազինուց շառաշը քիչ մը կը խափանէր պղպշակներու խոխոլիւնը, և այդ շառաշման վայրկենին միայն կրնար քանի մի քայլ առաջ երթալ։ Ճամբայ ելած ժամանակը ամէն բան չէր կրցած նախատեսել, ինչպէս, օրինակի համար, ջուրին խորութիւնը։ Նոյն իսկ լաւ ծանօթ երկիր մը գիշեր ժամանակ ուրիշ խորհրդաւոր կերպարանք մը կ'առնու, երկիւղ կ'ազդէ, ամէն վայրկեան մտատանջ տարակոյսներու մէջ կը ձգէ։ Մի՛ գուցէ հոս հաստատուն չըլլայ երկիրը, մի՛ գուցէ հոն փոս մը գտնուի...։ Սքշեղուցքի ճակատէն քրտինքը կը հոսէր։ Այնուհանդերձ առաջ կ'երթար, և առանց անդրադառնալու, այնչափ հեռացեր էր քաղաքէն որ չիմացաւ իսկ թէ քանի մը քայլ հեռուն թաթար ձիաւոր մը կեցեր էր դիմացը։ Ժամանակին կանգ առաւ և դիտեց ձիաւորը՝ որ ձիու վրայ, գլուխը երեքցնելով կը նիրհէր։

Եւ, տարօրինակ բան, կարծեց թէ թաթարը իրեն բարեւ կու տայ և աչքը վրայէն չի վերցնէր։ Սարսափ ազդող տե-

սիւք մըն էր, գրեթէ ուրուական՝ որ ջուրերէն դուրս ելեր էր և իրեն ճամբան կ'ուզէր արգելիլ:

Աքշեդուցքի, վայրկեան մը տատամսելէն վերջ, սիրտ ըրաւ:

— Կը քնանայ թէ ոչ, — հարցուց ինքիրեն:

Վերջապէս ամենայն խոհեմութեամբ սկսաւ նորէն առաջ երթալ: Կէս ճամբուն մէջն էր, մեղմ հով մը սկսաւ փչել, բուրբուր եղեգնուտը սկսաւ սօսափիւն մը արձակել: Աքշեդուցքի սիրտ առաւ ու աւելի արագ սկսաւ քալել: Սակայն հովը միայն բոյսեր չէր որ կը շարժէր. քիչ մը վերջ իրեն դիմաց տեսաւ սև առարկայ մը որ ջուրին վրայ կը շարժէր և կարծես իրեն վրայ ցատքել կ'ուզէր: Քիչ մնաց որ պոռար Աքշեդուցքի. բայց վայրկեան մը վերջ հասկեցաւ որ մարդ մըն էր՝ որ կը խղդուէր: Սարսուռ մ'անցաւ մարմնոյն մէջէն: Եղեգնուտի սօսափիւնը շատցաւ: Ծածանող եղեգներու մէջէն տեսաւ Աքշեդուցքի երկու, երեք, չորս թաթար մկնդաւորներ: Յանկարծ ոտքը սրունքի մը դիպաւ, վար նայեցաւ, ուրիշ խղդուած մը ոտքին տակն էր:

— Այս երկրորդն է, — մտածեց:

Երագեց քայլերը: Եղեգնուտը երթալով կը խտանար, և այս՝ եթէ մէկ կողմանէ նպաստաւոր էր իրեն, միւս կողմանէ արգելք կ'ըլլար քալելու: Բաց աստի, կաշուն տիղմը՝ որ տեղ տեղ մինչև մէջքը կը հասնէր, շատ կը քրտնցնէր զինքը և ջերմ կը պատճառէր:

— Ինչ բան է այս, — սարսափահար կը մտածէր: — Ուրեմն եղեգնուտի խորերը մտեր եմ: Ինչո՞ւ դեռ չհասայ ճախնային գետինը: Արդեօք միեւնոյն տեղւոյն վրայ կը դառնամ: Կը տեսնուի, — մտածեց վրհատելով, — որ գէշ ճամբայ մը ընտրեր եմ: Լաւագոյն է ետ դառնալ: Վաղը Լոնկինոսի բռնած ճամբէն կ'երթամ:

Սակայն այսուհանդերձ ետ չկեցաւ ճամբայէն և ոչ ետ դարձաւ: Կէս ժամ նորէն անցաւ, սակայն ճախնային հողը դեռ չէր տեսնուեր: Աւելի յաճախ կը հանդիպէր դիակներու: Այդ սոսկում ազդող տեսարանը, անքուն մնալը, եղեգնուտի սօսափիւնը, ջրոյն պաղութիւնը, գրեթէ զառանցել կու տային իրեն: Ամբոխեալ ըղեղին մէջ կը խուժէին խորհուրդներ և տեսիլներ՝ որոնք կամ կը կեցնէին զինքը

և կամ յառաջ կը մղէին : Վերջապէս , ուժէ ինկաւ . իրեն այնպէս կը թուէր թէ թմբեր է , կռթնած եղէգներուն մինչեւ ծունկերը ջուրին մէջ , ու ջրոյ խոխոջը զինքը կը սթափեցնէ : Մօտէն մակոյկ մը կ'անցնէր՝ որուն մէջ երկու մարդիկ կային : Մինչև վիզը ջրոյ մէջ ընկղմեցաւ , աւանջին քանի մը անկապ խօսքեր հասան .

— Շնոֆորը խղդէ զիրենք... այս հոտած լճին մէջ ալ պահպանութիւն պէտք է ընել... :

Մակոյկը աներևոյթացաւ . դիմացը կեցող Ղազախը թեճակով ջուրը կը ծեծէր , կարծես ձկները վախցնել ուզէր : Սքշեղուցքի նորէն սկսաւ առաջ երթալ : Քիչ մը վերջ պահակ թաթար մը նշմարեց , լուսնոյ լոյսը կը լուսաւորէր անհաւատին շան երեսը : Սակայն Սքշեղուցքի պահակներէն չէր որ կը վախնար , հապա ինք իրմէ . կը ջանար գիտնալ թէ ո՞ւր է և ո՞ւր կ'երթայ : Սակայն այս ճիգը՝ փոխանակ գաղափարները պայծառացնելու , ցընորքը կը կրկնապատկէր : Առարկայները կրկին , բազմապատիկ կը տեսնէր , շարունակ մտացածին ձևեր կ'առնէին անոնք աչքին դիմաց : Երբեմն կը կարծէր թէ

պաշարուեր է թշնամիներէն , կ'ուզէր պռալ , օգնութեան կանչել , սակայն անգիտակից խոհեմութիւն մը , կռուոյն ճիգը շրթունքները կը գոցէին : Սպարայիէն ելեր էր՝ արդէն անօթութենէն և անքունութենէն տկարացած , ջրոյ մէջ սառած , դիակներու գարշահոտութենէն զզուած , եղեգներէն և մացառներէն վիրաւորուած , արիւնոտ՝ մօեղներու խածուածքներէն , վըհատութիւն մը եկաւ վրան , յուսահատութիւն մը որ պիտի չկարենայ եզերքը հասնիլ : Իբրեւ փրկութեան նաւահանգիստ մը՝ կը փափաքէր հասնիլ ճախնային հողը , թէպէտ հոն հասնելէն վերջն ալ պիտի սկսէր նոր վտանգներու և դժուարութեանց շարք մը... : Վերջին ճիգն թափեց ինքզինքը հոն ձգելու համար : Եղեգնուտի սօսափիւնի մէջ մարդկային ձայն մը կը լսէր , սակայն լսածը մօեղներու բըզգունն էր :

Ջուրն աւելի խոր էր , մէջքէն վեր կ'անցնէր :

— Եթէ հարկ ըլլայ լողալ , ոյժ չունիմ պիտի խղդուիմ : — Այս մտածմունքը չարագուշակ փայլակի մը պէս մտքէն անցաւ : Գլուխը՝ կարծես բոցերու մէջ , կ'այ-

րէր. բարեբաղդաբար թաց փնջիկ մը եւրեանն դիպաւ և սթափեցուց զինքը: Հետոն աղօտ լոյս մը տեսաւ...: Քայլերը դէպ ի աջն կողմը ուղղեց.... բայց յանկարծ կեցաւ. դիմացը մաքուր ջրոյ գիծ մը տեսեր էր: Գետն էր: Երկու կողմն իրեն փափաքած երկիրը կը տարածուէր:

— Օրհնեալ ըլլայ Աստուած, ազատեցայ, — մտածեց Սքշեդուցքի:

Հոս ալ եղեգնուտներ: Սքշեդուցքի անվեհեր մտաւ անոնց մէջ: Ճախճախուտը ետե մնաց: Դիմացը ելած ջուրին՝ որ անշուշտ գետն էր, ուղղութեամբ առաջ կ'երթար: Յուրտը աւելի էր հոս: Քիչ վերջ սաստիկ յոգնածութիւն զգաց, հանգչելու անհրաժեշտ պէտքը կ'իմանար: Աւելի հաստատուն և բարձր երկրի մը հանդիպեցաւ, կարծես կղզեակ մըն էր: Կանգ առաւ, նստաւ, մթեղներէն և եղեգներէն արինն տած երեսը սրբեց: Վայրկեան մը վերջ ծովի զօրաւոր հոտ մ'առաւ, գլուխը վեր վերցուց, հարիւր քայլ հեռուն կրակ մը տեսաւ՝ որուն շուրջը բազմութիւն մը կար: Թաթարներ էին որոնք կը տաքնային և կ'ուռէին: Այդ տեսարանը, անգութ կերպով անօթութիւնը գրգռեց...: Բաւական

ժամանակէ ի վեր կերակուր բերանը չէր դրած, վերջին անգամ պատառ մը ձիու միս կերեր էր՝ որով և ոչ իսկ շնիկ մը կը կշտանար: Չորս կողմը գտնուած եղեգները սկսաւ ծամել և անոնց հիւթը ծծել անօթութիւնը և ծարաւը վայրկեան մը խաբելու համար: Նորէն կրակը դիտել սկսաւ՝ որ կամաց կամաց կը տկարանար: Կրակին չորս կողմը նստող մարդիկ կարծես մշուշի մէջ մտան և կորսուեցան:

— Ահ, քունը չարաչար զիս կը տանջէ, — մտածեց Սքշեդուցքի, — հոս պէտք եմ քնանալ ճար չկայ:

Կրակին շուրջը շարժում մը սկսաւ: Թաթարները ոտք ելան: Սքշեդուցքի ձիւրու ոտնաձայն մը՝ զոր կը խափանէր խոնաւ երկիրը, և խրխինջ լսեց: Չհասկցաւ թէ ինչո՞ւ կը հեռանան...: Նշմարեց որ եղեգները գոյներնին կը փոխէին, կարծես օդոյն մէջ նուրբ մշուշ մը կար: Կը լուսանար: Ճախնային երկրին հասնելու համար ամբողջ գիշերը դրեր էր: Ուրեմն դեռ ճամբուն սկիզբն էր: Յորեկով ուրեմն պիտի անցնէր թշնամի բանակը: Երթալով կը լուսանար. արեւելք տօգոյն սպիտակ գոյն մը կ'առնէր: Սքշեդուցքի նորէն

Ջուրին մէջ մտաւ, և երբ միւս եզերքը հասաւ եղեգնուտէն գլուխը դուրս հանեց։ Հինգ հարիւր քայլ հեռուն թաթար պահա- կանոց մը տեսաւ, բայց մարդ չկար հոն և կրակը գրեթէ մարեր էր։ Մօտեցաւ և սկսաւ չորս կողմը փնտռել յուսալով կե- րակուրի մնացորդ մը գտնել։ Իրաւցնէ հոս հոն նետուած էին կիսով չափ կրծուած ոսկորներ և մարած փայտերուն վրայ խո- րոված շողգամի հինգ կտորներ։ Ամե- նայն ինչ հաւաքեց և անօթի գայլի պէս սկսաւ ուտել։ Յանկարծ տեսաւ որ թա- թարները կը դառնային։ Կայծակի արա- գութեամբ նորէն մտաւ եղեգնուտին մէջ, հասաւ կղզեակը և հետը առած ոսկորնե- րը սկսաւ կրծել։ Կենացը մէջ այնպիսի համեղ կերակուր մը չէր կերած...։ Քիչ մը ոյժ առաւ ու արիացաւ նորէն։ Ա՛լ բոլորովին լոյս էր։ Առաւօտեան ցուրտը զինքը կը նեղէր, բայց քիչ վերջ արեւը իրեն ջերմութեամբ պիտի տաքցնէր զին- քը։ Չորս կողմը դիտեց. կղզեակը՝ որուն վրայ կը գտնուէր, երկու մարդու հագիւ կը բաւէր, չորս կողմը եղեգնուտը պարիսպ ձեւացուցեր էր...։ Ամէն բան լաւ քննե- լէն վերջ՝ որոշեց ճամբայ ելլել երբ հովը սկսի շարժել եղեգնուտը։

— Փա՛ռք Աստուծոյ, — կ'ըսէր ինք- իրեն, դեռ կ'ապրիմ։

Սակայն քունը յաղթեց իրեն և հոն՝ ուր կը գտնուէր, անզգայ պառկեցաւ։

Բարձրացող արեւու ճառագայթները ա- նոր թաց զգեստները չորցուցին։ Ձինքը այն վիճակին մէջ տեսնողը պիտի կար- ծէր որ խղճուած դիակ մըն է՝ զոր ա- լիքները հոն նետեր են։ Երեսը արիւնոտ էր, զգեստները՝ տղմաթաթախ...։ Ժամերը կ'անցնէին. կէս օրը անցեր էր և ինքը կը քնանար դեռ։ Միայն իրիկուան դէմ, դաշտի վրայ կռիւ ընող ձիերու սուր խրխինջ մը զինքը արթնցուց։

Աչքերը շփեց ու յիշեց թէ ուր կը գտնուի։ Երկնից կամարին վրայ առաջին աստղները աղօտ կը փայլփլէին։ Սակայն քունէն չէր կազդուրուած, մանաւանդ զը- ժուարութեամբ կրնար շարժել ցաւոտ ա- դամները։ Գրեթէ անգիտակցաբար ոտքե- րը նորէն ջուրին մէջ խոթեց և սկսաւ քալել։ Արեւուն վերջին ճառագայթները մարեր էին բաւական ժամանակէ ի վեր, աստղները հետզհետէ կը փայլփլէին, բայց դեռ լուսինը չէր բարձրացած։ Տեղ տեղ ջուրը շատ խոր էր. բռնադատեալ էր

ինքզինքը ջուրին վրայ բռնել ջանալու և հոսանքին դէմ լողալու որպէս զի դէպ ի ճախնախուտը չըջէ զինքը հոսանքն: Չէր լողար, այլ աւելի եզերքին մացառները բռնելով ջուրին վրայ կը սահէր, ձեռքերը տիղմին մէջ կը խոթէր և ջիղերուն բոլոր ուժովը ինքզինքը առաջ կը մղէր: Շատ չտեսց, հասաւ տեղ մը՝ ուսկից դիմացը պարզուեցաւ կրակներու ովկիանոս մը:

— Ղազախ բանակն է, — մտածեց: — Աստուած իմ, օգնէ ինծի:

Կանգ առաւ ու սկսաւ մտիկ ընել: Շփոթ շշուկ մը կը հասնէր մինչև իրեն: Գետին ձախ եզերքին վրայ ղազախ բանակն էր, աջին վրայ՝ թաթար բանակը. այս բաժանումը խոհեմութեամբ եղած էր արիւն շահեղ կռիւներու դիմաց առնելու համար, վասն զի նոր դաշնակցութիւնը թաթարներու և Ղազախներու մէջ եղած հին աւտելութիւնը չէր կրցած մարել:

Հոս ցանցառ էր եղեգնուտը: Արշերդուցքի նորէն քանի մը քայլ առաւ, ու կանգ առաւ դարձեալ: Կը կարծէր թէ ղազախ բոլոր ոյժը՝ սպառնալից՝ իրեն վրայ կու գար. հարիւր հազարաւոր մարդիկ՝ որոնք զինքը կրնային ջախջախել որդի մը պէս . . . : Կարծեց թէ կորսուած է: Մինակ էր:

Սակայն և այնպէս, կարծես խորհրդաւոր ուժէ մը մղուած՝ յառաջ գնաց: Աւելի մօտէն կ'ուզէր տեսնել այն ահաւոր ոյժը: Բայց յանկարծ քարացեալ կանգ առաւ. եղեգնուտը՝ դաշնակով կտրուածի պէս, կը լմնար: Զուրը՝ աւելի հեռուն, կարմիր գոյն մը առած էր, երկու եզերքներուն վրայ վառուած երկու մեծ բոցերուն անդրադարձութենէն. այս բոցերուն մէկուն դիմացը կեցեր էր թաթար ձիաւոր մը, միւսին դիմաց նիզակով զինեալ ղազախ ձիաւոր մը: Բոցերուն լոյսը հրեղէն կամուրջի մը պէս գետը կը կտրէր մէկ կողմէն միւսը: Երկու եզերքներու մօտ շատ մակոյկներ շարուած էին կարգաւ:

— Ո՛չ, — մտածեց Արշերդուցքի, — ասկէց չանցնուիր. անկարելի է:

Յառաջ թէ ետև երթալու էր: Ահաւոր վարանումն: Երկուքն ալ անգործադրելի. յուսահատեցան:

Մեղմ հովիկ մը հեռուէն Սպարայիի զանգակներու ձայնը բերաւ: Արշերդուցքի երեսը խաչակնքեց և աղօթք մը մրմնջեց: Երկու բոցերու չորս կողմն կարմիր և սև դէմքեր՝ կը խառնուէին մէկմէկու, կարծես դատապարտեալ հոգիներ էին: Գետը արեան գոյն առեր էր:

— Գիշերը, — մտածեց Սքշեդուցքի, —
թերևս կրակները մարին:

Եւ իրացնէ քանի մը ժամ վերջը տը-
կարացան կրակները: Ամբոխը ցրուեցաւ,
ու մինակ պահակները մնացին հոն: Շշըն-
կոցը դադրեցաւ բոլորովին: Խուամբ մը մօ-
տեցաւ, պահակները փոխուեցան:

Յորեկ ժամանակ անցնիլը թերևս աւելի
նուազ վտանգաւոր պիտի ըլլար, բայց ոչ,
այս գաղափարն ալ անտեղի էր, շուտով
մը հանեց մտքէն...: Բայց մակոյկները
հոն կեցեր էին...: Մինչև վիզը ջուրին
մէջ ընկղմեցաւ և զգուշութեամբ առաջ
գնաց, աչքը թաթար պահակէն չէր հե-
ռացնէր: Կէս ժամէն առաջին մակոյկին
քով հասաւ: Մտադրած ծրագիրը շատ
պարզ էր: Մակոյկները՝ որոնց յատակը
դէպ ի վեր դարձած էր, կամար մը կը
ձևացնէին՝ որուն տակէն կարելի էր անց-
նիլ առանց տեսնուելու: Ասկէ գտտ ուրիշ
ճամբայ ալ չկար: Սքշեդուցքի՝ առանց
վայրկեան մը վարանելու, մտաւ այդ կա-
մարին տակը: Զուրը ցած էր և ինքը բե-
րենքսիվար առաջ գնաց: Այնչափ մօտե-
ցեր էր թաթարին որ կը լսէր ձիուն շըն-
չելը: Բարեբաղդաբար մակոյկներուն շար-

քը խիտ էր, ուստի Սքշեդուցքի՝ աչքը
միշտ թաթար բանակը դիտող դազախ
պահակին վրայ սեւեռած, տասնուհինգ
մակոյկ անցաւ այս կերպով: Յանկարծ գե-
տեղերէին վրայ ձայներ և ոտնաձայն լսեց:
Խրիմ՝ ըրած ճամբորդութեանց ժամանակ
սորվեր էր թաթար լեզուն. տրուած հրա-
մանը հասկցաւ.

— Մակոյկի մէջ ու յառաջ:

Սքշեդուցքի՝ թէպէտ ջուրի մէջ, կար-
ծեց թէ բոցերու մէջ ինկաւ: Եթէ այն
մակոյկը առնէին որուն տակը ինքը կծկեր
էր... և կամ անմիջապէս անոր քովինը
...: Վայրկեանները իրեն ժամեր կը
թուէին: Բարեբաղդաբար հինգերորդ մա-
կոյկն առին և ջուրին վրայ դնելով զայն
սկսան դէպ ի ճախճախուտը թիավարել,
դազախ պահակին ուշադրութիւնը իրենց
վրայ դարձնելով: Սքշեդուցքի կէս ժամու-
չափ տեղէն չշարժեցաւ. և երբ նորէն փո-
խուեցան պահակները, այն ատեն սկսաւ
իրեն տաժանելի ճամբորդութիւնը: Հա-
սաւ վերջին մակոյկին մօտ, անկէ անդին
եղեգնուտը կը սկսէր: Սրտատրոփ, քրտ-
նաթաթախ ծունկի վրայ ինկաւ և գո-
հութեան աղօթք մ'ըրաւ առ Դախախնա-
մութիւնը:

Հիմա աւելի համարձակ սկսաւ առաջ ելթալ, հովէն օգտուելով: Մերթ ընդ մերթ գէպ ի ետե կը դառնար: Գիշերապահներու կրակներու լոյսը կ'աղօտանար, գետը կը հեռանար: Եղեգնուտը աւելի խիտ էր և երկիրը հաստատուն: Գերմարդկային ոյժ մը զինքը յառաջ կը մղէր: Չէր գիտեր թէ որչափ ճամբայ ըրեր է, միայն երբ նորէն ետե դարձաւ դիտելու, կրակները աստղներու պէս կը փայլփլէին և քիչ վերջ բոլորովին աներևոյթ եղան: Լուսինը բարձրացեր էր և խոր անդորրութիւն մը կը տիրէր ամէն կողմ: Երբեմն խուլ շշնկոց մը, խորհրդաւոր սօսափիւն մը կը լսուէր: Քիչ մնաց Սըջեղուցքի ուրախութենէն պիտի պոռար: Գետին երկու եւ զերքներուն վրայ կը տարածուէր անտառը. ռետենի բուրումը զինքը կը զմայլեցնէր: Ազատեր էր:

Անտառին մէջ մտնելէն վերջ մտածեց թէ ո՞ր կողմը պէտք է ելթալ. ուր կը հանէր զինքը այդ անտառը. ո՞ւր էր թագաւորը:

Դեռ ճամբան երկայն էր և վտանգներով լեցուն, թէպէտ ամէն ծանր վտանգներէն անցեր էր այլ ևս:

Անօթութիւնը կը տանջէր զինքը. խը-

խում դարձեր էր տիղմի մէջ թաթխուած, սակայն՝ յուսալով որ շուտով պիտի դառնայ Սպարայի և նոր ուժերով, արիաբար առաջ կ'երթար:

— Հիմա, — կ'ըսէր ինքիրեն, — ես գձեզ պիտի ազատեմ, բարեկամներս: Աստուծոյ կամքն է:

Ուրախութենէն սիրտը կը տրոփէր ու ինքը յառաջ կ'երթար, միշտ յառաջ: Անտառին հսկայ ծառերը իրենց հովանին առնոր վրայ կը տարածէին:

Ջ.

Թորոքովի Արքունեաց սրահի մը մէջ երեք աւագանիք գաղտնի խօսակցութիւն մ'ունէին երեկոյ մը: Գորգերով ծածկուած սեղանի մը վրայ ճրագներու բազմութիւն մը կը վառէր: Սեղանին վրայ կային սեւ փետրազարդ գլխարկ մը, սուր մը՝ որուն երախակալը սատափէ էր և որ ծածկուած էր ասղնեգործ լաթով մը, և զոյգ մը ուղտի մորթէ ձեռնոց: Սեղանին

ետեւ՝ բազկաթողի մը վրայ նստած էր շուրջ քառասուն տարուան մարդ մը, նիհար, ազնուական և կանոնաւոր դէմքով: Երեսն արեակէզ, աչքերը սև, շուետական ոճով յարդարուած սև մազերը ուսերուն վրայ տարածուած. վերին շրթանց վրայ ցանցառ և դէպ ի վեր ոլորուած պիւերը, դունջին վրայ նոյնպէս ցանցառ և պզտիկ մօրուք մը դէմքին կու տային առիւծային յանդգնութեան, գոռոզութեան և յամառութեան արտայայտութիւն մը: Գեղեցիկ չէր դէմքը, բայց ուշիմ: Աչքերը մարած էին, բայց կը հասկցուէր որ բարկութեան ժամանակ պէտք էին անոնք շանթարծակ և հրացայտ դառնալ: Այդ վայրկենին արտաքոյ կարգի բարութիւն մը նկարուած էր դէմքին վրայ:

Հագուեր էր բոլորովին սև զգեստ մը ոլործուն ժապաւէնով եզերուած, և որուն տակէն կը տեսնուէր ոսկեղէն շղթայն:

Սա էր Յովհան Քազիմիր Վազա թագաւորը՝ որ իրեն Լատիսլաւ եղբօրը յաջորդեր էր:

Իրմէ քիչ հեռուն՝ թերաստուերի մէջ, նստեր էր Հերոնիմոս Ռատսէսքի՝ Լոմփինի կառավարիչը, յաղթանդամ, կարմր-

ժեռ, կասկածոտ դէմքով մարդ մը. ասոր դիմաց՝ արմուկներով սեղանին կռթնած՝ կար երրորդ անձնաւորութիւն մը, որ միշտ գորգերուն կը նայէր և երբեմն աչքերը կը վերցնէր թագաւորին նայելու համար: Չունէր արքունական վեհութիւն, բայց ունէր իրեն յատուկ մտախոհ և անվեհեր նկարագիր մը որ դիմագծին գեղեցկութիւնը չէր խանգարեր: Կապոյտ աչքերը, դէմքին փափկութիւնը, լեհ հարուստ զգեստը, շուետական ոճով կրտսրուած մօրուքը, դէպ ի վեր սանտրուած մազերը անոր կանոնաւոր դիմագծին՝ որ կարծես մարմարի վրայ քանդակուած էր, ծերակուտական արժանապատուութիւն մը կու տային:

Գէորգ Սոլինսքի՝ արքունի դիւանապետն էր, համբաւաւոր դիւանագէտ, ճարտասան, իշխան Հոովմէական Պետութեան, զոր կը յարգէին Եւրոպիոյ բոլոր արքունիքները և որ էր նախանձորդ Երեմիա Վիսնիովիեցիի:

Մեծ հանճարը և գործունէութիւնը զինքը ամենէն բարձր աստիճաններու բարձրացուցեր էին, իսկ հիմա՝ մօտալուտ նաւարեկութեան անխուսափելի պահուն, ինքն

էր որ Տէրութեան ղեկը կը կառավարէր :
 Թէպէտ փորձ նաւապետ, սակայն ին-
 հաստանի նաւը իրեն համար չէր : Ու-
 չիմ, գործունեայ, հաստատուն՝ գաղափա-
 րաց մէջ, սրատես և հեռատես, կարող
 պիտի ըլլար կառավարել ու և է Տէրու-
 թիւն մը, բայց ոչ Հասարակապետու-
 թիւնը. անշուշտ կարող էր նաև զՀասա-
 րակապետութիւնն ալ նաւահանգիստ հաս-
 ցընել, խաղաղութիւն, յաջողութիւն, մե-
 ծութիւն տալ անոր, եթէ ուրիշ թագաւո-
 րի մը ծառայութեան մէջ գտնուէր, օրի-
 նակի համար Պրանսայի կամ Սպանիոյ
 թագաւորին :

Հանձարեղ զննող մըն էր, բայց ոչ
 գործող : Եւրոպիոյ մէջ դաստիարակուած,
 Թէպէտ արթուն մտքով, բայց չէր կրցած
 հասկնալ Հասարակապետութեան վարչու-
 թեան յատուկ մեղկութիւնը, և բոլոր կե-
 նաց մէջ ալ չկրցաւ սորվիլ իսոյս տալ
 այն ամէն խոչընդոտներէն՝ որոնք իրեն
 ծրագիրներուն և ճիգերուն արգելք կ'ըլ-
 լային : Դիմացը յորձանք մը կը տեսնէր
 ուսկից ազատում չկար : Այնուհանդերձ
 ղեկը ձեռքէն չէր թողուր յամառութեամբ,
 ուշ չղնելով որ գաղափար մը՝ որ ի տեսա-

կանին փրկութիւն կը նշանակէր, ի գործ-
 նականին կրնար կործանում նշանակել :

Կառավարութիւնը ուժովցնելու նպա-
 տակաւ, դազախ ահաւոր տարերքին սան-
 ձը թուլցուցեր էր, առանց նախատեսելու
 թէ մըրիկն՝ որ պիտի փրթէր ընդդէմ ազ-
 նուականութեան և աւագանւոյն, տէրու-
 թեան և նոյն իսկ միապետութեան կեն-
 սական շահերուն մեծ վասն կրնար բե-
 րել :

Իրեն ղէմ ելեր էր Խմիելնիցքի : Հա-
 սարակապետութիւնը կրեր էր կործանիչ
 պարտութիւններ : Խմիելնիցքի՝ իրեն թըշ-
 նամւոյն՝ Խրիմու Խանին հետ դաշնակ-
 ցեր էր : Կայծակ կայծակի կը յաջորդէր,
 պատերազմ զպատերազմ կը ծնանէր : Այն
 ահաւոր տարերքն գործածուելէն առաջ կը
 մարզուէր, իսկ դիւանապետը իրեն գա-
 ղափարին վրայ հաստատուն, միշտ ժա-
 մանակ կ'ուզէր վաստկիլ և կը բանակ-
 ցէր, մինչև անգամ Խմիելնիցքիի վրայ
 հաւատք ունենալ կը ցուցնէր :

Անողոր իրականութիւնը կը ջախջախէր
 իրեն տեսական գաղափարները : Օրէ օր
 աւելի պայծառ կը տեսնուէր որ դիւա-
 նապետին ճիգերն բոլորովին հակառակ

արդիւնքը կու տային. այդ բանիս վերջին և յայտնի ապացոյցն եղաւ Սպարայիի պաշարումը:

Հասարակաց արհամարհանքը և ատելութիւնը կը վհատեցնէին զգիւանապետը, սակայն փոխանակ իրեն պակասութիւնը տեսնելու, չորս կողմը յանցաւորներ կը փնտռէր, ինչպէս զժբաղդութեան մը ժամանակ սովոր են ընել անոնք՝ որոնք իրենց անձնական կարծիքը ամէն թշուառութենէ վեր կը դասեն:

Սակայն յանցանքը ամբողջ Հասարակապետութեանն էր, անոր ազնուական կազմակերպութեան, անոր անցելոյն. սակայն նա՝ որ անդունդին եզերքը կախուած ժայռը կը փորձէ ետե քաշել որ վար չիյնայ, անոր անկումը կ'երագէ: Իսկ գիւանապետը չարագոյնը ըրեր էր. դազախ տարրը իրեն օգնութեան կանչելու ժամանակ՝ չէր մտածած որ այն կատաղի հեղեղն կրնար կըրծել այն հիմը որուն վրայ ժայռը կեցեր էր:

Ինքը յանցաւորներ կը փնտռէր իսկ ամենուն աչքն իրեն վրայ կը դառնար իբրեւ միակ պատճառ հայրենեաց բոլոր աղետից: Թէպէտ թագաւորն միշտ հաւատք

ունէր անոր վրայ, այնպէս որ ժողովրդեան ձայնը գիւանապետին հետ նորին վեհափառնութիւնն ալ կ'ամբաստանէր:

Թորորով կեցեր էին և ընելիքնին չէին գիտեր, վասն զի թագաւորը միայն քսանուհինգ հազար զինուոր ունէր: Ուշ ժամանակ հրամայուած միահամուռ զինուորագրութիւնը, մեծ արդիւնք մը չէր ունեցած: Ո՞վ էր այս յապաղման պատճառը, և այս գիւանապետին յամառ դիւանագիտութեան մէկ ուրիշ սխալը չէ՞ր...: Որ կողմը որ ալ դառնային, երկուքն ալ կ'իմանային որ անկարող են զիմադրել խմիելնիցքիի ուժերուն:

Գէշն հոն էր որ տեղեկութիւն մ'ալ չունէին անոր վրայօք: Թագաւորին բանակին մէջ դեռ չէին լսած որ խանը իրեն բոլոր թաթար խումբերով միացեր էր խմիելնիցքիի, կը կարծէին թէ թաթար ոյժը կազմողն թուկայի-պէյի հրամանին տակ գտնուող քանի մի հազար մարդիկն են: Ամէն տեսակ լուրեր կը հասնէին, սակայն անորոշ և հակասական: Խորագէտ խմիելնիցքիի զիտմամբ կեդրոնացեր էր, և թոյլ չէր տար ասպատակութիւններ կամ մասնական կռիւներ ընելու, որպէս

զի թագաւորին ձեռքը լուր տուող գերի-
ններ չիյնան: Ապստամբ Աթամանը ունէր
իրեն նպատակը. այսինքն, բանակին մէկ
մասովը պաշարել Սպարապին, իսկ մնա-
ցած մասովն՝ դազախ և թաթար, իյնալ
թագաւորին վրայ, ձերբակալել զինքը և
յանձնել խանին:

Թագաւորին զէմքին վրայ տեսնուած
տիրութիւնը անպատճառ չէր: Մարդու
մը համար իրեն տկարութեան գիտակցու-
թենէն աւելի ահաւոր բան չկայ: Յով-
հան Քազիմիր բազկաթողին մէջ ընկըղ-
մած, կռթնեցաւ սեղանին և զայն ծած-
կող գորգը դիտելով. ըսաւ.

— Այդ ամենը անօգուտ բաներ են:
Տեղեկութիւններու պէտք ունինք:

— Իմ ալ փափաքս այդ է, — պա-
տասխանեց Օսովինսքի:

— Լրտեսելու գնացող ջոկատները դար-
ձան:

— Այո՛, բայց տեղեկութիւններ տուող-
ներ չեն կրցեր ձեռք ձգել:

— Եւ ո՛չ մէկ գերի:

— Շրջակայքի գիւղացիներ՝ որոնք բան
մը չեն գիտեր:

— Իսկ Բելքայ. սա սքանչելի երկիր
լրտեսող մըն է:

— Վեհափառ տէր, — ըսաւ Լոմօինի
կառավարիչը, — Բելքայ դառնալիք չունի,
սպանուած է: — Վայրկեան մը լոռութիւնը
տիրեց: Թագաւորը՝ մարած աչքերը ծխա-
ցող ճրագին յառած, սկսաւ մատերով սե-
ղանին վրայ զարնել:

— Ուրիշ միջոց չե՞ս կրնար գտնել, —
հարցուց վերջապէս:

— Սպասել, — պատասխանեց դիւա-
նապետը:

Թագաւորը յօնքերը պոստեց:

— Սպասե՛լ, — հարցուց, — և սա-
կայն Վիսնիովիեցքի և միւս հրամանա-
տարները Սպարապիի մէջ մահամերձ կը
տանջուին:

— Ճար չկայ, պէտք է համբերել, —
ըսաւ անտարբերութեամբ Ռատսէսքի:

— Լաւ կ'ընես լռես, եթէ լաւագոյն
խորհուրդ մը չես կրնար տալ:

— Մանաւանդ թէ ունիմ լաւագոյն
խորհուրդ մը, վեհափառ Տէր:

— Ո՞րն է:

— Խմիելնիցքիի հետ բանակցելու հա-
մար մէկը ղրկել: Ի դարձին զեսպանը
կրնայ մեզի ըսել թէ Խմիելնիցքի մինակ
է թէ խանն ալ միասին է:

Սրով ու Հրով Գ.

— Այդ անտեղի է, — ընդդիմացաւ թագաւորը: — Քանի որ խմբելնիցքին ապրտամբ ճանչցեր ենք, անոր գլխուն գին կտրեր ենք, Զարորոթի գաւազանը Զապուսքիի յանձներ ենք, մեր արժանապատուութեան նուաստութիւն է անոր հետ բանակցութեան խոնարհիլ:

— Խանին կարելի է դեսպան մը դրել, — խորհուրդ տուաւ կառավարիչը:

Թագաւորը հարցական ակնարկ մը նետեց դիւանապետին՝ որ քիչ մը մտածելէն վերջ, պատասխանեց.

— Խորհուրդը աղէկ է, բայց անօգուտ. խմբելնիցքի պիտի չթողու որ դեսպանը ետ դռնայ:

Թագաւորը ձեռքով վհատութեան նշան մ'ըրաւ:

— Կը հասկնամ, — ըսաւ դանդաղ կերպով, — որ դուն խորհուրդ մը չես կըրնար տալ, ուրեմն լսէ իմ վճիռս. մեր բոլոր ուժերով պէտք է Սպարապի երթանք: Թող Բարձրելոյն կամքը կատարուի: Հոն կ'իմանանք թէ խանը ապստամբներուն հետն է թէ ոչ:

Դիւանապետը թագաւորին կամաց հաստատութիւնը կը ճանչնար, ուստի բնաւ

չտակարուեցաւ թէ ըսածը պիտի գործադրէր: Դարձեալ, փորձովը գիտէր որ թագաւորին կամաց հակառակիլն անօգուտ էր: Հետեւաբար, փոխանակ հակառակ խօսելու, հաւանութիւն ցուցուց, միայն խորհուրդ տուաւ սպասել դեռ երկու երեք օր, թերեւ տեղեկութիւն մը կարելի ըլլայ ստանալ:

— Ընէք ինչ որ կ'ուզէք, միայն թէ վաղը տեղեկութիւն տուող մը բերէք ինծի:

Նորէն լռութիւն: Լուսնի ճառագայթները պատուհանէն ներս կը թափանցէին, բայց սրահը թերաստուերին մէջ էր, վասն զի ճրագները կը ծխային:

— Ժամը քանի՞ է, — հարցուց թագաւորը:

— Քիչ ատենէն կէս գիշեր, — պատասխանեց Ռատսէսքի:

— Քնանալ չեմ ուզեր: Բանակին մէջ շրջան մը կ'ուզեմ ընել և դուք ինծի պիտի ընկերէք... Ուր են Ուալալտոյ և Արզիշեսքի:

— Բանակն են: Կը հրամայեմ անմիջապէս որ թամբեն ձիերը, — ըսաւ կառավարիչը դէպ ի դուրը երթալով: Նոյն

վայրկենին բակին մէջ աղմուկ մը և աճապարող քայլերու ձայներ լսուեցան . դուռը բացուեցաւ և թիցէնհաւուս՝ թագաւորին թիկնապահը, հատկապէս երեցաւ դրան մէջ :

— Վեհափառ Տէր, — ըսաւ, — Սպարայիէն ընկեր մը եկեր է :

Թագաւորը ոտքի ցատքեց, դիւանապետն ալ ոտք ելաւ, և երկուքը միարեւրան բացաւնչեցին .

— Կարելի՛ բան չէ :

— Ստոյգ է : Հոս դուրսը կը սպասէ :

— Շուտով թող ներս գայ, — պոռաց թագաւորը ծափ ծափի զարնելով : — Թող գայ մեր մտատանջութիւնները փարատէ . . . յանուն Ամենասուրբ Կուսին :

Վայրկեան մը վերջ բարձրահասակ մէկը երեցաւ դրան մէջ :

— Առաջ եկուր, առաջ եկուր, — պոռաց թագաւորը անհամբեր : — Ուրախ ենք զքեզ տեսնելնուս : — Անծանօթը սեղանին մօտեցաւ : Թագաւորը և դիւանապետը երբ տեսան զինքը, քայլ մը ետ քաշուեցան : Իրենց զիմաց կեցողը աւելի ուրուականի մը քան մարդու նմանութիւնը ունէր, պատառոտուն զգեստները հազիւ կը ծած-

կէին մարմինը, նիհար, տփգոյն, տղմով և արիւնով շաղախուած : Չարագուշակ բոցով մը կը փայլէին աչքերը . սե և խառնափնդոր մօրուքը կուրծքին վրայ կը տարածուէր : Ծունկերը այնպէս ուժով կը դողային որ ստիպուեցաւ կոթնիլ սեղանին :

Նոյն վայրկենին բարձրաստիճան մարդիկ և սպայներ սրահը խուժեցին : Ուսալտոյ և Արգիշեսքի հարիւրապետները, Լիթուանիոյ փոխ-դիւանապետը, Սանդուխիւրսքի և ուրիշներ : Ամենքը թագաւորին ետևը կեցած նոր եկողը կը դիտէին :

— Ո՞վ ես դուն, — հարցուց թագաւորը :

Թշուառը շրթունքները բացաւ նուազած հազիւ կրցաւ արտասանել .

— Սպա . . . րայ . . . իէն . . . :

— Գաւաթ մը գինի տուէ՛ք իրեն, — ըսաւ մէկը :

Անմիջապէս գաւաթ մը գինի բերին՝ զոր դժուարութեամբ հազիւ կրցաւ խմել : Դիւանապետը հանեց մուշտակը և անոր ուսերուն վրայ ձգեց :

— Հիմա կրնա՞ս խօսիլ, — հարցուց թագաւորը քիչ մը լուռ կենալէն վերջ :

— Կրնամ, — պատասխանեց անծանօթը տկար ձայնով:

— Ո՞վ ես:

— Սքշեղուցքի... հոռուսներու մէջ տեղակալ...:

— Որո՞նք ծառայութեան մէջն ես:

— Ռուս Պալատինին:

Սրահին մէջ շշուռն մը բարձրացաւ:

— Ի՞նչ լուր, ի՞նչ լուր, — հարցուց թագաւորը տենդոտ:

— Նեղութիւն... սով... մահ...:

Թագաւորը ձեռքովը աչքերը գոցեց:

— Յիսո՞ւս Նազովրեցի, — մըմնջեց:

— Դեռ երկայն ժամանակ կրնա՞ր դիմանալ:

— Ոչ... վառօդ կը պակսի...: Թըշնամին պարիսպներու մօտ է...:

— Մե՞ծ ուժերով:

— Խմիչենիցքի... Խանը... բոլոր թաթար խումբերով:

— Խանն ալ:

— Այո՞ . . . :

Գերեզմանական լուռութիւն մը յաջորդեց: Ներկայ եղողները մէկմէկու կը նայէին. ամենուն դէմքին վրայ անհաւատութիւնը կը նկարուէր:

— Մինչև հիմա ի՞նչպէս կըցաք դիմադրել. — հարցուց դիւանապետը տարակուսական շեշտով: — Այս հարցման, ընդհեղուցքի գլուխը բարձրացուց, կարծես երկնային բոլոր ուժերը օգնութեան կը կանչէր: Աչքերը փայլեցան և ձայնը ուժով և վսեմ ելաւ կուրծքէն.

— Քսան յարձակումներ ետ մղեցինք, տասնրկեց պատերազմի մէջ յաղթեցինք, եօթնասունըհինգ անգամ զուրս յարձրկեցանք...:

Ամենքը լռեցին: Թագաւորը կանգուն կեցաւ, ցնցեց խիտ մագերը առիւծի մը բաշերուն նման, ու պոռաց.

— Յանձն Աստուծոյ կենդանւոյ, բաւական ժամանակ կորսնցուցինք...: Հոն ըլլայ կամ ոչ Խանը, զինուորագրութիւնը լմեցած ըլլայ կամ ոչ, այսօր իսկ Սպարայի պիտի արշաւենք:

— Սպարայի, Սպարայի, — կրկնեցին շատ կորովի ձայներ:

Սքշեղուցքի՝ խանդավառ, զուարթ դէմքով բացազանչեց.

— Վհափառ Տէր, ձեզի հետ մինչև ի մահ:

Թագաւորը կարեկցելով սեղմեց զինքը կուրծքին վրայ:

— Դուռն, — ըսաւ, — ինծի աւելի սիրելի ես քան ամենը որ մետաքս հագուած են: Շատ աւելի թեթեւ ծառայութիւններ վարձք և պատիւ կ'ընդունին: Դուռն մի վախեր ես պարտական եմ քեզի:

— Այսպիսի ասպետ մը երբէք չտեսանք, — բացագանչեցին ուրիշները:

— Սպարայի ղիւցազներուն մէջ առաջինն է:

— Անմահ փառք վաստկեցաւ...:

— Սակայն ի՞նչպէս սահեցար անցար թաթարներու և Ղազախներու մէջէն:

— Ճախճախուտին մէջ մտայ, եղեգնուտը, անտառը կտրեցի անցայ... մուտրեցայ... բերանս բան չգրի...:

— Կերակուր տուէք իրեն, — հրամայեց թագաւորը:

— Կերակուր տուէք իրեն, — կրկնեցին ուրիշները:

— Զգեստ ալ տրուի:

— Վաղը թէ զգեստ և թէ ձի պիտի ունենաս, — ըսաւ նորէն թագաւորը: — Ասկէ վերջ բան պիտի չպակսի քեզի:

Թագաւորին օրինակին հետեւելով, ամենքը սկսան ասպետին ղիւցազներութիւնը գովել, հարցմունքներ ետեւէ ետեւ կը տե-

ղային՝ որոնց ղեռաւորութեամբ հազիւ պատասխան կու տար Սքշեղուցքի, վասն զի սաստիկ տկար էր: Վերջապէս ուտելու բան բերին իրեն. միւսնոյն ժամանակ ներս մտաւ թէղիշիովսքի քահանայն՝ թագաւորին մատուանապետը:

Ամենքը մէկդի քաշուելով ճամբայ տուին: Գիտուն և յարգելի քահանայ մըն էր՝ որուն խօսքերուն աւելի յարգ կու տար թագաւորը քան ղիւանապետին խօսքերուն: Ներկայ եղողները անոր չորս կողմը հաւաքուեցան և Սքշեղուցքիի գալստեան պատմութիւնը կ'ընէին և թէ թագաւորը որոշեր է Սպարայիի վրայ քալել, կ'ըսէին:

Քահանայն Սքշեղուցքին ղիտելով լոռութեամբ մտիկ ըրաւ: Սքշեղուցքի, առանց ամենևին ուշ դնելու թագաւորին ներկայութեան, կ'ուտէր, թագաւորը անոր գինի կը լեցնէր արծաթեայ գաւաթի մը մէջ:

— Ի՞նչ է այս սպային անունը, — հարցուց վերջապէս քահանայն:

— Սքշեղուցքի:

— Յովհաննէս:

— Այո՛:

— Ռուս Պալատինին տեղակալը:

— Այո՛:

— Փանք քեզ, ո՛վ Աստուած իմ, բացազանչեց քահանայն աչքերը երկինք վերցնելով: — Աստուծոյ ճամբայները ծածուկ են: Ես կը ճանչնամ այս սպայն:

Սքշեղուցքի աչքերը վեր վերցուց քահանային երեսը նայեցաւ. բայց անոր գէմը բոլորովին նոր էր իրեն համար:

— Ուրեմն դո՛ւն միայն համարձակեցար թշնամի բանակը կտրել անցնիլ, — հարցուց քահանայն:

— Ինձմէ առաջ ուրիշ մը փորձեց, բայց սպանուեցաւ, — պատասխանեց Սքշեղուցքի:

— Աւելի մեծ է քու արժանիքդ, վասն զի մահուանէ չես վախցեր: Դէմքէդ կ'երևի որ տաժանելի եղած պիտի ըլլայ ճամբորդութիւնդ: Բայց Աստուած քու անձնանուիրութիւնդ տեսնելով ազատեց զքեզ: Անոր սուրբ անուամբ ես զքեզ կ'օրհնեմ:

Սքշեղուցքի ուզեց ծունր դնել, բայց չկրցաւ. մանկլաւիկ մը և Արգիշիէսքի օգնեցին իրեն:

— Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն

Սրբոյ, ամէն. — արտասանեց քահանայն, ապա թագաւորին և ներկայ եղողներուն դառնալով, ըսաւ. — Վեհափառ Տէր, ինչ որ կ'ուզէիք գիտնալ այս մարդէն արդէն լսեցիք: Հրաման տուէր որ հանգստանայ, վասն զի չափէ դուրս յոգնած է: Հրաման տուէր, Վեհափառ Տէր, որ զինքը իմ տունս տանիմ որպէս զի զիշերը հանգիստ կարենայ ընել:

— Աղէկ, հայր, — ըսաւ թագաւորը: — Իրաւացի է փափաքդ: Իրեն թող օգնեն թիցէնհաւուս և ուրիշ մը վասն զի մի նակ պիտի չկարենայ քալել: Գնա՛, սիրուն ընկեր: Ամենէն աւելի դուն իրաւունք ունիս հանգչելու: Յիշէ որ պարտապանդ եմ և երբէք պիտի չմոռնամ զքեզ:

Թիցէնհաւուս Սքշեղուցքիի թեւ մտաւ ու սրահէն դուրս հանեց: Դիմացէն կ'երթային քահանայն և ջահը ձեռքը ծառայ մը:

Գիշերը պարզ և ջերմին էր:

— Դուն չես կրնար գուշակել, որդեակ իմ, թէ ինչպիսի վարձատրութիւն քեզի կը սպասէ, — ըսաւ քահանայն: — Թագաւորը զքեզ պիտի վարձատրէ, ինչպէս որ կը հաճի: Բայց թագաւորն թագաւո-

րաց՝ որ յերկինսն է, արդէն լեցուցեր է զքեզ իրեն շնորհքներով:

— Հայր, — պատասխանեց Սքշեղուցքի տկար ձայնով, — Աստուած գիտէ իմ քաջածններս և Աստուած զիս պաշտպանեց...: Հիմա չարաչար յոգնած եմ, աչքերս կը մթագնին....:

— Երկնից հրեշտակները քու վրադ պիտի հսկեն հանգչելու պահուդ, — ըսաւ քահանայն:

Հասան վերջապէս քահանային տունը՝ որ եկեղեցւոյ մօտ էր: Սքշեղուցքի լուացուեցաւ, մաքրեց տիղմը և արիւնը և սուրբ մարդուն չոր անկողնոյն վրայ պառկեցաւ: Երկու օր այդպէս մնաց քնացած, երրորդ օրը կէս օրին արթնցաւ: Աչքերը շփեց և ապշած չորս կողմը կը նայէր: Նոյն միջոցին ներս մտաւ թեղիշիովսքի:

— Բարի՛ լոյս, — ըսաւ մատուրներով քթախոտին տուփին զարնելով:

— Ո՞ւր եմ, — հարցուց Սքշեղուցքի միշտ աւելի ապշած:

— Կ'երևի թէ քունը յիշողութիւնդ տարեր է: Թոքորով ես, Սպարայիէն եկար թագաւորը տեսնելու:

Սքշեղուցքի ինքիւրեն եկաւ:

— Ա՛հ, հիմա կը յիշեմ: Ո՞ւր է թագաւորը:

— Երկու օր առաջ Սպարայի գնաց...: Աստուած է որ անոր սրտին հետ կը խօսի, Աստուած պիտի առաջնորդէ անոր:

— Երկու օր առաջ, — բացագանչեց Սքշեղուցքի: — Ուրեմն շատ քնացեր եմ:

— Արեւ երեք անգամ ծագեցաւ: Ի՞նչ պէս ես հիմա:

— Անմիջապէս ձի կրնամ հեծնել:

— Ո՛հ, ո՛հ. Աստուած քեզի երկաթեայ առողջութիւն մը տուեր է...: Հոս է ջուրի կոնքը, և ասոնք թագաւորին զրկած զգեստները:

Սքշեղուցքի աչքերը վեր վերցուց: Իրեն դիմացը գտնուող սեղանին վրայ դրուած էր արծաթ թեւերով բանուած բաճկոնակ մը, մութ գոյնով թաւշեայ պատմուճան մը, ճայի փետուրով զարդարուած գլխարկ մը, արծաթեայ գօտի մը, ականակուռ երախակալով սուր մը և իւրիշ կարեւոր զգեստեղէններ:

Անմիջապէս ոտքի ցատքեց, և շուտով հագուեցաւ: Քահանայն անթարթ անոր կը նայէր, կը ժպտէր քթախոտի տուփին զարնելով:

— Հոս, — ըսաւ, — ուրիշ պայուսակ մ'ալ կայ որուն մէջ կը գտնես ուրիշ զգեստ մը և միւս ասպետներուն ընծայները՝ որոնք քու ղիւցազնութիւնդ ուզեցին վարձատրել...: Իսկ թագաւորին ախոռին մէջ երեք ձի...:

Եւ Սքշեղուցքիի նայելով՝ որ կը ժրպտէր, յաւել.

— Սակայն այսչափ չէ քու վարձքդ...: Երկնից թագաւորը ուրիշ կերպով պիտի վարձատրէ զքեզ:

Սքշեղուցքի հագուեր սգուեր էր, կարծես պարահանդէս մը պիտի երթար: Երկուքն ալ ծունր դրած աղօթեցին. ապա ծերը ըսաւ.

— Հիմա քիչ մը կազդուրուելու ժամանակն է:

— Այո՛, — ըսաւ ուրախ Սքշեղուցքի և ժպտելով սպիտակ ակռայները ցուցուց: Քահանայն ծափ ծափի զարկաւ:

— Հոս բերէք մեզի ապուրը, — պոռաց:

Անմիջապէս դուռը բացուեցաւ և ինչպիսի՛ եղաւ Սքշեղուցքիի զարմանքը երբ դիմացը տեսաւ Կենսանի զուարթ դէմքը: Կենսան ապուրի ամանին վրայ կը փչէր

որուն շոգին արգելք կ'ըլլար իրեն տեսնելու:

— Կենսան, — պոռաց Սքշեղուցքի: — Դուն հոս:

Հաւատարիմ ծառայն քիչ մնաց ապուրին ամանը սեղանին վրայ պիտի նետէր, վազեց համբուրելու տեղակալը:

— Ո՛հ, իմ սիրելի տէրս, իմ սիրելի տէրս:

Սքշեղուցքի անոր զլուխը համբուրեց, Կենսան համբուրեց անոր ուսերը և ձեռքերը: Երկուքն ալ ուրախութենէ կուլային:

— Ո՛ւսկից դուրս ելար, — հարցուց Սքշեղուցքի:

— Ո՛հ, եթէ ամէն բան պատմեմ շատ երկայն պիտի ըլլայ: Մազ մնաց որ պիտի բռնէին զիս թաթարները Սպարայի մօտերը...: Տազնապալից վայրկեան մըն էր, հաւատացիր, մանաւանդ որ մինակ չէի:

Կենսան ակնարկ մը նետեց քահանային, ծիծաղեցաւ և խոշոր ձեռքովը բերանը գոցեց:

— Ա՛հ, ազատեցայ սակայն, ազատեցայ, փախայ փոշիի ամպ մը թողով ետեւս... ու հասայ Զամոսդ...:

— Զամոսդ, զինուորներուն հետ...:

— Այո՛... զինուորներուն հետ...: Գիտէի որ Սպարայի կ'երթային, իսկ ես շատ պէտք ունէի զքեզ տեսնել... և միւսները...:

Կենսան նորէն քահանային նայեցաւ, նորէն ձեռքովը բերանը զոցեց և բարձրաձայն ծիծաղեցաւ:

— Ա՛, ա՛, ա՛:

— Դի՛ր կերակուրները սեղանին վրայ տիրոջդ դիմացը, — ըսաւ քահանայն, — ու դուն գնա՛ ուր որ ըսեր եմ քեզի:

— Երթա՛լ, այո՛... ըսելը դիւրին է: Սակայն ես չեմ յազենար տիրոջս նայելէն...: Բայց ճար չկայ, պէտք է որ երթամ:

Ծոցեցաւ ու դուրս ելաւ: Սքշեղուցքի և քահանայն սկսան ուտել, կը խօսէին թագաւորին արշաւանքին, Սպարայի պաշարման, պատերազմներուն, յարձակումներուն, սովին և վերջապէս Լոնկինոս Բոտպիբիէնդայի դիւցազնական փառաւոր մահուան վրայ: Քահանայն ձեռքովը աչքերը զոցեց և ամփոփ աղօթեց պատերազմի դաշտին վրայ ինկած դիւցազններուն համար: Յանկարծ գլուխը վեր վերցուց:

— Մտիկ ըրէ, — ըսաւ: — Զինուորներուն հետ հոս եկաւ Վիտքովսքի բերդակալուն հին իրեն էրկանը հետ...: Անոր հետ էր քեզի ծանօթ աղջիկներէն մին՝ որ հիմա արդէն լսեր է քու գալդ և կը փափաքի տեսնել զքեզ...: Ես հրամայեցի որ հոս բերեն զինքը... վասն զի լաւագոյն է որ առանձին տեսնուիք...:

Սքշեղուցքի ապշած քահանային կը նայէր որ լուրջ կերպարանք մ'առեր էր:

— Շատ անգամ, — առաջ տարաւ խօսքը քահանայն, — անակնկալ ուրախութիւն մը մահացու կ'ըլլայ...: Անոր բերնէն լըսեցի քու կենացդ և նեղութեանցդ պատմութիւնը, ամէն բան... անոր համար ուզեցի պատրաստել զքեզ անակնկալ երջանկութեան, այն վարձատրութեան՝ զոր Աստուած կը շնորհէ քեզի: — Սքշեղուցքի բան չէր հասկնար և չէր գիտեր ինչ պատասխանել: Քահանայն ոտքի ելաւ:

— Երբեմն դուն աղջկան մը չէի՞ր սիրահարուած՝ որուն հետ կ'ուզէիր ամուսնանալ:

Տեղակալը զոնաթափեցաւ: Ոտքի ելաւ և դժուարութեամբ ու գրեթէ հառաչելով պատասխանեց.

— Բայց... բայց նա... մեռեր է...:

— Աստուծոյ կամքովը, բաժակը միայն քու զլխուդ վրայ կոտրեցաւ, առանց անոր դպչելու... — Ըսաւ միւսը լրջօրէն.
— Նա ողջ է, անարատ և միշտ քուկդ...:

Այսպէս խօսելով քովի սենեակը գնաց և, վայրկեան մը վերջ Հեղինէ իշխանուհւոյն հետ դրան մէջ երեցաւ. իշխանուհին տոգոյն էր, յուզեալ, կու լար բայց գեղեցիկ՝ առաւօտեան աստղին նման:

Սքշեղուցքի քար կտրեցաւ: Ապա դողդոջուն շրթունքներով թոթովեց.

— Յիսո՛ւս նազովրեցի, Աստուած իմ:

— Բան մը ըսէ իրեն, — խորհուրդ տուաւ քահանայն Հեղինէի դառնալով:

— Ողջ եմ, — մըմնջեց իշխանուհին:
— Քու բարեկամներդ զիս Պոկունին ձեռքէն ազատեցին:

Սքշեղուցքի քովը մօտեցաւ, ձեռքէն բռնեց և խենթի մը պէս կը կրկնէր.

— Ո՛ղջ... ո՛ղջ... հոգեոյս հատորը...:

Եւ անոր դիմաց՝ ծունկի վրայ ինկաւ:

Քահանային խուցին մէջ արեւը լուսեղէն պսակ մը կը ճառագայթէր, օդոյ մէջ երկնային ներդաշնակութիւն մը կը հնչէր որ կը փարատէր մոռտանջութիւնները,

դառն ցաւերը, յուսահատութիւնը: Երջանկութեամբ զեղուն երիտասարդ սրտերը միասին կը բարախէին, մաքուր արտասուքներով աչքերը կը փայլփլէին. աղջըկան քնքուշ այտերը վարդի գոյն կ'առնէին:

Քահանայն ալ կու լար. կենսան կը հեծկլտար այնպէս իբր թէ մեռած ըլլալին բոլոր ազգականները:

Երեք օր վերջ պատերազմի դաշտէն լուր եկաւ որ թագաւորը՝ Սպարալիի պալիսպներու տակ վճռական պատերազմէ մը վերջը, դաշինք կոեր էր խանին հետ, դաշինք՝ որ շատ շահաւոր չէր իրեն համար, սակայն ժամանակ մը Հասարակապետութեան խաղաղութիւնը կ'ապահովէր:

Այս դաշանց համաձայն խմբիւնիցքի կը մնար Աթաման և իրաւունք կ'ունենար մինչև քառասուն հազար մարդ զինելու: Այս առանձնաշնորհութեան փոխարէն ինքն ալ հաւատարմութիւն կ'երդնուր թագաւորին: Սպարալիի պաշարումը վերցուեցաւ: Յոգնած զինուորները լվով զրկուեցան կազդուրուելու: Բերդաքաղաքէն դուրս ելլելու ժամանակնին, Երեմիա իշխանը՝

հեծեալագորուն զլուխը անցած բանակին ձախ թեւը բռնեց որպէս զի թաթարներու վայրենի յարձակման դէմն առնէ: Սպարայի անապատ դարձաւ: Մնացին միայն պատնէշները, խրամները, ուրիշ պատեւրազմական շինութիւնները, հողի բարձր կոյտերը՝ որոնց տակ յաւիտենական քունը կը քնանային հայրենեաց ախոյեանները:

Սըշեղուցքի լսելով շրջակայից խաղաղութիւնը իրեն սիրելւոյն հետ ելաւ թուրուրովէն: Հեծեալագորու ջոկատ մը իրեն կ'ուղեկցէր. կ'ընկերէին իրեն Զակլոպա, Վոլոտիէսըոյ, Քուշէլ, Վերշիուլ և ուրիշ բարեկամներ: Նախ Զակլոպա տղու մը պէս լալով գրկեց երկու նշանուածները կը համբուրէր զանոնք և իրեն զաւակները կ'անուանէր:

— Ահ, ահ, — կը բացագանչէր արտասուալիւր աչքերով ծիծաղելով, — ոչ մանչ տղայ և ոչ աղջիկ ունիմ, ու թոռներ պիտի ունենամ: Աստուած գիտէ թէ ո՞րչափ տանջուեցայ իրեն համար, սակայն, կ'ենթադրուի, հարկ չկայ ըսել, վասն զի չէի գիտեր կենդանի է թէ մեռած...: Մենք գնացինք Եակորլիք և զին-

քը ազատեցինք Պոկունին ձեռքէն: Ի վաւատինկա կարծեմ սա Պոկունը գայլի պէս ոռնացած պիտի ըլլայ երբ վհուկին և թզուկին դիակները տեսեր է...: Աստուած զմեզ ամենքնիս պահեց, բաց ի խեղճ Լոնկինոսէն: Թերեւս Պոկուն միշտ հոն, այն ժայռերուն մէջն է և կ'ոռնայ. քանի որ Սպարայիի պարիսպներուն տակ չերեցաւ: Էյ, եթէ խաղաղութիւնը չկնքուէր, անոր ալ հախէն կու գայի, ինչպէս եկայ Պուրլայիի հախէն...: Սակայն խաղաղութեան համար ալ զոհութիւն Աստուծոյ...: Հիմա ժամանակ կ'ունենանք կազդուրուելու և հանգչելու այս հրեշտակին հետ...: Տեսէք, տեսարք, ես եղայ ես որ զինքը ազատեցի...: Ո՛հ, պատմելու շատ, շատ բան կայ...:

Նշանուածներուն դէմքերը զարնանային գեղեցիկ երկնքի մը պէս զուարթ էին...: Պզտիկ ասպետը պետերը կը խածնէր, երջանիկ էր տեսնելով բարեկամին երջանկութիւնը, աշխարհիս վրայ մինակ կը զգար ինքզինքը...:

Սըշեղուցքիի հարսանեաց հանդէսը Լվովի մէջ կատարուեցաւ: Ներկայ գտնուեցան թագաւորը և ամենէն բարձր աստի-

ճանաւոր անձինք: Վրլոտիէսքոյ և Զակ-
լոպա հարսը դէպի խորան առաջնորդե-
ցին, ի դարձին թագաւորը և Երեմիա իշ-
խանը ընկերեցին իրեն: Երջանիկ զոյգը
շատ և ճոխ նուէրներ ընդունեցաւ առա-
տաձեռն թագաւորէն:

Օրհնեց Աստուած ամուսնոյն փառքը
և կողակցին առաքինութիւնը շնորհելով
անոնց տասուերկու կորովի զաւակներ:

Հասարակապետութեան զինուորութեան
մէջ միշտ գտնուեցան շատ Սըշեդուցքի-
ներ, որոնք յօգուտ հայրենեաց շատ ա-
րին թափեցին:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Արինահեղ պատերազմը ո՛չ Սպարա-
յիով և ոչ Սպորովոյով լմնցաւ: Երկու տա-
րի վերջը, դազախ ապստամբութիւնը աւե-
լի բուռն և ընդհանուր կերպով բռնկեցաւ
նորէն: Ասպարէզ ելաւ նորէն խմբելիցքի,
աւելի զօրաւոր, և իրեն հետ խանը բոլոր
թաթար խումբերով և միւսնոյն զօրավար-
ներով՝ որոնք կուտեր էին Սպարայիի պա-
րիսպներուն տակը: Նորէն բռնկեցան հըր-
դեհները, բարձրացան ողբուկոծն և հայ-
հոյանքները, կոտորածը ընդհանրացաւ,
արեան հեղեղներ վազեցին, և կարծես
հնչեց Հասարակապետութեան վերջին ժա-
մը:

Սակայն Հասարակապետութեան աչքե-
րը վերջապէս բացուեցան, մէկդի թողուց
դիւանապետին քաղաքականութիւնը, հաս-
կեցաւ որ միայն զէնքով կարելի էր ա-
պահովել խաղաղութիւնը: Թագաւորը՝ գը-

լուխ անցած հարիւր հազար զինուորնե-
րու, ասպարէզ ելաւ, իրեն կը հետեւին
ազնուականութիւնը և ծառայները: Նոյ-
ներն էին զօրավարները, հոն էր Երեմիա
իշխանը իրեն զօրաբաժինովն՝ որուն մէջ
կը ծառայէին միշտ Սըշեղուցքի, Վոլո-
տիէսքոյ և Զակլուպա:

Պէշեպէսքոյի զաշտերուն վրայ ար-
քունի բանակը զարնուեցաւ Խանին բոլոր
ուժերուն դէմ: Այնպիսի պատերազմ մը
տեղի ունեցաւ, որուն նմանը չէր տեսած
Եւրոպա: Խառնուողն՝ որուն մէջ կը գրտ-
նուէր Երեմիա իշխանը, երեք օր տեւեց:
Թաթարաց վայրենի խումբն լաւ մար-
զուած զինուորներու անդիմադրելի թա-
փին դէմ չկրցաւ դիմանալ, ցրուեցաւ:
Խմիելնիցքիի հաւատարիմ դաշնակից Թու-
կայի-պէյը սպանուեցաւ: Իշխանը յաղ-
թեց:

Թազաւորը՝ երբ տեսաւ համբաւաւոր
զօրավարին տարած յաղթութիւնը, որո-
շեց Զախձախել թաթար խումբերը Խմիել-
նիցքիի զազախ զօրագունդներուն հասնե-
լէն առաջ: Պատերազմը նորէն բռնկեցաւ,
և այն պատերազմին մէջ՝ կուրծքէն վի-
րաւորուած, մեռաւ Խանին եղբայրը՝ Ա-

մուրատ: Իսլամ-Լիրէյ՝ Ամուրատի պար-
տութիւնը տեսնելով, սկսաւ փախչիլ թա-
թար լէզէոններու հետ, հալածեցին և
ջարդեցին զիրենք Լեհները:

Խմիելնիցքի հասաւ փախստականնե-
րուն, յուսահատ կերպով աղաչեց Խանին
որ դառնայ և նորէն սկսի պատերազմը:
Խանը սաստիկ բարկացաւ, բռնել տուաւ
զինքը, կապել տուաւ ձիուն վրայ և հե-
տը տարաւ: Տայիտալոյ՝ ուրիշ զազախ
զօրավար մը, չգիտնալով իրեն Աթամա-
նին գլուխը եկած դժբաղդութիւնը, Բլէ-
շիովսքիի ճախճախուսներու մէջ ատրճա-
նակի հարուածով մը ինքզինքը սպաննեց:

Նոյն միջոցին փոթորիկները սկսան
յաճախ տեղի ունենալ, և տեղատարափ
անձրեւ մը քանի մ'օր շարունակ տեղաց:
Երբ օդերը պարզուեցան, պաշարում մը
սկսաւ՝ որուն նման չէր տեսնուած եր-
բէք:

Թազաւորին հարիւր հազար զինուոր-
ները պաշարեւ էին Տայիտալոյի երկու
հարիւր հազար զինուորները: Թազաւորին
բանակին մէջ կը պակսէին զէնք, ուղ-
մամթերք և պաշար: Տայիտալոյ վառօդի
ահագին պաշար ունէր, եօթանասուն կտոր

մեծ և փոքր թնդանօթ։ Սակայն լեհերու կ'առաջնորդէր թագաւորը, և Ղազարները կորսնցուցեր էին խմբիկներէ։ Թագաւորին զինուորները ետէ ետե տարած յաղթութիւններէն խրախուսուած էին՝ Ղազարները կորսնցուցեր էին վստահութիւննին։ Ղազարի զօրավարները ներկայացան իրենց հպատակութիւնը այտնելու թագաւորին, կը խոստանային իրեն ձեռքը մատնել խմբիկներէն եթէ գետնի տակ ալ ծածկուած ըլլայ։

Բարեսիրտ թագաւորը կ'ուզէր ներել։ Հաւանեցաւ ազատ արձակել ամբողջ բանակը եթէ զօրավարները անձնատուր ըլլային և ուզէին մնալ իբրեւ պատանդ մինչեւ որ խմբիկներէ իրեն յանձնուի։

Այս պայմանը ախորժելի չեկաւ զազարի գլխաւորներուն՝ որոնք ճանչնալով իրենց յանցանքը, թագաւորին ներման հաւատը չէին ուզեր ընծայել։ Անոր համար, բանակցութեանց միջոց, պատեւրազմը առաջ կ'երթար և արիւնհեղուցութիւնը կը շարունակուէր։ Տայիտալոյ թագաւորին առաջարկութեանց հաւանեցաւ և պատրաստ էր ինքզինքը զոհել բանակին փրկութեան համար։ Սակայն մէջերնին

համաձայն չէին. ոմանք խաղաղութիւն կ'ուզէին, ուրիշները մահ կը պոռային, ամենքը կ'ուզէին զիրենք պաշարող բանակը կտրել անցնիլ։ Բանակցութիւնները երկայն կը տեւէին, անհամաձայնութիւնը երթալով կը տարածուէր, վերջապէս Տայիտալոյն պաշտօնանկ ընելով անոր տեղ դրին Պոկունը որուն վրայ մեծ վստահութիւն ունէին։ Պոկուն բանակցութիւն չէր ուզեր լսել. սակայն շուտով հասկցաւ որ պիտի չկարենար ազատել իրենները լեհերու զիակներուն վրայէն անցնելով։ Յուսահատ միջոց մը ձեռք առնել մտածեց, որոշեց Բլէշիովայի անյատակ ճախճախուսները անցնիլ անոնց վրայ այնպիսի կամուրջ մը ձգելով ուսկից կարենար անցընել բոլոր բանակը։ Իրեն համար անկարելի բան չկար։ Սակայն թագաւորը՝ իմանալով Պոկունի ձեռք զարկած հսկայական գործը, որոշեց ջախջախել բոլորովին զթշնամին։ Ղազարներէն ոչ ոք իմացաւ թագաւորին այս որոշումը, և կամուրջը քիչ ժամանակի մէջ շինուեցաւ։ 1651ի Յուլիս ամսոյ 7 ին, Պոկուն ուրիշ սպայներու հետ դուրս ելաւ, աշխատութիւնները աչքէ անցնելու համար։ ()

ըր մշուշային էր. արեւ բարձրացաւ, ջուրերու և անտառներու վրայ արեան գոյն լոյս մը սփռեցով : Լեռ բանակին ձիերը արածեցու կ'երթային. դազախ բանակին մէջ մեծ աղմուկ մը կար : Ամէն մարդ գիտէր Պոկունի արշաւանքը, խիզախ զօրավարը կը տանէր հետը ձիաւորներ, և մըտադիր էր ջախջախել Պրասլաւի կառավարիչը՝ որ Ղազախներու կռնակը անցած ումբակոծութեամբ արգելք կ'ըլլար կամուրջին շինութեան :

Ամբոխը հանդարտ և վստահութեամբ կը դիտէր համբաւաւոր զօրավարին առաջ խաղալը : Յանկարծ հազարաւոր ձայներ սարսափահար աղաղակեցին :

— Ազատի ո՛վ կարող է ... : Լեհերը առաջ կու գան... : Սպայները կը փախչին :

Ահաւոր խուճապ մը տիրեց Ղազախներու վրայ : Յանկարծակիի գալով կը նահանջէին դէպ ի լճակը, ազատիլ կը ջանային և հարիւրաւորներով կը կորսուէին : Շատերը անանցանելի ճահիճներու մէջ կը նետուէին, մեծ մասը կամուրջին վրայ կ'ապաւինէր, կատաղաբար կը կռուէր ճամբայ բանալու համար : Բլէշիովայի ջու-

րերը դիակներով լեցուեցան ... : Յուսահատ ճիչերը հասան նոր զօրավարին ականջին. սա հասկցաւ պատահածը : Դարձաւ բանակը փախուստը արգիլելու համար, սակայն իզուր : Իրեն ձայնը կը խղզուէր հազարաւոր փախստականաց զուռմ գոչումին մէջ և ինքն ալ իրեն ձիաւորներովը այն հոսանքին մէջ ինկաւ :

Թագաւորին զինուորները՝ առանց հրամանի սպասելու, խոյացան թշնամոյն վրայ : Ով որ ձիերու ոտքերէն կ'ազատէր կը խղզուէր կամ սրոյ հարուածի տակ գետին կը տապալէր : Թագաւորն ի զուր կը ջանար զսպել իրեն զինուորները. կոտորածը՝ որուն նմանը չէին յիշեր ծեր զինուորները, մինչև իրիկուն տեւեց : Վերջապէս գիշերը վերջ տուաւ ջարդին. յաղթականները իրենց կատարած գործէն սարսափեցան :

Սպայէս լմնցաւ ահաւոր ողբերգութեան առաջին արարուածը՝ որուն հեղինակը Խմիելնիցքի էր : Պոկուն այն ճախորդ օրը չինկաւ : Ոչ ոք գիտցաւ արդեօք փախէր էր նա թէ մէկը զինքը ազատեր էր : Այս ստոյգ է որ յետագայ պատերազմներու մէջ շատ անգամ լսուե-

ցաւ իրեն անունը: Քանի մի տարի վերջ հարուածեց զինքը վրէժխնդիր ձեռք մը, սակայն այդ ալ իրեն վերջին օրն չեղաւ: Վիսնիովիեցքի իշխանին մահուանէն վերջ, որ պատերազմի աշխատութեանց մէջ կորսնցուցեր էր առողջութիւնը, երբ Լուպլին Հասարակապետութեան ձեռքէն ելաւ, Պոկուն այն երկիրներուն մեծագոյն մասին տէր եղաւ: Կ'ըսուէր թէ նա և ոչ իսկ Խմիելնիցքի հեղինակութիւնը կը ձանձնար: Խմիելնիցքի՝ յաղթուած, խորտակուած, անիծուած, օտար օգնութիւններու դիմեր էր. բայց գոռոզ Պոկունը իրեն վիզը օտար լուծի տակ չխոնարհեցուց, իրեն սուրբ միայն կ'ուզէր պաշտպանել զազախ ազատութիւնը:

Կ'ըսուէր դարձեալ որ այս մարդուն շրթանց վրայ երբէք չտեսնուեցաւ ժպիտը: Լուպլինի մէջ չէր բնակեր, նոր շիներ էր գիւղ մը՝ որուն անունը դրեր էր Ռազլոկ, և հոն կը բնակէր և հոն ալ կնքեց իրեն կենաց օրերը:

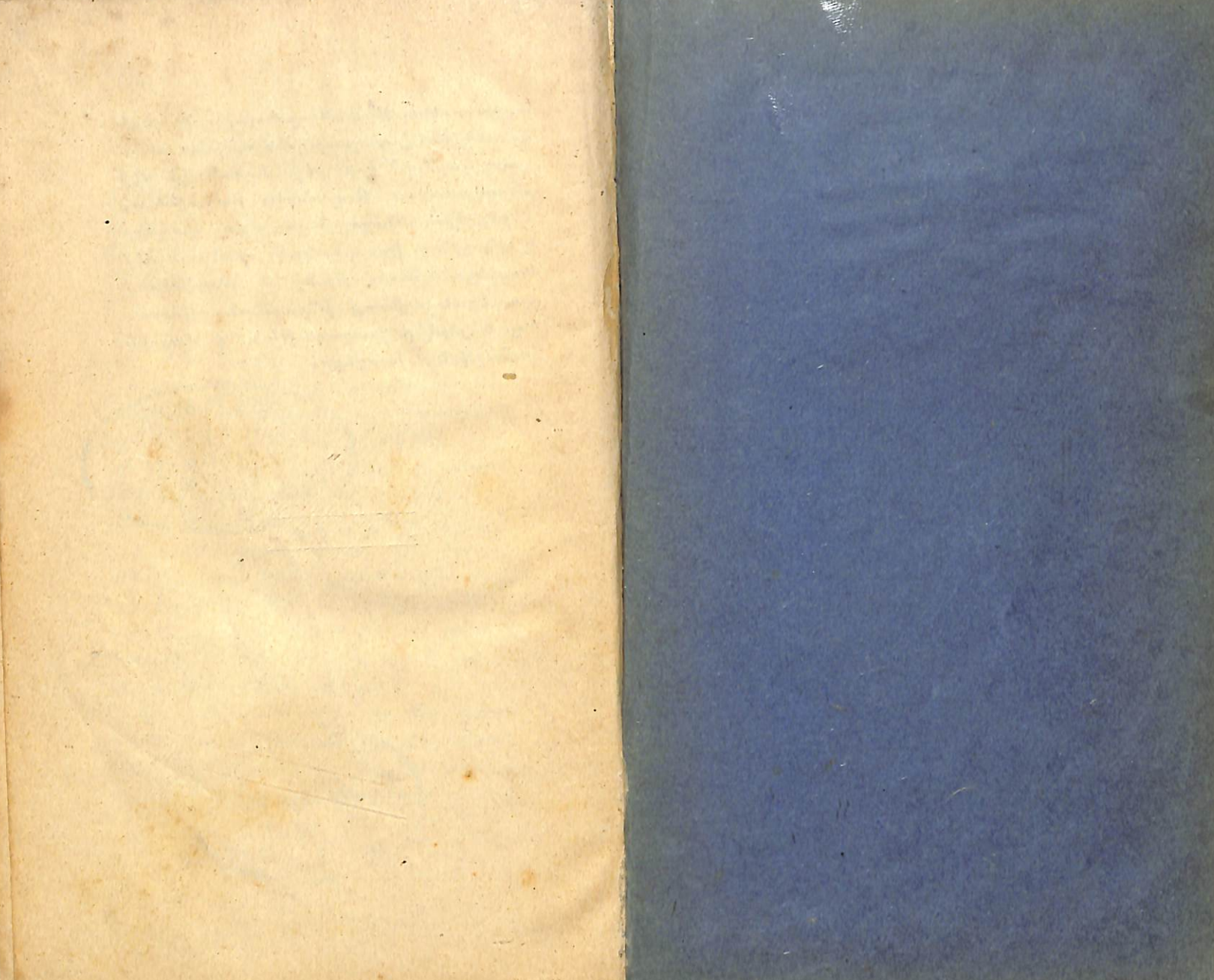
Ասոր մահուանէ վերջ ալ դեռ երկայնատեն շարունակուեցան ներքին պատերազմները: Անոնց յաջորդեց ժանտամահը, ապա Շուետացիք: Թաթարները՝ անխոնջ

ասպատակներ Ուզրանիոյ ժողովուրդը գերի կը տանէին: Հասարակապետութիւնը անպատ դարձաւ՝ երբ քիչ ժամանակի մէջ անապատացաւ Ուզրանիա: Քաղաքներու և բերդերու մնացորդներու վրայ գայլերը կ'ոռնային: Եղբայրական սրտերու մէջ ծաղկեցաւ ատելութիւնը և տարիներով չլսուեցան «փառք ի բարձունս Աստուծոյ և յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն» խօսքերը:

Վ Ե Ր Զ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0321157

16.19P